

HOLMI

XII. évfolyam 10. szám

2000. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, [Petri György],
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

Szabó T. Anna: Gödör • 1163
„Örök jelenidőben” • 1163
Káté • 1164
Nem lenni • 1165

Gábor Miklós: Az 1976-os naplóból (II) • 1165

Agh István: Ebéd a kastélyban • 1190

Kovács András Ferenc: Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó
félszáz dalai • 1191

Tandori Dezső: Három ajánlás • 1200

Kálnoky László: Részletek egy önéletrajzból (II) • 1201

Peer Krisztián: Mozgó vonat • 1214

Füzi László: Magyar esszé II (Adalékok egy anekdota
utótörténetéhez) • 1215

Domonkos Péter: MacIntyre és Rawls • 1220

Horváth Elemér: útra kelés • 1234

iustitia • 1235

sorok egy kínai lánynak

amerikában • 1235

lucrezia borgia • 1235

Georg Klein: Anya (*Kúnos László fordítása*) • 1236

Erdélyi László: Beszélük • 1254

Déri Balázs: Sorsválasztás • 1256

Nagyon lassan és ünnepélyesen • 1257

Moralia • 1258

Győri László: Lefelé • 1258

Lemezlovasok • 1259

Csengery Kristóf: Minden, ahogy volt • 1259
Azon a sűrű • 1260
Domokos Mátyás: Petőfi noster • 1260

FIGYELŐ

Radics Viktória: S-O-H-A (Jeles András: Büntető század.
Claude Lanzmann: Soah) • 1263
Bodor Béla: A Marno-olvasás (Marno János: Nincsen
líra √ nélkül) • 1275
Kicsi Sándor András: Fónagy Iván erényeiről
(Fónagy Iván: A költői nyelvről) • 1285

VITA

Margócsy István: Levél Réz Pálnak • 1289

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Szabó T. Anna

GÖDÖR

Bogáncs terem a gyomfelverte kertben,
a ház helyén egy gödör éjszaka.
Meg-megzörren a csepergő esőben
a csonkolt körtefa.

Átjár a szél a láthatatlan házon.
Fedetlen múltját záporok verik.
Salakos víz a régi pince alján,
feketén gyűrűzik.

Felfordult, fehérhasú körte
lebeg a békanyálsötét vizen.
Áll az idő: az elhullajtott magból
nem kel ki semmi sem.

„ÖRÖK JELENIDŐBEN”

Egy félreolvasott Ferencz Győző-sorra

*Most átmegyek a még szobán,
ablaknál állok. Alkony.
Sétál a sötét, tétován
megáll az utcasarkon.
Majd szétárad, kiterjed, és
az észrevétlen erjedés
jelét meglátja rajtam.*

*

És mire visszafordulok,
a szoba nem szoba.
Mindegy, állok vagy megfutok,
mert lépnem nincs hova –
egy helyben áll, ki menekül:
ugyanaz kívül és belül –
nem is volt más soha.

*

Ott vannak – őrzi a tudat –
a különféle tárgyak,
ahogy megadták magukat
az egységes homálynak.
Mert azoké az irgalom,
akik süketen és vakon
mennek a pusztulásnak.

*

Most átmegyek a nem-szobán –
kilincsen a kezem.
Majd becsukom magam után,
és nem emlékezem.
Ajtó alatt egy sávnnyi fény –
ha átjutok, a túlfelén
ismét lesz életem.

*

Mindent vagy semmit – tétre tesz,
tudom, halálra szán,
aki pont ezt az életet,
e szobát szabta rám –
itt napra nap a lét a tét:
szabadon átjár fény, sötét,
ajtaján, ablakán.

KÁTÉ

Lét, tett, idő, bűn. Egyszerű. Az élet: –
Állítás. Tétel. Definíció.
Por, hamu, pára. Melléknév, ige.
Köztük szorong a szenvedő alany.
Nem tudni: mi. Csak azt tudni: milyen.
S ha rákérdezünk, nagy bátran: miért –
még választ is kapunk. Ezt: *lenni vagy.*

NEM LENNI

Nem forgolódni félig éberem.
Nem elaludni, nem ébredni fel.
Nem vásárolni tejet a közérthben.
Nem érezni a hársfaillatot.
Nem fürkészni az eget, hogy eső lesz?
Nem szorongani a döntés előtt.
Nem morzsolgatni korhadó fakérget.
Nem nyitni, zárni, megint nyitni, zárni.
Nem tudni többet.
És nem tudni többet.

Gábor Miklós

AZ 1976-OS NAPLÓBÓL (II)

Május 15.

Hendrikje felvitt a hegyre Jimmyvel együtt. Jimmy szeretni való, jó kutya, büszkék lehetünk rá. Futók szelték át az ösvényeket, lányok is, a melegítő alatt dobálódzó mellett, vágyakat piszkálva. A növények megtisztították itt a levegőt, a szél és a levelek színe kiemelt jelenünkből, vissza a gyerekkorba, az elképzelt kalandok világába, végül is sehová, boldoggá vagy boldogtalanná tett, ki dönthetné el, hogy nevezzük hát ezt az állapotot? Hendrikje nélkül nem lennék itt, mégis kerülte őt a tekintetem. Viszont egy-egy pillanatban muszáj volt megérintenem vagy szólnom hozzá.

Jimmy nemcsak egyik főszereplője jelenünknek, de új érintkezések felülete is. Ott az erdőben például az a melegítőbe öltözött anya az egészen kicsi kisláival. A gyerek meg éppen hogy csak totyogott, éppen hogy első szavait próbálta artikulálni, nem tudom, hány hónaposak vagy évesek ilyenkor a gyerekek. Egyévesek? Másfél? A mama férje a futók egyike volt, a csoporttal tartott, a futók úgy vettek tudomást Jimmy egyéb helyeken feltűnő jelenlétéről, mint természetes jelenlétről fák, füvek közt, ha kerülgetni kellett futás közben, barátságos hangok kíséretében tették. A mama meg éppen odahozta totyogó gyermekét: – Nem bánt a kutyus... – A gyerek meg megismételte a maga még félig-meddig állati nyelvéen: – Ne ánt a kuus... – de azért óvatos maradt, jött is, simogatott is, persze csak távolról, kinyújtott karral, időnként a földre huppant, félt is, jött is, amit még sokszor megismétel majd életében. A mama mindent elkövetett, hogy bizalmat ültessen belé a nagy, fehér állattal szemben. Aki egyébként jól nevelt volt és játékos, nem tudott óvatosságra intő méreteiről és pofájáról.

Azt mondhatnám, hogy irigyelni kezdtem a gyereket és az asszony férjét is szinte,

annyi kedves bölcsesség és hiteles nyíltság volt abban, ahogy az asszony a gyereket és a kutyát össze akarta hozni. Vannak más anyák is. Látom például: Jimmy lepisili az utcasarkot, az anya széles és csúf képe még rátorzul egy-két fokot az istentől adottra, rángatják barátkozni óhajtó és kíváncsi, szerencsétlen fattyújukat elviselhetetlen rántásokkal, a karjuk kiszakad, és hangosan kiabálnak a békésen pisilő kutya női gazdájára – nő a nőre: – Ezek a korcs, ronda dögök! Megfertőzik a várost! Nem lehet tőlük élni! Vigye innen! – Vagy (ez még szebb): – Szülne inkább gyereket! – (Amihez igazán nem csinálnak kedvet: hátha az a gyerek olyan lesz, mint ők? Vagy olyan sora lesz, mint az ő szerencsétlen porontyának?) Az „egészség” nevében irtani a kutyát: micsoda kegyetlen álszentség! Merthogy ő a város tisztaságát védi, hiszen ennek az élőlénynek, nekünk az óriási, bűzlő telepünket... Van-e még állatfaj, amely annyira tudná utálni saját fajtársait, mint mi? Néha irigykedem Jimmyre, mikor olyan őszinte odaadással szagolgatja kutyatársai nyomát. Csak mi nem tudjuk elviselni fajtánk saját szagát? Adler Zsiga néhány perces interjút adott a Rádióknak (75 éves). Sportemberhez illő egyenes hangon és egyenes mondatokban beszélt munkájáról, csalódásairól is, nem panaszkodott (nem vádolta Papp Lacit sem), nem vádolt, de életéről szóló néhány perces monológjában is sort kerített rá, hogy beszéljen a kutyákról, ahogy Gyurka is kutyabarát, mert férfiak, ez valahogy így van, így volt: „ember, ló, kutya”, ezt így tanultam a filmekből is; gyerekkoromtól éppúgy képzelegtem a kutyákról, mint a lovakról, és Jimmy, lám, ő is, aki pedig az első időkben mintha nem akarna kutya módon viselkedni, mintha nem akarna se bátor, se méltóságteljes lenni – és ezzel rossz fényt vetett gazdájára –, se hű és szerető társ, ő most mindez. Állandó jelenléte már nem állandó gond, hanem állandó öröm és szeretet. (Jó, hogy lányom is annyira szereti a kutyákat, de általában az állatokat, büszke voltam rá, mikor az Állatkerthez szerződött.) De a világ...

Nagy plakátok hirdetik a nemzetközi kutyakiállításokat, amelyeket itt tartanak Budapesten. A tévében bemutatják a messzi földről érkezett milliomos tenyésztőket és kedvenceiket (ott laknak, étkeznek előkelő szállodáinkban, dollárért), szakkönyvek ismertetik a különböző kutyafajtákat, kiadják Lorenz szép és bölcs könyveit stb. De évi 800 forint adót vetnek ki a fajkutyákra. Elvadult, kivert kutyák tűnnek fel az országutakon, a réteken, Budapest utcáin, messziről, szorongó és koldus pillantással kerülgetik Jimmyt, aki különös izgalomba jön tőlük, ő csak a szabadság szagát érzi rajtuk, de ők alázatosak és görbe gerincűek. Szájkosár kötelező. Póráz kötelező.

A Duna-part a kutyatulajdonosok (nagymamák és unokák, nyúlánk kamaszok és kamasz lányok, magányos és magukba merült bölcs öregek, mindenfajta ember) találkozóhelye. Mostanában ezt a közösséget riadalom támadta meg, jobbra-balra pillantgatnak séta közben, azt lesik, nem tűnik-e fel rendőr valamelyik bokor mögül, ha másként nem, hát most, a kutyájuk révén megismerték azt a bűntudattal vegyes szorongást, hogy van valamijük, hogy éreznek valamit, bármily kicsi, de belső kapcsolatuk van a világgal... már illegálisban vagyunk, egyszerűen mert a kutya egy darab élet, már cinkosok is vagyunk: „Vigyázzon, rendőr a sarkon túl!” – súgjuk gyorsan egymásnak, míg ebeink vidáman szagolják egymás hátsóját, és már ismerjük a hetyke léptű rendőröket is: attól például nem kell félni, az nem törődik a kutyákkal, a szerelmesekkel sem, az csak Aczél elvtársra vigyáz. (Ő demokrata, itt lakik egy bérházban, a park sarkán, igaz, hogy becsületes zsidó ember létére vadászni jár, ez itt a Lipótvárosban nem tradíció, de hogy kutyával-e vagy kutya nélkül? Azt nem tudom.) Hendrikje már haragtól remegve tér haza a kutyasétákról. És már itt a morális kérdés: mi helyesebb? Ha pofon veri a rendőrt, vagy kissé vihogva kitér a hatóság útjából? És én? Nem tu-

dom eldönteni, hogy magamat félttem-e a naplómtól, belső egzisztenciámat, vagy ellenkezőleg, attól félek, hogy bármilyen rendőri beavatkozás közben elvész a naplóm, és nem marad fenn az utókornak? (Arról nem is beszélve, hogy el se tudom már képzelni létezésemet a világban, ha nem tudnám magam mögött ezt a rengeteg naplót, amit valahogy *folytatni* kell.) (Olyan is ez a napló, mint egy szégyenletes szenvedély, mint egy le nem leplezett bűn, életem minden egyéb területén elgyengít: vigyáznom kell rá. Az istenit! Egész életemben fenyeget a veszély, hogy valaki számon kéri rajtam, ami legtermészetesebb reflexem?)

A kutyák – a rendőrök – a kutyák riadt gazdái – és a „demokrácia”: a kutyagyűlölők fajtája. Akikre ezek a legények mindig számíthatnak... az élet védelme. A tévében előadás a gyerekszülésről: az életért, ugye? Aztán megjelenik egy fehér kutya, egy ilyen seggét riszáló kis életdarab a földön, egy kutya, pofája komikus vagy ijesztő, ahogy vesszük, zavarba hozó, mint a fajtiszta lények általában, vajon csúfak? Vagy a szépség egy különleges típusát képviselik? (az „érdekes” nők), egyszerűen bolondos szépségük arisztokrata: domború mellkasú, büszke lény, figyel, életre éhes, kíváncsi, és minduntalan ugrana, orrát magasba emelve a távolba szimatol, olyan messzeségekbe, ahová mi nem vagyunk képesek elérézni.

Egyszerűen itt egy darab gyanútlan élet, no meg mi is gyanútlanok voltunk, amikor magunkhoz fogadtuk, nem tudtuk még, hogy mit jelent majd a szeretet, milyen fájdalmakat majd, ha mást nem: csaknem biztos, hogy előttünk hal meg, egyszerűen mindent vállaltunk vele, ami terhet a szeretet és az élet jelent.

És főleg nem tudtuk, hogy életünket egy újabb ponton megnyitottuk, hogy váratlanul új sebezhető pontot kínáltunk ezeknek a vastag posztóba öltözött legényeknek.

Milyen érzékeny is ez a világ az életre, a kutyáénál fejlettebb szimattal érzi meg üldözendő nyomát, hogy utánavesse magát – kajánul lecsap: csak nem képzeltétek, hogy itt el lehet feledkezni rólunk? Csak nem képzelted, hogy elsétálhatsz kutyád oldalán egy kis szabadságba, ahol elfeledkezel rólunk?

Nincs zárt íróasztal, amit bármelyik pillanatban fel ne feszíthetne (csak ki kell állítania önmaga számára egy űrlapot), nincs kert, amelynek virágágyásaiba bele ne tiporhatna.

Egy ilyen négy lábú: ősidők óta az *ember* ember voltának jele, jelvénye, szimbóluma: a megszelídített állat – „embert barátjáról”.

A többi kutyatulajdonos időben kitért az útból, szoros pályára fogva barátjukat, elszellestek a mellékutcákba. A széltől eleven fák sora alatt feltűnik a lassú, határozott léptű legény, valószínűleg társával együtt (biztos, ami biztos, jobb nem egyedül) (társas lények, hiába). Ritmusát nem változtatva közelít. Közeledünk egymáshoz, mint két gyilkolásra kész cowboy a Fő utcán. Mint két támadni készülő kutya. Nem volna jobb, ha te is elfutnál hirtelen? De már késő. Rögtön gyanús lennél. És ha szemtelenül továbbmennél, mintha nem is látnád? Mosolyogj rá? Vagy ugorj neki, és vágd képen, öld meg?

Csak te vergődsz ám, csak te töröd a fejed, csak te ismered ezt a szégyenletes viharzását a tehetetlen gyűlöletnek, alázatnak, és a reményt: „Inkább meghalok!” – ő ebből semmit sem ismer, ő sebezhetetlen (a szó szoros értelmében az! gondold csak végig!) – viszont a beleérzés csudája: pontosan tudja, hogy mi történik benned, tudja, így a távolból is, és mind közelebb, rád bízta: választhatsz, szabad vagy. Neki mindegy. A kutyád úgylis sebezhetővé tesz. Ugyanolyan kimért léptekkel elhalad melletted kemény posztójában.

Ismét megtanultad a leckét: ez a szocializmus, ez a béke, ez a szabadság, ez a demokrácia, ez a hazád (hisz ifjú kollégáid épp tegnap este éltették oly tehetségesen Kádárt és a rendszert; hisz minden házmesterné glédába állva vonul fel ebed ellen, az első szóral!).

Megtanultad-e végre, hogy nincs oly paránya az állati és emberi létnek, nincs az az icipici szimatolás a távoli dombok, a füvek és mozgékony lombok világában, amit adó és gyanú nélkül birtokolhatnál?

Nem engedik, hogy egyetlen percre is elfeledkezz róluk és arról, hogy mi vagy te.

És így telt el egész életem, fasizmusban, szocializmusban.

Május 19.

Ma levették lábamról a gipszet.

Az utóbbi napokban pocsékul éreztem magam. A mellem szűrt (még most is nehezen kapkodom a levegőt), még a fogam is bedagadt. Az agyam pedig leállt. Elolvastam két könyvem: tetszetek. De hogy most írjak? Szinte elképzelhetetlen. Igaz, hogy mást se tudok tenni. Heltai *Jaguárját* olvastam el ismét. (Minek?) Tévépróbákra, Rádióba járok. A világ néha körém zárul. Attól tartok, hogy a könyvem nem jön ki a könyvhétre, pedig szeretném.

A tévéhíradóban néhány kép az írók kongresszusáról. Tulajdonképpen hihetetlen. Aczél is elmondott egy mondatot, amíg elvágták. Aztán Déry fejét láttam közleről, majd Boldizsár Ivánt. Éppoly hihetetlen volt az egész, mint a szériában sorakozó pártkongresszusok. Nem vitatkozom velük, még gondolatban sem, csak tátott szájjal bámulom a képernyőt, nem akarok hinni a szememnek és a fülemnek. És e mögött a nem létező, e mögött a vízióvilág mögött mégiscsak ott kell legyen egy rettenetes erő, másként a fényhullámok hogy juthatnának el a képernyőig? Másként én se bújnék el a titkos tudásommal, nem félnék, hogy észreveszik rajtam, egyszerűen kimondanám: ez nincs. Kínos érzés. Délután majd bemegyek a Rádióba, és ott is megjátszom, hogy ez van. Mi történne, ha kimondanám, és valóban kiderülne. Hogyan folytatnák akkor tovább?

Vekerdy könyvéről őszinte rajongó kritikát írtak. Örülök neki.

Május 21.

A gipszet tehát levették, de járni még alig tudok. Azt mondják, ez így van rendjén. Viszont kiderült, hogy tüdőgyulladásom van. (Szerda este köptem egy csöpp vért, ezért vizsgáltattam meg magam.) Már elég nehezen viselem a sokféle nyomorúságot.

Nagymama néha felhív. Hirtelen meghalt a Vígszínház egyik asszisztensője, aki rajongó famulusa volt Évának. Ez bizonyára megviseli.

Hendrikjém kitartó jósággal és türelemmel eteti velem a gyógyszereket, és elviseli nehéz hangulataimat.

Hogy a könyvemet Illés Endre valahogy szívességéből adja ki, és akkor is hogyan? Az elhagyottság, a céltalanság, a lappangó ellenséges érzés, amely így vagy úgy 1956 óta – húsz éve – hol erősebben, hol gyengébben érezhető – azzal fenyeget, hogy gondolataim, indulataim elferdülnek, hogy a ki nem elégített hiúság és a fel nem használt energiák valahogy belülről átmérgeznek. Dohogok, és a Szabad Európa is idegesít. Életveszélyes hülyeség. A könyveim? Olyan tehetetlen vagyok, hogy akár más is írhatta volna őket.

Május 24.

Vekerdy:

Két feladatomat látja:

I.

1. Szánjam el magam, írjak „profi” módon (Bajor-cikk stb. nagyon tetszettek neki). Azokat az írásaimat tartja legtöbbre, amelyekben nem közvetlenül magamról beszélek, hanem egy-egy személyen, szituáción, tárgyon keresztül.

2. Vegyek részt aktívan, mozgékonyan és állandóan a színházi közéletben. (Szerinte lábtörésem is bizonytalanságom tünete.)

a) Tudnom kell, hogy az én igazi helyzetem az lenne, ha egy színház igazgatója lennék, rendeznék stb. Ezt akkor is magam előtt kell „lebegtetnem”, ha semmi sem lesz belőle.

3. Gyerekes komolysággal kellene Ruszttal tisztáznunk, hogy mit gondolunk a politikai helyzetről, a világról, emberiségről, Istenről, szerelemről stb.

a) Ugyanilyen gyerekes komolysággal kellene a kecskeméti színházban hozzáfogni egy látszólag lehetetlen közösség kialakításához, kidolgozni a gyakorlatok, a szokások rendjét stb.

II.

1. Szolzsenyicin és Ljubimov példája szerinte azt bizonyítja, hogy érdemes cselekedni. (Szerinte Szolzsenyicinnek nagy szerepe van abban, ami egyes kommunista pártokban történik.)

2. Ő „marxista” abban az értelemben, hogy mondanivaló, szándék nélkül nincs művészet. Grotowskit is az hozta létre, hogy mint hívő katolikusnak, át kellett élnie a katolicizmus gyalázatát. Innen a „blaszfémia” mint mondanivaló. Tehát: ilyen értelemben kell tisztázni a „mondanivalót” és cselekedni.

Thomas Mann példája a kétféle, egymást kiegészítő magatartásra egy művész életében: egyrészt napi harc a fasizmus ellen, másrészt a *Doktor Faustus*, mely túllép a napi kérdésfeltevésen.

Május 27.

Miután kiderült, hogy az a kis vérköpés tüdőembóliát jelzett, miután bal lábam combtól oszlopvastagságra dagadt percek alatt, és vörösre, mint a főtt sonka: most a kórházban.

Azért még itt vagyunk. Idegességek, kapkodások, tennivalók halmozódása után – komplikált dolog egy betegről intézkedni –, kissé szorongva, begyulladva is tán, melankolikusan, de itt vagyunk.

Kint zúg a szél – és itt benn? Úgy vágyom Hendrikjére, mint anyámra vágyhattam

gyerekkoromban. Az elmúlt napokban, hetekben, hónapokban biztonságot jelentett, erőt – odaadást.

Holott? Tagadjam? Hányszor jut eszembe – és neki hányszor jut eszébe, jut nekem eszembe –, hogy ő egyszer már végigszenvedett egy ilyen hosszú betegséget egy ilyen idősebb férfival?

Adok-e, adtam-e neki elegendő örömet?

Lesz még belőlem két lábon járó, igazán egészséges ember?

Egyszóval az első kórházi nap.

– Ilyen csúnya lábat én még nem láttam! – fakadt ki őszintén a nővérke, amikor a borogatást rakta arra a bizonyos csúnya lábra.

Május 28.

Micsoda fárasztó kötelesség, hogy ezért-azért, udvariasságból, kíméletből, hálából annyi értelmetlen dologra pazaroljuk az időnket. Letagadunk, magyarázunk, lyukat beszélünk a hasakba, és ezzel megfosztjuk magunkat a lehetőségtől, hogy életünket igazán kihasználjuk.

Ezt meg hogy értem? „Igazán kihasználni”: az mi?

Pontos tájékozódást! Miért? Kapcsolatokért. Nem ez minden hitünk és reményünk tartalma? A kapcsolat? És ezt is elsietjük.

Önmagunkat is azért kéne megismernünk, hogy létrejöhessen a kapcsolat. Ha itt csak – és mindig csak –, ha másért nem, kíméletes lanyhaságból –, az élet reménytelen. A kis csalások, amelyekkel kerülgetjük, igazából örökké elkerüljük egymást, ezek teszik végül kívánatossá a halált, ezért érzi az ember, hogy egyetlen igaz tennivaló van: szakítani, otthagyni, ölni, pusztítani, mindenre nemet mondani.

Elviselhetetlen az életben ez az állandó fals hang.

Hátha egyszer a szervezetünk reagálásából megértjük, hogy a fals (a pontos önmagát oly tehetségtelenül és bűnösen kereső) hang *most*, talán véletlenül, de *eltalálta!* Hátha ettől kezdve csak a tiszta hang csendül majd, vigyázni se kell már, és többé a hamisra rá se találunk?!

De még a sejtjeink is gyávák.

Iván mondta: „Graham Greene nagyon jó és nagyon mulatságos. Ez jó. Hogy humora van. De amikor egyszerre Istenről meg a katolicizmusról szól, mintha egy nagybőgő szólalna meg egy fúvósenekarban. Ilyet nem szabad. Nem szabad egy hangszert külön komolyan venni és ezzel túlterhelni. Minden hangszert egyforma jelentőségű. – Majd: – Beethoven az egyetlen, akit komolyan tudok venni azok közül, akik komolyan veszik saját magukat... Bach unalmas, igaz, de milyen *leleményes!*... Beethovennel mégse tudok vitatkozni.

Bosszankodva tiltakozom magamban, hogy a vénség kitaposott útjait taposó művészek bennem a szomorú és szenvedő „embert” lássák. (Pláne *most*, hogy még kórházba is

vittek.) Én egészséges és életerős ember vagyok, jókedvű is, halálom órájáig kemény és ellenálló. És főleg: szarom rájuk, most és mindörökké! A sok májbajosra! Én nem vagyok bánatos, én nem szenvedek, én állandóan bosszús vagyok, mert ezek a... ezek a MŰVÉSZEK! Nem hagynak örülni. A franc a...

Ezt tekinthetik akár művészi programbeszédnek is!

A veszprémi tévéalálkozón a kritikusok díját kaptam a *János királyra*. Szerintem afféle vigaszdíj.

Itt ülök a kórházi ágyban (Hendrikje most ment el, tévedésből magával vitte az öngyújtómat, nem tudok rágyújtani!), és morfondírozok: hát nem tudok megszabadulni a hiúságtól, ettől az egész színházi világtól, amelyet lenézek – de a hiúság mindenféle kerülő úton (dühök, indulatok, gyűlöletek) csak rám tör. Semmi sem pótolhatná, csak az igazi világ – ha fel tudnám magamban, magamnak építeni. De csak a falat bámulom, olvasok, de a könyveket is unom, mert nincs előttem terv.

Síralmas legény vagyok. És nem tudok rágyújtani.

Május 30.

Ablakom (itt, közvetlenül az ágyam mellett) hosszúkás franciaerkély-ajtó. Csak egy fehér fatörzset látok benne, ezenkívül csak faleveleket végestelen-végig, az egész függőleges téglalapot megtöltik, ahogy Bonnard festő erkélyajtóját. Ma süt a nap.

A szakállas impresszionista festők szabadsága és egy senkivel-semmivel nem törődő – ez a kettő egy. Nem élhetek, csak ha semmi sem állja gondolataim útját, mily egyszerű, mindent tudni akarok, mindent ki akarok mondani, a tények, ami a naplóm volt.

Félrevezettek az Ádám-félék, azt hittem, hogy ők Szép Ernő vagy Bródy. Nyilván magamat is félreértettem.

Mert a legfontosabb a gyerekkor, az a szabadság.

A mai Madáchban Huszti = Gábor, Haumann = Pécsi Sanyi.

Itt fekszem. Fene tudja, mikor és mennyire lesz majd használható a lábam. Talán egy óra múlva elvisz egy más úton lévő vérrög. Egy hétig járkáltam tüdőembóliával meg trombózissal a lábamban. Vegyem jó jelnek, hogy mégis itt vagyok? Akárhogyan is, most élek – *nekik* túlságosan is.

Ásítózva keresek egy témát, amelyhez felhasználhatnám mondataimat. Pl. Ádám Ottó karrierje? (Már nem líra, hanem az értelmezések szórakoztató változatai.)

Többet vártam a *színháztól*, mint amire való?

Itt fekszem még egy hétig, három hétig, sőt több. Lábam nem lohad, marad a szép vastag, és fáj, helyezkedem így, helyezkedem úgy. Nem tudok aludni sem annyit, mint szeretnék, és most aztán lehetne. Szarni, az aztán külön tortúra, utána sajgó lábbal és csípővel mászom vissza ágyamra, tudóm, szívem csak lassan csillapszik.

A kintiek közül vajon ki jelentkezik és mikor?

Szobatársam hazament hétvégére, és a szoba most kellemes, csendes gyerekszoba. Most aztán lehetne írni!

Felejtsd el a színházat. De hova menj akkor? Ki vagy, mi vagy a színház nélkül? Poros vidéki utak, napsütötte és árnyékot adó fasorok, bogarak; bicikli; út menti árok.

Lányok, akikre vágyódtál, ugyanezek a helyszíneken szerepeltette őket a fantáziád. Valami szűrős: a porszemek, a lombok közt áttörő napfény, a füvek érdessége.

Cvikkeres Sztanyiszlavszkij, a gazdag értelmiségi, aki még azt hitte, és akinek igaza volt. Ferkóval a kávéházablakban. Azóta se csinálnak mást, mint minket gyaláznak: az „értelmiséget”. Mert nem igaz, nem a tőkést szidják, tőkés már nincs is, nem, ők a cvikkeres pofátlanokat rühellik.

„Hagyományos színház”? A *Don* egyszerűbben, egyértelműbben „színház”, mint a *Csil-lag*. A *Karnyóné* Majornál inkább színház, mint az *Othello*. Ádám Ottó színházából legjobban éppen a színház hiányzik, a bolondozás, az operett.

Tegnap óta jobban fáj a combtövem, hőemelkedésem is van (eddig ez nem volt). Az ágyban nem találok a helyemet. Hendrikje elment, mert fáradt. A tévé fáraszt és nyomaszt. Olvasni nem vagyok képes. A lábam nehéz, egy pisilés után már lihegek. És... nos: félek! Megijedtem. Várom a doktor bácsit, hogy megnyugtasson, hogy csináljon velem valamit.

Június 1.

Unom a színházat. Kecskeméttel az a bajom, hogy nem különbözik eléggé attól, amit unok. Én magam nem különbözöm eléggé attól, ami voltam. Ami „újat” az új áramlatok nyújtanak, ez a fecsegő dokumentumáradat és a proletkult pátosza és formai primitívsegei: ez villanyozzon fel? És „Ádám” vajon nem ennek a fáradt unalomnak harcosa a „modernekn” ellen?

Román Gyuri legutóbb azt mondta: félt, hogy kiábrándulok. Valóban veszélyes, hogy mindennek túl hamar a végére látok.

„Mesterségemet” annyira tudom, hogy most egy másik „mesterséget” kellene tanulnom. („Emberábrázolás”? Szánalmas giccs.)

Megváltozott a színház és közönség, de egyik se tudja, hogy megváltozott és mivé változott. A siker már nem igazít el. Itt egy zseniális fickó zseniális és kíméletlen ötlete jelentene valamit. Egy ordináre, egészséges ötlet.

Június 2.

Soltész professzor – valahol a mi környékünkön lakik, szintén kutyabarát – híres érsebész-specialista, ma reggel ő jelenik meg az ágyamnál. Ez persze nem nyugtat meg. (Sötétkék zakó van rajta, divatos nyakkendő, mintha egy amerikai filmből lépett volna elő, mellette a többiek szerények.) (Nagy doktor, aki afféle csendes szaki; adjunktusnőm, aki kedves; hogy mit tud, még nem tudom; a modortalan adjunktus, modortalan, de engem egy gazdag, alapjában véve szánalmasan gátlásos zsidó úrifúura emlékeztet – melleleg Évának udvarolt valamikor kislánykorában.)

A mai „hős” egy nem szánalomra méltó Chaplin. Előnyös, ha szemüvege van. A közönséget nem érdeklik a rendezők, az „eredeti” felfogás, de nem érdekli (nem!) a színész sem. Hát akkor mi a fene?

Új dráma?

Musical?

Az „új” színház is a fesztiválok felé tör, oda akar bejutni. Mit tartok ma a legjobbnak? Fellini? Bergman? Néhány jelenség a humor világából. Olivier-t lelkem mélyén már csak a múlt csodájának tartom.

Keleti színjátszás? Grotowski? (Akit sose láttam?) Humor! Nem érezhetek mást, mint a közönség, erre esküdni mernék. És hogy szeretnék részt venni? Mint néző vagy mint szereplő? Nem tudom. Vágyódni igazán csak az írásra vágyódom.

Meg kéne írni az olyanfajta viszonyokat, mint amilyenek Ferrari vagy Major vagy Ádám vagy Domján és köztem alakultak ki. Portrék? (Ahogy Vekerdy ajánlja?)

A lappangó kapcsolatot, amely ember és másik ember, ember és a többi ember közt van, a felesleges kerülgetését az igazi megnyilvánulásoknak, ahogy az igazi tragédiák lezajlanak, a tapintat, a pontatlanságok, a megnyilvánulásra képtelenség... a társadalmi hülyeségek közt vergődő emberi lényeket, szépségeket, vágyakat (amelyek a maguk útján a tébolyok felé vinnének), vagyis az igazi érintkezéseket és közönyöket, a névtelen érzelmek és kapcsolatok tömegeit.

Feleslegesen fecséreljük figyelmünket másra. Talán ezért van az az illúziónk, hogy az életünket fecséreljük, holott valószínűleg ez az életünk, és nem az, amit annak tekintünk.

Június 3.

Míg a kis tévé miniképernyőjén Kovács Kati énekel, mit gondolsz – de őszintén! – Füst Milán naplójának erkölcsi komolyságáról?

És ha nem megy a tévé, akkor mit szólsz hozzá? Még ma sem tudom elhessegetni gyanúimat ezzel az emberrel kapcsolatban, bár kétségtelenül ő volt az író (természetesen Shakespeare-t kivéve), aki nekem legtöbbet hozta a konyhára, akit időnként nagyra tartottam, akit most is nagyra tartok... valamit mégis szeretnék leleplezni benne, hogy igazán, őszintén szeretni tudjam – hogy a világ is elfogadja őt nagyinak, nemcsak én.

A fene tudja.

Érdekes, hogy naplójából mennyire hiányzik a humor. Viszont azt meg kell tanulni tőle, hogy volt érzéke a karrieristákhoz. Ezeket pedig humorral kell megfigyelni, úgy kikészíteni, szépen és fölényesen. Adj időt, Istenem! Ússzam meg ezt most itt, aztán adj időt! Most jött el az időm, tudom!

Június 4.

Több mint két hete vagyok itt. Két napja infúziót is kapok. A lábam semmit sem javul. Ez nem nyugtat meg. Hisz dolgozni szeretnék. Igyekszem átengedni magam a betegség állapotának („türelem”, mondják a doktor bácsik és doktor nénik), de agyam csak szövi a terveket, amelyek ebben az állapotban inkább csak a gyomorkorgáshoz hasonlítanak, semmi hasznuk.

Mintha túlkerültem volna az önvádak, a lelkiismereti krízisek meddő háborgásain. Hogy a világ piszok? Most – mint '56 után – a világ piszokságából az is következik, hogy én mégse vagyok olyan piszok, mint hittem.

Senki sem érti igazán, hogy én Kecskeméthez tartozom. Összevissza pofáznak mindenfélét meggyőződésekről, nyilatkoznak, pufogatják a fellengzősöket, de eszükben sincs, hogy komolyan is vegyék, amit gajdolnak. Senkit sem érdekel, ami engem egyedül érdekel.

No de most már nem sírunk, sírogatunk, siratunk, beveszünk két kis sárga nyugtató bigyót, és inkább elszántabbak leszünk.

És ha Hendrikje belép a betegszobámba, az még mindig öröm. EZ kapcsolatunkban mégiscsak, mindennek ellenére a legfontosabb.

Június 5.

Ruttкаи Éva tegnap este, egy rosszul sikerült, kellemetlenségekkel teli tévéfelvétel után még fellépett a Fészek Klubban, és ott, a fellépés után közölték vele a hírt. Őrjöngeni kezdett, és a mentők vitték el.

A tévéhíradót nem néztem meg. Nem akartam hallani, ahogy a hírt bemondják, és nem akartam látni az arcképét a képernyőn.

Június 6.

Odakinn – ablakom egész magasságában, egy fa leveleinek egyik oldalán tükrözve – ragyog a nap.

Tömik belém a gyógyszert, az infúziót, az injekciót, csóválják a fejüket. „Türelem – mondják –, pech, ez a dolog tovább tart, mint gondoltuk.” De hogy mi van velem? Fene tudja. Az embert becsapják. Ha sikerül elvégeznem a szükségemet (naponkénti gond), én nem érzem rosszul magam.

Ezek a kongresszusok, versenyek, az a tébolyult „intézményesítése” mindennek, költészetnek, emlékeknek, tudománynak, ez a rögeszmés fesztiváلكultusz („hagyományos” – minden hagyományos!), ezek a „várszínházak”, béke helyett a békekonferenciák, az ifjúság problémáit is megszervezik, a házasságnak és szerelemnek is fórumai alakulnak, kerekasztalok, irodalmi színpadok... mire jó ez? Ha nem megnyugtató: az a bizonyos hatalom, amely szervez, ez van? Mennyi nagy gesztus, milyen fényes terem a kongresszusoknak, a szocializmus csak növeli, növeli, íme a bizonyíték, hogy *létezik*. Ülnek, komoly arccal, jegyeznek a jegyzőkönyvecskébe, felállnak, tapsolnak. Mi a fenét jegyez ez a sok nagy hasú katonatiszt azokra a blokkokra?

Nem olvasom, de hallom, Latinovitsról is megjelennek a nekrológok. Őt is intézményesítik. Rákócziról pofáznak, amíg végül elintézik – *kitörölik* – egy nép tudatából, közérzetéből, reményeiből, véréből, míg egyetlen magyar fiút sem érdekel majd, mint engem érdekelt, hogy volt a történelemnek egy olyan különös jelensége, mint ez a fura

Rákóczi Ferenc! És tudományosan csinálják! Minden jubileum, minden évforduló ellop valamit, kirabol.

Az indulatok persze maradnak. De mi lesz majd ezekből az indulatokból? Szét kell szakadnunk! Szét kell szaggatnunk ezt a társadalmat, ezzel valahogy szembe kell szállni, ezzel az intézményesítéssel!

Bármit gondol is Ádám Ottó, ő a Madách Színházat is intézményesítette. Valamikor (okosan) azt mondta, hogy a Madách ereje az, hogy „nincs”. Hát most, hála neki, van. Bástyá. A tagadás színházából a helyeslés színháza lett.

Ez nem pusztá erőszak révén jön létre. Ezt az emberek valamiért akarják. Megnyugvást követelnek. Talán egy igazabb létre vágyódnak. Közvetlenebb, önmagukkal és egymással természetesebb kapcsolatra vágnak. De ez túl fárasztó, túl kockázatos. Nincs a világon eszme, amely ebben segítené őket. Ezért inkább a kongresszusi termek és az ünnepek.

Állandóan, szünet nélkül és bizony, fáradság nélkül kellene szétfűjni a hazugságot: de ki bírja ezt? Hisz saját sejtiinkben is ott már a hazugság vírusa. En se vagyok jobb?

Nem azért jöttem el a Madáchtól, mert nem kaptam szerepet. Hanem mert nem élhettem úgy a színház közösségében, ahogy az én dolgom. Titkolnom kellett véleményemet, tehetetlenné váltam a nagyon is végiggondolt szervezettel szemben. Olyan helyre akartak tenni, ami nem az én helyem. Döntenem kellett, mire való vagyok. Azonosítom-e magam továbbra is valamivel, amivel magamban nap mint nap vitatkozom? Tolnay pl. „hű” és „szerény”. Az utolsó pillanatig ott akartam segíteni, ahol voltam.

Mi lesz Kecskeméten? Nem tudom. Ruszt még nem érdeklődött felőlem, mióta beteg vagyok. Ezt is számításba kell vennem.

Vekerdy: sose feledjem el, hogy igazán akkor lennék a helyemen, ha egy színház igazgatója és tanár lehetnék. De azt a szűk, szerény kis helyet, amit ők rám osztanának, nem fogadhatom el, ha nem akarom elárulni magam. Elvégre nem hibáim, hanem képességeim és hűségem miatt intenek szerénységre.

Afféle tehetetlen nap volt ez a mai, amikor az ember sóhajtozik, majd egykettőre goromba lesz.

A tévében a *Kedves hazug*. Jó, emberi és szellemes darab, kriminálisan rossz előadásban – Major néhány remek percével. Ez az ember valaki – jó; de akkor miért nem képes mégsem... mert nem képes. Talán egyszerűen azért, mert valamikor vezért csináltak belőle? Annyi szellem van ebben az emberben, mint az egész magyar színészetben együttvéve. És főleg: szörnyeteg, párja nincs. Többi „nagy színészünk” valahogy vékonypénzű mellette, nagy szívükkel, zengő hangjukkal, mélységükkel és minden színészkellékükkel. És mégis, ebből az előadásból úgy kell kínkeservvel összekaparni félórát, amire nyugodt lelkiismerettel azt mondhatja az ember, hogy „jó”. Igaz, hogy ez a félóra mindennél jobb.

Június 7.

Hendrikje úgy állít be hozzám minden alkalommal, megrakva különféle batyukkal, mint aki randevúra jött.

Az élet komolysága ellen lázadozom néha. Mert nagyon hideg-gyönyörködő szemmel tudom nézni a világot. Ebben szeretném, ha Hendrikje inkább társam lenne. Közben ő tanított meg fontosságokra, hogy lelkem és mocskos ködeim elfoszlottak néha.

Hendrikje most ment el, és már hiányzik.

Jó lenne kedves, szemtelen, vidám dolgokat játszani vele. Nekem kéne kitalálni ezeket a játékokat.

Itt fekszem a kórházban, egy kellemes szobában, hál' istennek egyedül. A testemben még lapul valahol valami veszély, de erről nem sokat tudok. Babusgatnak, dédelgetnek, abajgatnak, kímélnek. Közben az ország – már amit országnak nevezhetek – lázong, lelkesül, ság-búg, liheg és felajzott, mert Latinovits Zoltán a vonat elé vetette magát.

Itt vagy hát a kényelmes kórházi ágyon, örülsz, ha néhány héten belül saját lábodon elmehetsz innen, és: *valóban örülsz!* És adj örömet *ennek a nőnek*, nemcsak megérdemli, de még ma is olyan volt a csókja, hogy elfuserált lábaid közt is érezted tőle, hogy élsz.

Június 8.

Füst Milán naplója.

Vegyes érzelmek, mint az öregtől mindig. Igaz is, meg nem is. Szerénytelen? Nagy ember – de valahogy túlméretezett is. (Wagnerre hasonlít ebben? A másik ripacsra?) (A fene egye meg, minden mondatomon érzem, hogy néhány napig őt olvastam.)

A *Henrik*. Lehet, hogy a legjobb volt, amit színpadon csináltam. Nagyon nagy siker volt. De ezzel is volt valami baj, egy kis csalafintaság. Nem csak én voltam akkor legjobb, az előadás (Pártos Géza) is messze elébe került mindennek, ami akkor volt, a díszletek, a kosztümök, a szereplők többsége stb. Micsoda arcok, hangok, figurák: Pécsi, Gyenge, Szénási, Körmendi, csak egy-egy pillanatra, de csupa jelentés mind. Ez a darab talán Füst Milán legjobban sikerültje, és ezt mi, színházi népség tudtuk, ahogy nem tudom, hogy pl. a magyar irodalom tudta-e. (Ahogy a Canossa-jelenet végén olvasómat mint egy ostort csattogtatva darócos combomon, felfelé indultam a pápai lépcsőn, hogy „megalázkodjam”, de Pécsi Sanyira diadalmasan visszakacsintva: ez igazi színészi lelemény volt, igazi Henrik – és valami igazán *igazi*, valahogy a színház legfelső határain járó öröm – ezentúl már ami van, az nem színház, az több, az kilóg.)

Füst Milán lelki túlzásait e darabban mi hiúsággá, valósággá, a ravaszsággal kevert kétértelmű erkölcs, bölcsesség és önirónia, de egyben esendőség... szóval mi azt is realitássá tettük. Az egészben a hitetlenség és életmohóság szent és profán vágya. (Talán csak a nőkön nem sikerült segíteni. Milyen naiv Milán bácsi tudós szexuálhözzáértése! Milyen gyerekes, ahogy azt az „orgiát” megírta. Holott perverz öreg zsidó lehetett a költő... Ha bejönne abba a jelenetbe néhány mamlasz, mosdatlan, de most a királyi célokra frissen mégis megmosdatott kis nő, és ott álldogálnának vihogva és áldozatként... De hát nálunk sajnos...)

Mert Pártos Géza volt, aki a *Boldogtalanokat*, a *Henriket* is felfedezte, és hozzá a színpadot is, bizony, Madách Színház, bizony, Aczél György!

És persze Pártos hozta Horvaival Sarkadit is.

A két *igazi* drámáirót.

No és a *Henrik* nem ért meg ötven előadást (és közben mekkora, milyen maradandó sikere volt!). A *Simeon* pedig, a százszemélyes kis próbateremben, még húszat sem. Pártos meg disszidált.

Mindkét darabot valahogy értelmetlenül, zavaros, ellentmondó félrebeszélések közben, mintegy véletlenül és észrevétlenül („majd újra elővesszük”) levették a műsorról. (Hogy kunyerált aztán az agg költő, hogy tűzzük műsorra ismét a *Henriket*!) Miféle láthatatlan erők nem túrték ezt a két darabot, és miért? Miért helytelenítette például Aczél a *Henrik* bemutatását? Közben a Nyugatról érkezett kultúrpolitikus látogatók odavannak: ha nekik ilyen miniszterük volna! Ez a lemaradt ripacs pedig nyilván elhivatottnak érzi magát, mert Illyés vagy Déry dörgölődznek hozzá.

Az ápolónők (még csak nem is csinosak) milyen kedvesek tudnak lenni! Már nem szégyenlem előttük a füttyülőmet. Míg mosdatnak, életükről kérdezgetem őket. Különös: ők hordják ki a széketemet, itt látnak heverni száználmas tehetetlenségemben, és mégis, talán csak a gyengédségükből, de egy-egy pillanatra kicsap köztünk valami találkozás árama, hogy mosolyogni kell tőle. (Füst Milán ezt mintha soha nem érezte volna, én meg azt, ami ilyenkor férfi és nő között történik [csaknem azt írtam: fiú és lány között], az élet egyik legfontosabb és legszebb dolgának érzem.)

Honnan ered a „nővér” megszólítás – érdeklődöm. Ja persze, az apáctól örökölték! Milyen szép: nővér! Ilyet csak egy tehetséges szervezet tudott kitalálni: „nővér”, „nővére”, mondani egy vadidegen nőnek, aki legintimebb testi titkainknak is birtokosa. (Szebb, mint az „elvtársnő”, igaz?) És ez a megszólítás ezeréves már vagy még több!

Milyen jó arra gondolni, hogy ezek a fehérbe öltözött szolgálatkész alakok, akik csöngetésemre azonnal megjelennek, és engedelmeskednek nekem, ezek *nők*. Jó elcsípni szemük egy-egy villanását. Szeretem, hogy egyikük haja mindig a homlokába lóg.

Odakinn meleg van, ablakom tárva-nyitva. Lábam rosszabb, mint tegnap volt. De mégse rossz itt. Mintha készülnék valamire.

Hendrikje mégis úgy érzi, hogy ma rossz napom van. Lehet, hogy igaza van, csak eddig nem vettem észre? Túl meleg van ma. Szűnyogok röpülnek be az ablakon. Ez a tavasz bizony már elhagyott – hány hete is fekszem már itt? Türelmes vagyok, mint egy türelmesfajta állat, mosolygok, mint egy jól nevelt kisfiú, a nővérek nem panaszkodhatnak rám.

Mennyire szeretem Hendrikjét! A szeme csillogását! Rózsát hoz, szemezgeti róla a felesleges leveleket, majd elrendezi a virágokat, ahogy éppen a legszebb. És mind mélyebben megszeretem kettőnk történetét, benne gyűlöleteinket és gonoszságainkat. Ez a változatlan csillogású szem (vagy mégis változik? hisz most mintha fényesebb volna?) mintha mind tisztábban ragyogna már akkor is, és ragyogott éveken keresztül – ezt is csak *most* látom ennyire, hogy *akkor*. Hogy gyűlöltem, amiért nem ért! De lehetett-e érteni? Magyarázataim, amelyekkel ettettem, erőltetett ostobaságok voltak. Zavarosabbak, mint ami *volt*.

Szívem már túlterhelt és zavart volt, amikor ő megérkezett. És téveszméim? Egy másik korszakban sok gyönyörűt átéltem már – de ő ebből mit kapott, ha nem zavart? Most a zavar megszűnt – mondjuk inkább: szünetel, hisz Isten kegyelmére is gondol-

ni kell, hogy embernek inkább érzem már magam, mint szörnyetegnek, hát ki másnak köszönhetem, mint öneki?

Nem lettem én jobb fiú. Nem tudok én igent mondani most sem. De mintha olyan helyen állnék, ami régen várt rám. Nem tudom én, milyen nő ez, honnan tudnám? Csak babona, hogy egy férfi tudhatja, egy nő milyen. (Titokzatos nőtény? Századelő? Nem, ennél egyszerűbb az. Tolsztoj vagy Shakespeare elképzeltetett egy *valódi* nőt, de arról, aki itt áll, velem szemben, róla csak feltevéseim lehetnek, és vágyaim úgys becsapnak.) De hisz nem az a dolgom, hogy kiismerjem, az a dolgom, hogy szeressem. Ahogy ő bizony szeret.

Körmendi Jancsi látogatása. Jelentékeny ember lett ebből a fiúból. Ádámról és Kazimírról, erről pletykál, meg hogy hogyan is menti ő köztük a bőrét... Nekem ez az élet-ravaszság nem tetszik, mondom én. Ő: mind fontosabb neki a játék, mind nagyobb és szebb szerepeket kap, mind több a sikere: ez az ő dolga, nem? Egyébként? Védi és menti magát. Igazat adok neki.

Elmeséli egy szép tervét: *Mikszáth három különös házassága* címen dokumentumokból összeállított egy darabot, színész nő szerelmével fogja játszani az Irodalmi Színpadon. Szinte irigylem lelkesedéséért. Lám, ő hőzöngés nélkül is megtalálta helyét, egy értékes munkát, amit szeret. Ez a dolog valóban érdekli, gyönyörködve hallgatom, ahogy beszél róla. Ahol te vagy, ott élet van, mondom neki, hát védj magad a magad természete szerint.

Sokat mesél. Undorodik ettől a mi világunktól, de az ő stílusa (legalábbis ezt próbálja) afféle mikszáthi, ez a gyógyír a sebekre, amelyeket önérzete kapogat. És változatlan különleges erejű humora. Most a Tháliában vendégszerepel, így egyik problémája az, hogyan nyugtassa meg Ádámot a Kazimírnál aratott sikere miatt. Rosszul fogalmazott mondata jelent meg egy interjúban. Egyik félmondata miatt Kazimir hívja fel éjszaka, a másik félmondat miatt ő exkuzálja magát gyorsan Ádámnál. Nagyszerűen adja elő a dolgot, de én bizony nem nagyon nevetek. Nem vagyok elég bölcs a nevetéshez, meglehet. De mostanában kedvem sincs az efféle bölcsességhez.

És végig éreznem kell, hogy ez a fiú, akit valóban becsülök, akinek csak szép gesztusa volt eddig felém, aki, úgy érzem, őszintén szeret, ez a fiú menthetetlenül idegen nekem, egy másik világhoz tartozik. Ismét az „elvek embere” lettem, aki nem ért szót, csak aki az ő szektájához tartozik, azzal? De hány ilyen barátom van, akinek örülök, akit „szeretek”, akivel tehetetlenül bámulunk egymásra – és akinek távozásakor megkönnyebbülök –, egyszerűen nincs mit kezdenünk egymással, hogy is mondjam – érkezésekor reménykedem, aztán valami tehetetlenség, fáradtság, alkalmazkodás, még csak vita sem... Ő mégiscsak boldogul (megérdemelten, mindjobban) egy világban, amelyből nem kérek, ő mosolyog, ahol én... De hisz hagyom őt beszélni, én inkább hallgatok, ez így jó.

Azt mondta Kazimírnak: – Mit idegeskedsz? 25 000 orosz szurony vigyáz rá, hogy te igazgató maradjál! – de folytatólagosan hozzátette ezt is: – Amellett tehetséges vagy, mint a nap.

Én még arra is alig vagyok képes, hogy udvariasan, úriember módra megköszönjem, ha ez a Kazimir valamilyen alkalomból gratulál nekem. Holott például milyen ügyeske és úrigyerek vagyok én például itt a kórházban is! De például a mai napig kép-

telen voltam rá, hogy Illés Endrének egy jó szót mondjak az írásairól, még arra is, hogy elolvassam őket, holott neki igazán hálás vagyok. (Csak tudnám, mi az, hogy hála, egy világban, ahol inkább kéz kezet mos.) Tehetetlen vagyok én, nem becsületes vagy pláne harcias.

Csak éppen egy szigetre kerültem, és velem Hendrikje is. Mással már nem tudok valóban beszélni, csak Ivánnal és Vekegyvel. A gonosz pletykákat változatlan élvezettel hallgatom. Ezekért érintkezem az emberekkel. A helyzet a konszolidáción belül most még egyszer konszolidálódott valahogy. Jó lenne szellemes bátorságokat vágni ennek az egész mocsoknak a közepibe. A szerelemről is csak azt kéne mondani, amit még nem mondtak ki, azt is kéne átélni. Hogy összerázkódjanak. Mert ezek a legegyszerűbb igaz szóra is összerázkódnak már. Én meg csupa ilyen szót szeretnék leírni. Itt géprablók, fiatalok, itt mindenki „tartja magát” valamihez. Valamihez, amiről már kiderült, hogy *nincs*.

És ehelyett írom ezt a naplót! Micsoda tehetségtelenség! A fene!

Amikor az egyik helyes kis ápolónő belépett a szobámba, Körmendi: – Ha én fekszem itt, ebbe már rég beleszerettem volna.

Amikor ezek a lányok fölém hajolva a borogatást rakják dagadt (és lohadni nem akaró) lábamra, vagy éppen kerekre hízott hasikámat mosogatják az érdes mosdókesztyűvel, rendszerint arcom előtt lebeg rövidre vágott, könnyű hajuk. Se nem szőke, se nem barna, ilyen volt Hendrikje hajszíne, még Riza korában. És most ezen a könnyű libegésen észreveszem, hogy ezek a hajak még *festetlenek*, és ez milyen szép.

Hendrikje viszont, mióta kórházban fekszem, parókában jár, mert nincs ideje fodrászhoz menni, és most már babonából is: amíg javulni nem kezd a lábam, most már nem is megy.

Bizony kedvesek ezek a szinte szeszínű, semmilyen, de fiatalosan lebegő hajak, ahogy szabadon meg-megmozdulnak, mint a pehely, vagy élő, mint a növények, szívmelegítően kedvesek. A kacérság öröme egy pillanatra átfut. Aztán arra a *nagy* dologra gondolok, hogy Hendrikjét *viszont* szeretem. És hogy egy fél gesztust se teszek egy ilyen nővérke ügyében. Az ember büszke, hogy szeretni tud. (Futok a pénzem után? Nem pénzem fektettem én ebbe a szerelembe, hanem a szívem, örületeim, idegeim, szenvedéseim, legvadabb fantáziám, sok csalódásom, önmagam és őt tépő kegyetlen töprengéseket – egész életemet próbára tettem ezért az „egyszerű” nőért.)

Persze jobb volna, ha Ruszt Jóska legalább egy levelet írt volna betegségem óta (ha már nem vágta magát kocsiba egy délután, elvégre neki jár a színház hivatalos kocsija, hogy meglátogasson). Semmiféle érzélem nem dolgozik bennem, mikor ezt leírom. Ő pedig nyilván csak őszinte: éppúgy nem érez semmit, mint én. Mintha úgynevezett „csalódásaim”-ba is csak belelovaltam volna magam mindeddig. ’56-ban a nagy blamátlátam, mindkét oldal blamátlátam. (Zelk Zoltán és Déry börtönben ült, és börtönben ült Darvas Iván és Mensáros.) Azóta láttam az embereket elképzeltetetlen módon elzülleni. Kicsit jobban meg kellett volna néznom azt a fiatalembert a kihajtott ingében, és nemcsak azt hallgatnom, mit is beszél a „modern színház”-ról. Hisz néha úgy elhallgatott! (Vámosban nem csalódtam: ő úriember volt, van – ez érvényes, a tehetség nem érvényes.) Jobban meg kellett volna figyelnem saját naplóm mellékmondait. Ehelyett be-

lelovaltam magam ebbe-abba. Most tudnom kell: hogy eljöttem a Madáchtól, az jó volt. Mert nemet mondtam. Hogy Kecskemétre mentem? Valahova mennem kellett, nem?

Az ember csak azokban nem csalódik, akik a vonat elé vetik magukat. (Ez se igaz, persze, de jól hangzik.) Sokan tettek énvelem jót. Milyen fontos része életemnek például Illés Endre! Körmendi ma meglátogatott, és milyen lelkesen povedált Mikszáth-ról! Ez is fontos. És például Muskát Laci – milyen fontos és kellemes, hogy van! És az itteni orvosok, ápolónők egy-egy szava, mozdulata? Egyszóval: kevés embert tudok én igazán szeretni, kevéshez fűz elszakíthatatlan (vagyis gyűlölettel is vegyes) élő kapcsolatot. De sok emberre van szükségem, hogy élni tudjak – ha úgy vesszük: az egész emberiségre! És ők mindig megtették legalább azt az egy gesztust, ami abban a pillanatban megmentett.

(Mitől? Amitől az embert minden pillanatban meg kell menteni.) Hát ne panaszkodj, ne is szomorkodj. És hogy mit leltem a szívemben? A mind keményebb haragot, talán csupán ezt.

Június 9.

A kedves nővér szépen megmosdatott, utána tiszta vagyok és friss, mintha egy más nap elé indulnék, egy újfajta nap elé, pedig ez se fog különbözni a tegnaptól meg tegnapelőttől. A nővérkének (pici teremtés) sápadt, puha szája van. – Fáradtnak látszik – mondom, mert a szeme alatt gyűrődéseket fedezek fel, amelyek tegnap még nem voltak ott. – Igen, rosszul aludtam az éjjel, meglátszik? Nem mondtam otrombaságot? Nem a férje fárasztotta ki az éjjel? Átengedem magam, minden szégyen nélkül, hadd mosdasson végig tetőtől talpig. – Ilyen jó dolguk valamikor csak a szultánoknak volt – mondom, és a szemén látom, hogy tudomásul vette, hogy most udvarolok.

Aztán csak ülök. A nyitott ablakon betör a fény – a tükröző falevelek fénye. Ahogy kinyitom a szemem, a szemközti fal síkja előtt Hendrikje tündöklő rózsacsokra. (Csak azóta látom meg a virágokat, amióta vele élek.) Tegnap a csokor közepére elhelyezett egy csaknem fekete, apró fejű virágot – mára ez hatalmas kerektségében kibomlott, és mint egy helyben forgó, állandóan táguló-szűkülő örvény sötétlik, nem akarom elhinni, hogy ez ugyanaz a lény, mögéje lesek, hátha ez az óriás valahogy a levelek mögé szorította azt a tegnapi picit, de nem, mégiscsak valószínűbb, hogy ez ugyanaz, csak tegnap óta ezzé vált – de akkor is: hol a tegnapi kis fura?

A nyugtatók nem teremtenek bennem igazi nyugalmat, csak elkedvetlenítenek. Hogy eljöttem a Madáchtól, ez valószínűleg mégiscsak *szervezetibb* változás, mint belátni hajlamos vagyok. Buzog bennem a munkakedv, mint egy gonosz erejű forrás, és mert célom nincs, hát mindenféle érdektelenséggel foglalkozom. Egy tigris lakozik bennem, szüntelenül etetni kell a falánk dögöt. Az agyam, a szereplési vágyam, az élet vak burjánzása – ez vagyok, lássam be. Ezt akarták a Madáchban megszelídíteni. Most pedig a hülyeségig szeretnék mindent leleplezni, robbantani, feldúlítani, rombolni. Lehet belőlem afféle jól fészült forradalmár-professzor, urambocsá, még idióta népvezér is talán. A filmbéli patkányok mozgásához hasonló gyors és szikrázó tetteket szeretnék végbevinni (kalózhajó fedélzetén, lobogó fehér ingben?). Jó szerep volt nekem a Henrik meg a Hamlet, és még nem tudtam leszokni arról a vad és sebes gesztusvilágról. Ez van hiúságom mögött is: a gesztus igénye, a tömegek előtti ágálás testi vágya. A kitüntetést meg az autogramosztást ott egye a fene.

Ha a könyvem megjelenik, az pár napig jó lesz.

A prof, aki egy hete nem látott, jelentős javulást állapít meg. Holnaptól kis tornázta-tás is elkezdődik.

Balázsovits Lajoska toppan be, a Balatontól jött fel egy napra, ott nyaral Almási Évával, Edit lányával, nagymamákkal meg nagypapákkal. Nem könnyű egy ilyen családi nyaralás, Almási se könnyű ember – ezt veszem ki a szavaiból. – Ha már, akkor az ember bemegy a Balatonba – mondja –, bár a víz elég hideg. (Abban a pillanatban érzem az álomszerű tempót, ahogy az ember lépked befelé a nagy tó sekély vizében, a semmi felé, felette, körötte napfény vagy ború, alkonyat vagy dél, halad egy nem közeledő varázs központja felé.)

Szeretem ezt a fiút, legalábbis megörülök, ha meglátom. Talán azért is, mert különleges szépség, még mindig az, mosolyogva kell ránézni. – Parasztfiú – mondja Hendrikje, hogy valamit nevéne nevezzen jelenléte, mosolya, talán egyénisége jelentőségéből. Igen, ez érdekes: parasztfiú (nem vettem volna észre, ha Hendrikje nem mondja), de éppen azzal rí ki a magyar szépfíú színészek közül, hogy mintha egy mélyen kulturáltabb, lakottabb világból vetődött volna közénk. Végül is az alapvető dolgokra irányuló figyelem és bizonyos könnyed testi méltóság csak az igazi kultúra és a parasztság jellemzője. Még okos ravaszságot is gyanítok benne, kissé áldozati lénye valamelyik törődött zugában megbújva. Igazán örülök, hogy bejött hozzám.

Egyszóval örülök, hogy itt ül ez az angolszász-vörös szépfíú a farmerjében, hogy csak semmiért jött, csak néhány szóért, két barátságos mosolyért, egyszóval pusztán rokonszenvből. (Bár hisz igaz, hogy e rokonszenv mögött közös gyűlöletek rejlenek – de mégsem azokból származik.)

A tévé művészeti vezetője Szinetár Miklós. Ő tulajdonképpen Ádám és Kazimir kortársa, és most, hogy közeledő veszélyt éreznek, valahogy elnökségi tagok lettek, összefognak. Egyfajta. Mitől? Ez az '56 utáni nemzedék, azóta is kitananak. (Még Vámos se bukott: ő az Operett főrendezője, csak ő mellékes, mert sose érdekelt a politika.) Az „öregek”? Várkonyi '56 után valahogy a Művész Színház világához kanyarodhatott vissza, ő megtalálja a helyét köztük. Mindig is szerette a szép autókat, szeretett világot látni, szerette a mérsékelt érdekes és nívós színházat, és Dufyt, Cocteau-t, Anouilh-t, ez '56 után „megy”, de ettől még nívó maradt. Major? Ő mind szörnyetegebb, magától kivált közülük. Ő ugyanaz, mint '45-ben. (Csak a helyzete más, de az se nagyon.)

És én? Érdekes volna látni magamat.

Egy biztos: amit ezek művelnek, az lehet nívós, de szellemi légkörnek, mint *walkodó* légkör: halálos. De bármelyikük: mikor érezte utoljára azt a kétségbeesést, hogy ami-re vállalkoztak, az megoldhatatlan? És így: mikor reménykedtek utoljára?

Füst Milán naplóját olvasva bennem is felébredt egy gyerekes, odaadó rajongás Karinty és Kosztolányi iránt. Szeretném újra elolvasni a *Nérót*, az *Utazást*. (Jobban szerettem őket, mint Füst Milánt.)

Néhányan (pl. Szentkuthy) azt mondták, hogy könyvemben gyengék a „partnereim”. Ádámról és Ivánról gondoltak. Ha tudnák, mi minden származik Ivántól abban a könyvemben, nyilván nem mondanák ezt. Másrészt „ellenfeleim” valóban gyenge legények, és gyenge, kicsinyes mindaz, amit velük végigharcoltam, vagy hogy mondjam. Bizony, kicsinyes, pletykás és sekélyes történetecske ez. Kicsinyes cselszövés és fúrás. És lapang itt mégis valami valódi szörnyűség, valódi gonoszság.

Írom pedig ezt az állam kivételezteinek fenntartott kórházban, az egyetlen két-ágyas szobában, melynek másik ágya üres, hogy engem kíméljenek.

Van itt kitől félni bizonyára, de azzal nem találkozom, és remélem, nem is fogok találkozni. Inkább bizony örülni szeretnék egy kicsit. Hinni még egyszer abban, hogy Isten kedvenc, kivételezett teremtménye vagyok, szemtelen kis művészke.

Június 10.

Ilosvay Kati látogatott meg. Könyveket hozott (egy Agatha Christie-t franciául, Troyat *Dosztojevszkijét* stb.). Régi filmekről beszélgettünk, a *Gunga Din*ről, a *Chicago grófjáról*. A kezét szorongattam volna, amiért olyan kedves és tisztességes ember; és untam. A régi filmek (imádtam őket a maguk idejében) nem ébresztenek bennem nosztalgiát. De tényleg, miért is untat ennyire a múlt? Elfásultam? De ha rólam és Ferkóról mesél Kati, egy másik emlékezet szól a régi tényekről: akkor egyszerre érdekelni kezd a legkisebb részlet is. Hogy is volt ez valójában? A múlt: néhány mondat, amiket öregként ismételtünk – a többi feltörhetetlen titok.

Kati meséli: Ádám nem szereti Kerényi Brecht-műsorát, és a produkció a színházon belül kegyvesztettnek számít. (Ádám változatlanul sokat panaszkodik, mert a színházat támadják, hogy „polgári” színház. Ez így már maga ködösítés. A hatalom annyira ködösít mindent, hogy csak félrefogalmazások hangzanak el. Ettől még lehet jó dolgokat létrehozni, aki ezt tagadja, az rosszhiszemű, vagyis az „elvek” embere így vagy úgy.) Ez a „bizánci” tünemény, hogy egy igazgató rossz szemmel nézi rendezője sikeres produkcióját, nem új: Ladányi nézte így rossz szemmel Ádám rendezéseit. És Kerényi? Ádám nyilván azt várja, mikor tesz kísérletet ez a bölcs ifjú, hogy kinyírja őt.

Hendrikje tegnap felhívta Évát. – Hogy bírod? – kérdezte. Válasz: – És te? – Megmondtam neki, hogy én őt szeretem. Azt válaszolta: – Tudom – meséli Hendrikje.

Ruszt tegnap este felhívott telefonon. Zsuzsa vette fel a kagylót, Hendrikje egyik „rab-szolganóje”. (Éppen Jimmyt hozta fel sétából.) Ruszt hosszan magyarázta ennek a vadidegen nőnek, hogy miért is nem jelentkezett eddig, és bejelentette, hogy pénteken délben felkeres. Nem kéne eljönnie. Inkább írna egy udvarias levelet.

Az *Orpheus* első két (számomra egyedül hiteles) kötete. Beleolvasok (közben a rádió megállás nélkül egy Bach-szvitet fúj, ha akarom, azért, hogy halálra gyötörje az idegeimet, ha akarom, azért, hogy elvarázsoljon), és néhány sor után mintha kicseréltek volna. Hiába, ez nekem különlegesen jó! Szemérmetlenül lopni fogok belőle ezután is, esküszöm! És ha Szentkuthy nyavalyog, az miért annyira más, mint ha Füst Milán teszi ugyanezt?

Külön tanulmányt kellene írni arról, hogy ezek a nővérek mennyire különböznek, és hogyan, hányféleképpen borogatják a lábam, hányféle fokozata van a szakértelemnek, hányféle gyöngédség, hányféle közöny és hányféle *fantázia* mutatkozik meg abban, ahogy reggelente egyik vagy másik megmosdat, vagy éppen odakészíti a szobavécét. (És hányféle női profilt lehetne ezek alapján felsorakoztatni, De Sade ízetlen felsorolásai milyen érdektelenek egy ilyen kis nővérraj mellett.)

Az orvosok meg vannak velem elégedve – én meg övelük.

Ne feledjem, hogy gyermekkorom sötét emlékei csak féligazak. Zsidó viccek, römipartik, siófoki ebédek a verandán, filmesek, bohémek és félbohémek, nagy röhögések, esténként összeülő jópofa társaságok, a mozi kivételezett, komolytalan világa, anyagi biztonság, időnként jólét, kényelem, én igazán nem sokat tudtam a szegénységről, a „keresztény világ” kegyetlensége is csak távoli rémség volt hosszú ideig, arról is keveset tudtam, amiből ki voltam zárva, a világról csak a mozin és a könyveken keresztül értesültem. Strand és vörös salakos teniszpálya, szépfiú is voltam, talán titokban félnék, de nagy pozór, és valahogy hazugul diadalmas, az is, jó lenne sok mindent tudni erről a múltról, amit már soha meg nem tudhatok, holott hiányzik. Az iskolában is külön kaszthoz tartoztam, a zsidó fiúkhöz is, de hozzájuk sem, hisz kezdettől afféle művészporonty voltam – és mit is jelent ez? Egyszóval: volt ebben a gyerek- és kamaszkorban sok kellemes vidámság is.

Mezei Mariska: volt vidéki primadonna; pöttöm kis férje imádta hatalmas keblét (rég-i színpadi sikerek egyik főszereplőjét), és míg az asszony a römikartyát csapkodta, ő ott ült e keblek árnyékában, bajszát tépdeste, és kibicelt. Nagyon szerették egymást, nagyon jóban voltak, az ilyen régi primadonnákból nagyon jó feleségek lesznek. Mindketten valamilyen gázkamrában végezték.

No persze körülöttem zajlott titokban, de elfojthatatlanul szüleim érzelmi és érzéki élete, ugyanazokon a napokon, amelyeknek estéin házunk ragyogott a römizők vidám nevetésétől (egyest pesti filmesek, például a drága Szirtes Laci, akinek kedvéért Szirtest, a fiát is kedvelem). Ez az ellentét valószínűleg csak még inkább megzavart. Igazán, szívből szerettem ezt a viccet mesélő, zsupgázó zsidó társaságot. Kritikám nekem csak apámmal (később anyámmal) szemben volt, anélkül, hogy bármit tudtam volna igazi titkaikból. Ma is keveset tudok én az ő életükről, jóformán semmit. Apám pornóképeket és sokszorosított pornókönyveket dugdosott íróasztala fiókjaiban, no meg a fehérműs szekrényben, valahol a lepedők és párnahuzatok közt. (Hogy a csudába leltem rájuk? Ma sem értem.) Hogy rendszeresen csalta anyámat, arról csak utólag, anyám egy-egy megjegyzéséből tudok. De a szenvedést, a zsarnokoskodást, a kölcsönös gyűlöletet, a házasság poklát, azt átéltem, a tartalmatlan és céltalan érzelmek eszeveszettségét. Valahogy szagról ismertem mindent. De – ismétlem – ez valahogy nem csökkentette szívbeli örömet, ha szüleim társaságában forgolódhattam, az ő barátaik kedélyében, mint ahogy mindig is igaz élvezetemet találtam a mindig is meglévő saját kompániámban. Így hát csak titokban voltam magányos – bár mindig tudtam róla, hogy az vagyok. Ezt valahogy természetesnek találtam. Az is volt: ilyen vagyok azóta is, mindig kompániában és mindig egyedül. És mindig is sokat szórakoztam. Ez fontos.

Mint ahogy sose voltam igazán reménytelenül szerelmes. Csak voltak szerelmeim, amelyekben lejárattam magam. (Túlzott bizalomból, mert annyira nem értek hozzá, hogyan kell az emberekkel bánni, vagy – ez talán a legvalószínűbb – mert *reménytelenül* voltam szerelmes, ez az érzelem egy sajátos fajtája. Még egyszerűbben: bizonyos helyzetekben és bizonyos lányokkal impotens voltam.)

Időnként túlzottan és feleslegesen megriadtam a magánytól. (Talán mert apám oly könnyen talált vigaszt az emberek közt, Kohn és Grün világában?)

Volt az egészben valami komolytalan, nem egészen megalapozott, nem egészen átélt – mindenütt az *élet könnyűségének* kísértő lidérce. Hisz mindig voltak új viccek, mindig voltak új filmek, az élet *lehet* könnyű, ha ez a két poklot járó ember, apám és anyám is olyan *jól tudják érezni magukat!*

Voltak betegesen magányos időszakaim, ha jól emlékszem, évem is (amikor például iskolakerülő voltam, pusztán azért, mert irtóztam osztálytársaimtól – rettenetesen félttem!). És ez a riadtság, ez a valahogy szégyellnivaló, kifelé, a világ szemében ez is valahogy vagányságnak és függetlenségnek – *egyéniségnek* hatott. Valahogy mindig megkaptam a rendkívüli egyéniségnek járó kivételezettséget és tiszteletet.

Mindig, mindenben része volt társadalmi *jólszituáltságomnak*. Jött a színiiskola – egyenesen a siófoki strandról kerültem oda...

Hát honnan tudtam volna én, amit például Tolsztoj tud? Hogyan lehetnék én igazi író, amilyen ő volt? Életem szerepekből lett előállítva.

(Márkus Alfréd? Mály Gerő egyszer a siófoki verandán: egymagában megevett egy egész levesestál csirkeragulevest – és utána még végigette az egész ebédet! A New York kávéházban nem a művészek traktusa, hanem hátul a „filmklub”, a kártyázók elkerített különszobája. Strandok. A fényképekből kivágott sok-sok meztelen nő, a pornográf könyvek felejthetetlen mondatai: van ebben valami *vidám* gettó, na!)

Június 11.

Aztán persze a szörnyű csalódás.

Major jelentette nekem a logika, a realizmus támadását régi világom ellen, a kommunizmust, vagyis a csalódást az „értelmiségben”. Az „értelmiség” elárulta a szabadságot – az „értelmiség” tehetetlen, és a „kispolgár” szövetségese! „Leleplezni” – bizonytalan gondolkodásom és győzelemre áhító hiúságom ebben találta meg a módot a fölényre: a „kritikai realizmusban”. (Hogy a fenébe kevertem össze a lázadást az „értelmiség” ellen és apám zsigázó „kispolgári” világának lenézését? És éppen én, és éppen Major?) Amikor Major lebaszott minket Picasso miatt, én már kész voltam, hogy engedjek neki – eszembe se jutott, hogy apám is Picasso miatt röhögött ki mindig.

Aztán sikereim! Válaszul apám amerikai terveire! A karrier, ami, úgy látszott, éppoly töretlenül és vidáman megy majd tovább, mint a kommunisták szervezte újjáépítés! Az egész az én karriertörténetemnek látszott! „Felszabadulás”! (Igazán meggondolhattam volna, hogy az újjáépítés is üzleti vállalkozás, hogy az üzlet mozdítóereje

nélkül nem ment volna az egész [apám világa nélkül], az üzletemberek nélkül nincs a büszke „forint”! A polgári politikusok nyilvánvaló rövidlátása és jól ismert linkségei mellett a Gerő-féle aszkéták, a Révai-féle lobogó intellektuelek nagyszerűeknek tűntek.)

És újra és újra persze: a siker, a karrier, mesebeli történet a legkisebb királyfiról, így éltem át.

Hogy röhögtünk (Radványi Gézával az élen!), amikor '47-ben, a *Valahol Európában* forgatása közben hallottuk, hogyan hamisítják meg a kommunisták a szavazatokat! Honnan tudhattuk volna (hisz éppen tudhattuk volna!), hogy ezzel a fasiszta trükkel kezdődött. (Ezzel a nyíltan és cinikusan lezajló trükkel! Hisz senki sem hitte, hogy nem tudja mindenki, sőt, ez az egyik legfasisztább vonása az egésznek: hogy mindenki tudja, és úgy hazudunk!) Az előre kiosztott és megbeszélt „demokratikus” felszólalásokig, Rajk-kivégzésig, de máig: a mostani kongresszus- és értekezletdömpingekig, gondolkodásunk olyan meghamisításáig, hogy csak a legnagyobb gonddal, a legnehezebb elmélyüléssel juthatunk el saját legegyszerűbb reflexéig.

Nagy Ferenc? Ki ez? Miféle ember ez, a lángoló Révai Józseffel szemben? Míg végül Kosztolányiban is csak valamiféle pózt láttam.

Esküszöm, naiv voltam, őszinte – és istentelenül képmutató!

Különben hogy őrizhettem volna meg meleg szeretetemet nemcsak a Csontváry-féle hősök, de a Karinthyk, a Kosztolányik – e drágák iránt?!

A fronton nem voltam gyáva. De '45-ben (amikor pedig valóban sok szép kezdett történni velem és körülöm) és a következő években percről percre gyávább lettem.

Elvesztettem szem elől a lehetőséget, hogy az ember képes *sehova se tartozni*.

Szeretnék szerelmekről és nőkről beszélni. De akkor bizony le kell mondanom naplómról, mert... nos...

De nőkről szeretnék írni, akikben kedvemet lelem! Persze jó lenne „igazat” is írni, nem csak pornográfiát.

A pornográfia valóban megmozgat: a kis bécsi kurva, az intézetből hazakerülő lány, aki anyját csábítja el, a cseléd bakájával összeálló úrilány, Gamiani szenvedélyes szerelme Fanny iránt, De Sade fantasztikus szövetségesei – ezek valóban megmozgatnak! Micsoda végzetes hülyeség! Elveink alapján csaknem a szerelem lehetőségét is kiirtottuk életünkéből. Milyen szerencse is, hogy Hendrikjével találkoztam!

Iván zokogása ott, Világoson: az is.

Ruszt Jóska bedugja fejét az ajtón, mint aki örömhírt közöl: „Itt vagyok, gyerekek, boldogok vagytok?” – milyen jópofaság már az, ha valaki megjelenik a színen, a színházi

világban, egyszerűen *belépni*, az már esemény, jelentős, tapsot kíván – de én most nem tudok erre a belépőre a szokásos színházi ujjongással válaszolni.

Jóska elegáns, csinos tetőtől talpig, könnyű, kék öltönyben, vászoncipőben. De sápadt. Gondolom: sápadtabb, mint én.

Latinovitsról: – Igen, igen, érthető... De mégiscsak gyilkosság. (Ezt a szót senki sem kerülheti el.)

Kecskeméten a tanácselnök meg a párttitkár sakkban tartják egymást, így aztán senki se mozdul. Ami történik (az egész országban), csak azért történik, mert senki se vállalja a felelősséget, ha aztán valaki mégis csinál valamit a saját felelősségére, annak még örülnek is. (Ha baj lesz belőle, a vállalkozó felel.)

Kaposvárott Ascher csinált egy remek *Allami áruházat* (a Rákosi-korszak persziflázsát). Először nem engedték bemutatni, csak tájon. (Zsámbéki mégiscsak akar valamit – és a valami mégiscsak valami.)

De az egész látogatás semmitmondó, leverő. Túlságosan olyan, amelyet vártam. Kötelességből jött el. És ha a segítségemet kérné? Akkor se tudnék segíteni.

Rendezők, főrendezők, igazgatók: lehet, hogy éppen nem is lehet elviselni a helyzetüket, az „apparátusban” nem lehet létezni. Ádám is ebbe rokkant bele. Ruszt pedig talán túlságosan is becsületes, túlságosan is tehetséges, érzéki ember ehhez a helyzethez.

Beszélgetésünk fuldoklik.

Tudom szeretni ezt a fiút? Legfeljebb pletykálni tudok róla. Kölcsönösen felvillanyozzuk egymást egy-két órára, félórára. De nem tudok ugyanarról beszélni vele ugyanúgy, mint a barátaimmal. Mikor kilép az ajtón, tréfásan még utánakiáltok: – Jobbulást!

És amikor kettesben maradunk Hendrikjével: – Volt egy látogatóm.

De nem haragszom rá. Azt hiszem, hogy súlyosabb válságot él át, mint az én trombózisom. Nem tudom, mi ez a válság. Tehetetlen vagyok. Kénytelen vagyok mással foglalkozni.

Ebben az országban egy hatalmas megszálló hadsereg él. Föld alatti rakétakilövő helyek, laktanyák, támaszpontok, megfigyelőközpontok – fene tudja, mi mindenből áll egy ilyen erő –, repülőgépek és repülőterek hatalmasan elterpeszkedő foltjai. Néhány civil és egyenruhás úr időnként udvarias vagy kevésbé udvarias módon különböző utasításokat osztogat azoknak a civil ruhás és egyenruhás uraknak, akiket mi a tévé képernyőjéről úgy ismerünk, mint hazánk vezetőit – vagy egyáltalában nem ismerünk, még látásból sem.

Odakinn Oroszországban néhány nap alatt ismeretlen körülmények között megöltek egy Berija nevezetű gazfickót és nyilván rajta kívül még néhányat, akiknek nevét se tudjuk. Nagy Imrét és „társait” kivégezték. (Erről az újságból értesültünk – utólag. Hogy kerültek gyilkosaik kezébe? Erről semmit se tudunk.) Akik ezt tették, ma a rádióban például a magyar népmesékről tartanak tudományos előadást.

No, ezen az alapon konszolidálódunk.

Majoros: – Olyan titkolózás, olyan pofavágás, olyan feszültség, olyan éberség mindenben, mindenütt, mintha háború volna!

Háború is van: csak a hivatalnokok csatározása a fontos.

Ezért nem szabad belesüllyednem abba, amit „politizálásnak” hívnak. A nép? Engem nem zártak a „holtak házába” – és remélem, nem is fognak. Most fuldoklom saját düheimben, iszom a pletykákat, így próbálok formát adni a különben dohogássá züllő haragoknak. Elvették kezem ügyéből a kézenfekvő apróságokat, amelyeket fontossággal ruházhatnak fel. Nem azért mentem vidékre, hogy „vidéki” legyek. Ruszt is csak kapálózik a monoton cselszövések szövevényében.

A nagy szerelmi problémák és a nagy sikerek évei után most mintha mást se tennék, mint életben tartanám magam az eljövendő írás számára. A Világtól nem a sikert és az eleganciát irigylem, hanem a kérdések tágasságát.

Délben Ivánt hozza be Hendrikje.

Vele mindenről tudok beszélni. Miközben Ivánnal beszélgetek, tulajdonképpen Hendrikjével igyekszem megértetni magam.

Ismét úgy érzem, hogy közönyösebb vagyok, mint ahogy az emberek hiszik. Csak egyet nem bírok: ha el akarják feledtetni velem egyetlen, alapvető feszültségemet, amelyet nem tudok megnevezni. Dolgozik bennem egy szenvedély, amelynek szüksége van a külvilág táplálékára, másképp nem kap tetet – táplálékot várok a világtól, mint a szerepet a színészek, ha nem verekedhetek, önmagamot emészttem fel.

L. Z. halálhíre és Ádám Ottó darabküldeménye követte egymást. Ezután légzési nehézségeim támadtak, azóta rendszeresen kapok nyugtatókat. Tehát a dolgok mégsem olyan egyszerűek. Tehát szervezetem sebezhető, hiába az elbizakodottság. Hendrikje valószínűleg jobban tudja ezt, mint én magam.

Annyira félek a haláltól, hogy legszívesebben állandóan nyafognék és siránkoznék, csak valami szerepféle visszatart. Mégis azt mondanám Hendrikjének: Értsd meg, inkább meg kell kockáztatnom minden veszélyt, de nem tudom kímélni az agyam.

Június 13.

„Ottóm, a darab, amit küdtél, számomra két kérdést jelent. Ami a fontosabbat illeti: ha azt szeretnéd tudni, föllépnék-e a Madáchban mint vendég, erre csak azt felelhetem, bárhol, nemcsak a főváros bármelyik színházában, hanem bárhol az országban szívesen fellépek, ahol a színházat szeretik és olyan szerepet kapok, amelynek tőlem telhető megoldásával igaz élményt szerezhetnek az igaz élményre szomjas nézőknek – föltéve persze, ha egészségem, erőm engedi, és a vendégszolgák egyeztethető kecskeméti feladataimmal, amelyeket most a legfontosabbaknak tartok.

Meg kell jegyezmem azonban, hogy betegségem hosszadalmas lefolyásának ígérkezik, s az orvosok szerint jó darabig óvakodnom kell a túlterheléstől.

Éppen ezért tulajdonképpen nem sok értelme van, hogy jelenlegi helyzetemben bővebben kitérjek a kérdés másik részére, pontosabban szólva a második s az előbbbitől tulajdonképpen független kérdésre. Ezért csak röviden: be kell vallanom, nem vérzik a szívem, amiért betegségem miatt belátható időn belül nem is tudnám eljátszani a

mellékelt darabot. Bizony ez se jobb, mint a szerző előző eresztése volt, amiről annak idején – amikor nem vállaltam – bővebben beszéltünk.

Üdvözl...”

Dél felé jár. Ez a nap eddig rossz. Semmi se stimmel, még az infúziót is kétszer kellett belém nyomni, hogy ne kelljen hat óra hosszat mozdulatlanul feküdnöm. A kórházban a másodrendű személyzet ügyeletes ma. Tegnap Iván azt mondta Hendrikjének: – Legmegnyugtatóbb, hogy látom, Miklós türelemmel viseli a dolgot. – Engem meg éppen tegnap délután kezdett elhagyni a türelmem, és a mai nap is úgy kezdődött...

Ilyenkor elsősorban Hendrikje ingerel: miért nem hoz magával egy csodálatos mesevilágot, amivel megválthatna? A következő pillanatban aztán mindent értek, és bocsánatot kérek, amilyen őszintén ilyenkor az ember bocsánatot kérhet.

Most már az infúziót is kivették belőlem, odébb mozdíthattam a fenekem is, nincs semmi céloom, de szeretem toll és papír találkozását, így egy óra, két óra múlva tán másik emberré válhatok... De nem tudok uralkodni magamon. Hendrikje rántott csirkét, cukorborsólevest hoz, diákkorom kedvenceit, én meg undok vagyok és kedvehagyott.

Délután mennydörög, esik is, de nem igazán, ahogy kéne, nem zuhog, hogy megkönnyebbülhetnénk, fáj a fejem.

Troyat: *Dosztojevszkij*. Közel sem olyan jó, mint a *Tolsztoj*. De ahhoz elég jó, hogy érezhessük ennek az embernek az elviselhetetlenségét. Dosztojevszkijt, akit én sose tudtam igazán szeretni. Undok egy kor ez, amely Dosztojevszkijből él, és mellőzi Tolsztojt. Jóság és szeretet: hogy a fene! Megszállottság meg mindenféle feltáruló titkai a léleknek, amitől a lélek a maga mechanikus működésével oly kétségbeejtően unalmas.

És hogy én milyen tehetségtelen vagyok!

No persze. Van egy icipici hőemelkedésem is.

Fura napok ezek a vasárnapok. Még fél óra, hogy Hendrikje megjöjjön (én mondtam, hogy hatra jöjjön), de már alig várom. És mit adhatok néki, ha majd itt lesz? Gondot, semmi mást. (Magam is furcsállom ezt a gondom: honnan jön? – kérdem, miután befejeztem Dosztojevszkij életrajzát. De spontánul jött. És mintha megjelenése valamilyen félelemtől szabadítana majd meg.)

Hisz '45-ben nem voltunk tudatában, hogy egy idegen világgal találkozunk: az oroszokkal. És? Sose tudtam igazán szeretni őket. (Mennyit hazudtam, hogy szeretem őket! Mintha családi ügy lett volna.) Legfeljebb a *Háború és béke* néhány hőseit tudtam szeretni (akiket azonban inkább angolszász példák után képzeltem el, nem igazán oroszoknak). Csehovot se szerettem soha igazán, vagyis szenvedélyesen. Nyugati ember vagyok.

Június 14.

Ébredéstől kezdve minden jobb ma.

Délben Vekerdy, délután Trokán, Sára és Muskát.

Befejezek egy Poirot-t. Megnézek egy tévéfilmet a CIA tevékenységéről (a film angol). Aztán egy Augustus-életrajz (a rendelkezésemre álló kézikönyvtárból ez áll legközelebb a krimihez). Címlapján egy-egy szobrának fényképe: úristen, micsoda figurák! Nem erről volt szó, Úristen! Nem ebben alkudtunk!

Van-e más kérdése az embernek, mint a szabadság és az önbizalom? Nem erről szóltak-e a válaszok és a politikák? Nem úgy érzem-e, hogy e kettő ellen folyik alattomos és következetes összeesküvés, mióta élek?

Ma a nővér nyakába kapaszkodva kiléptem az ágyból, néhány lépést is tettem. Egy kerekes széken áttoltak a röntgenbe. Végigtoltak a folyosón, félhülye, slafrokos nénikék között, oda-odaintettem egy-egy ismerős nővérkének, mintegy először tájékozódva, hol is fekszik a szobám, a műtős, aki ügyesen kormányozta székemet, oda-oda-szólt egy-egy ajtóban: – Itt a művész úr – és most felfogtam, éppen ebben a félrokkant állapotomban, hogy hát én vagyok a „művész úr”, és most nem riaszt ez az állapot, talán olyan terveim vannak, amelyek miatt kötelességem is elvállalni, hogy én vagyok a „művész úr”, hogy nem muszáj okvetlenül szenilissé és korrupttá válni, hogy itt valóban rejlik a bátorság lehetősége is, amiben igazi örömem lehet – és hogy soha senki nem döntheti el, hogy örökös visszavonulásomban mennyi volt a bátorság, mennyi a taktika, mennyi a gyávaság – mennyi az idegbaj. (Lásd diákkori „lógásaim”, amelyekben nem vagány voltam, sokkal inkább riadt és neurotikus.) Lehet, hogy belenőttem állapotomba. Ez az állapot ma nem jelent közvetlen veszélyt, ezt is tudom. De rászorít majd, hogy úgy dolgozzam, hogy az veszélyt is jelenthessen, ezt is tudom. Különböben végem.

Hendrikje azt mondja: – Talán mégis akartad ezt a kényszerpihenőt. Mielőtt a lábad eltörted, zavart és kapkodó voltál. Sose szerettem a te „kerekasztal”-beszélgetéseidet, ahol mindig te voltál a legokosabb. De ahhoz ragaszkodtam, hogy elküldd a *Hamlet*-levelet.

Így van.

Azt is mondja: – Mintha sose éltem volna Fricivel. Nem emlékszem rá. Nem létezik a számomra.

– Igen. Nekem is van egy korszakom, amelyre nem emlékszem.

– Rákosi Mari?

– Igen. De nem ezt akartam mondani, hanem párttitkárságom korszakát. Rákosi Mari még most se jutott eszembe.

Próbálok valamit felidézni első házasságom korszakából – nem sikerül. – Nem is kívánom, hogy sikerüljön.

Igaz: a röntgen kimutatta, hogy lábtörésemet a gipszeléssel alaposan eltolták. Valószínűleg csak repedés lehetett, de többrendbéli elmozdulás és eltorzulás sikeredett belőle. Ez megnyugtat: ami történt, legalább részben, nem szervezetem rosszindulatának köszönhető.

– Remélem, nem fogok bicegni! – És ahogy illik, még egy poént is megeresztek: – A III. Richárd jó szerep, de egy életen át kissé unalmas lenne.

(Folytatása következik.)

Ágh István

EBÉD A KASTÉLYBAN

Ebben a grófi kastélyban a feltálat ebédhez semmi említésre méltó nem fűzhető, mint minden közétkeztetés, megszokott, fogásaival naponta más-más változatban, harangszóra szállingóznak a beutaltak, s a felszolgáló asszonyok szívélyes, csöppet sem alázatos serénykedése közben lehetnének idegen turisták, hazai üdülők az írók, akiket már nem érdekel, micsoda történelmi gyalázat következtében vannak itt.

Én sem a hely sugallatára olvasom újra most, évtizedekkel később a félszázados történetet, míg különös csodálkozással veszem tudomásul, a szeszélyes emlékezet miként változtatta át egy másik művé, melynek főszerepét nem az ebédvendég író, s meghívó kihívója, az öreg gróf alakítja, pengére tűzött igazságaik csörtéi helyett azok a költői töredékek maradtak eleven, amiket én is megéltem, megélhettem volna.

A kastélyudvar ganajpocsolyáin az átkelés begyakorlott mutatványa ragadt meg, a hadiözvegy grófné lábikrája bővölt, a harmonikus könnyedségű járás, ahogy árkon és buckán szökdel bujtogató fölénnyel, meg a hölgyek kényes mozdulatai a sárgarépa, petrezselyem s a szagló belsőség között, amíg a hőség legyei ellepik a rögtönzött konyhaszalont az istállók felől, egyenest a verejtékes bőrre, húslevesbe.

S amíg az új időktől reszkető öreg osztrák hercegnő ebből a kegyetlen könyvből elszivárog, közeledik egy messzi szürke pontból tücsök-veréb-galamb-túzokká változóban valami másvilági lény, s megérkezik, mint eszelősen öltözött, viharkabátos, piros madzaggal átkötött bolond a vasárnapi ebéd jó szagára, s uralkodik, ahogy törött üvegű óriás rovarszemével röpdös, lecsap Mathilde comtesse, a légykirálynő.

Kovács András Ferenc

CSAKCSÖNDZÖNG CÁNGRÁNG-GJACÓ FÉLSZÁZ DALAI

Meglehet, úgy kezdődött, hogy Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó tibeti költő több ízben is átutazott a Tibettel szomszédos Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területen, a Takla-Makánon keresztül, föl egészen Dzsungáriáig – minekutána Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó tibeti költő léte (természetesen) titokban és aránylag megtanult magyarul! Később a tibeti Lhászából, tehát kínai fennhatóság alól Szikkimbe disszidált, meghozta azzal a feltett szándékkal, hogy hálából avagy ősi tiszteletadásból, mintegy leszármazotti emlékezetként, ő viszont visszafelé is végigjárja, megteszi egyik jeles felmenőjének, a tudós székely-magyar filológusnak és tibetológusnak, Kőrösi Csoma Sándornak az útját; vagyis fölkatja a Nagy Előd gyökereit, azaz a bengáliai Dardzsilíngből Kasmír, Ladak és Zanszkár érintésével a háromszéki Csomakőrösig zárandozik, sőt: még azon is túl! Tíz esztendeje (a székelység alapos fölfedezése után) érkezett hozzánk. Azóta itt ragadt, közöttünk bolyong, utazgat, jegyzetel, szóval: lelkiismeretesen végzi megfigyeléseit. Következő négysorosait a hagyományos tibeti dalformában, de (bizonyára udvariasságból) már magyarul próbálta megírni.

1

Kedvenc Kovács András Ferenc!
Én, Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó,
Küldök dallok kút-fejembül...
Bocs! Ássa meg, ha rossz magyar!

2

Ős szép apám szint' én Sándor,
Alexander van der Kőrös –
Szülő földje széköl Góbi,
Nagy Tibeti-Angol Szótár.

3

Telt Kovács! Te Magyar Test-Vér!
Én is Tibet – Kent sem inglis!
Kopácsolt a feledés sem
Szív üllőjén szebb jobbsorsot!

4

Én, Csakcsöndzöng Cánggráng-gjacó,
Gyöttem Tibet nem temetni,
Csak dicsőzni Dzsungáriát:
Elkelt naptól enyészetiig.

5

Tibetben is, midőn báj nájt,
Minden kand úr majd nem tigris:
Elhúzza az összes csíkját,
Mert ha szőr van, megbundázzák.

6

Ria, ria, Dzsungária,
Riadj riadt ujjurokkal!
Új guruk is elguruznak,
Ha kivan 4 életkerék.

7

Tibetben is 3 komfort
Körül s belül 12 fal:
Családilag szent kolostor,
Hisz a lakás gonpásodik.

8

Dzsungár dzsugák, dzsungár gondok!
Dzsungár grundon dzsugás filyuk
Adogatnak – dzsugás villik
Tánczolnak a tetemőkben...

9

Jakpásztorból lekipásztor
Lesznek, már nem tudnak jakni:
Jaktársaik jakásszák csak,
Titkos jaktát jakosgatnak.

10

Jőnek jussos jakarnokok:
Félig yuppik, főleg yetik.
Lelkületük szürkén kattán:
Szájzár hideg jaktatáskán.

11

Nálunk körmös mancsot csattant:
Törvényt érvel örvös medve.
Tapsonc májmok taplósodnak:
Profán fásul mérges kéreg.

12

Kathmanduban templomlégcsőn
Tisztelt májmok bolházkodnak:
Erkölségről makog, recseg
Becsülepben kihúlt hulmán.

13

Sustorognak strófák, füvek,
Fönn magvas hegy sóvár farán:
Szednek sziklát sok maroknyit,
Száraz jakszar évig mered!

14

Követ tépünk, száját, haját:
Század halad, masérozik!
Minden remény fa: képnél hagy,
Mint Nepált az olajkutak.

15

Zangla felé, Zanszkár fölött
Lengnek erős kötélhidak:
Nem sodorták idegzetből,
Mégis feslik, mint az ember.

16

Zanglán fázós kamrapadlón
Elfeküdt Mr. de Kőrös...
Hiába tud Kandzsúr, Tandzsúr –
Kő nem tud Tibeti Nyelvtan.

17

Bodból jövök Bodfaluba:
Mind a 2 jeges, fagyos.
Bár az egyik hideg hozzám,
A másik is magas hazám.

18

Kőrös körül kikutattam
Mr. Csomát s gyökereit:
Egy csomóban fogadtak rám
Talpig népi vizeletben.

19

Három széken ünnep lettek:
Eljött közém annyi közemb!
Többen torkom köszörülték –
Gyorsan meg is koszorúztak.

20

Hej, az arak erőst kumisz,
De a széköl kömény tömény:
Ha az agyban megnyilvánul,
Az nyilván a kész nirvána!

21

Dardzsilingről danolgattunk,
Rugtunk bé boros vizektől...
Buzgott föl Csak Tiszta Forrás:
Sok kesernyés bú borékolt!

22

A Székelyföld derűs dolog:
Fatuskóba fagyott fejsze,
Dérdúr keddéj, bölcs hidegség,
Néha kicsit Bhután, Szikkim.

23

Nagy Enyeden egy szál szikh sincs,
Amritszár sem szikul-magyar!
Fogyik a szó, gyűl a szónok
Magát szinte összeszórvány.

24

Sok füstölgő szeptember csak,
Mint szent mécsben avas jakvaj:
Igaz, mindent összebűz, öl,
De kenyérre lehet kenni!

25

Pesten könyv 7 meg 8 nekem,
Van ott einstand, két stand, standard:
Bediktállják s dedikállják
Egymást sűrűn kurvizálván.

26

Pestre morcos BAZ megyébül
Elmigrált sok – anyájakat,
Egymás ősét megemlítik!
Minden sarkon Baskíria.

27

Szép dolog a hagyó mányok:
Büdősöznek belé még, is...
Meg élünk a tradicián,
Mint a halak a Cangpóban.

28

Dunaparti Potalában,
Benn a Parban lamentálnak:
Mennyi láma, buddha, pancsen!
Bepörög az imamalom.

29

Gyűréseznek testületek,
Nagyköpetek s még kisebbek:
Szókat visznek, fókuszálnak,
De nem érnek egy fél lótuszt.

30

Dunán dzsunkán hahókáztán
Médiások tanálkoznak –
Mán röhög az egész, oszt: állj!
Bejegelnek borostákat.

31

Tibetben is bármely tajdag
Tahó: titkár s főtanácsos.
Minden pancser pancsen láma –
Ám vidúlni nem tanácsos!

32

Komor vice, bérház-masster
Lemos, tisztáz, mit fal firkál:
FASZ, LEZSIDÓK, ISTENSZERET.
Hol FREE TAXES, hol FREE TIBET.

33

Szabad pénzek, szabad szombat,
Szabad nemzet, szabad Tibet...
Ebből aztán minden kinek
Jut hab – szabad szappanyozni!

34

Egész Tibet börtöntömlőc
Kína szélin, magas priccsen:
Pártkáderek görcsös gőgje
Rideg, görbe Rongbuk-gleccser.

35

Nálunk hulló apró gekkmó
Máris dragon, papírsárkény,
Ki pórázon sétál légben,
S maszlagon leng széljárásban.

36

Ló, elefánt, páva, kesely
Lebegnek a selyem-tankán.
Tibet körül öröm tüzel:
Lobognak a segély-tankok.

37

Tibetnek van magas Lhásza,
Ladakban már alig van Leh:
Egyre ritkább a levegő,
Lélekzet sem lehel embert.

38

A Jamdok-tó meg a Nam-tó
Habjából kihalt a nemtő:
Rajtuk jeget aszal, lékel,
Szirénáz pár nemzet-mentő.

39

Rotyog, fortyog, ha begerjed:
Okád, lövell gejzír-mezőny...
Hósi gőzzel működ a Rend:
Imahenger szent úthenger.

40

Tibetben is van sok szerzet,
Csak én nem tudok szerzeni:
Tibetben is csapok-papok,
S végin csattan a kolostor.

41

Száz szarándok törtet, csörtet:
Imafalaz, kövez csörtent...
Ha megdobnak imakövel:
Olvasd el, mert neked szánták.

42

Mondok: „Om mani padme hum.”
Mongya: „No mani bazdmeg Hume!”
Elemekre hasadt szótár,
Világ vitatkozza egymást.

43

Felénk a fehér is foltos,
Mint hópárduc bundás prémje,
Kifordítom-befordítom:
Tiszta világ koszlik, vedlik.

44

Ó, Szent Lótusz! Tégy buddhává:
Belülem is dancs rend zöngjön!
A buthaság mind hatalmas,
Hideg, tömör Kancsendzönga!

45

Bengál szélin Szkander bégnek
Sírját táblák tapétázzák –
Szikkadt emlék, szöveg takar,
Sándorunk, te megtépázott!

46

Jajj, szegény Kőrösi Csoma
Útját végig kutyagolta –
Én meg hűtlen, kivert kutya,
Feszt nyomában csomagolok.

47

Forró Déli Desszertekben
Köz beszél, s a kutya halad.
Ugatnak a karavánok,
Ügetnek a koravének.

48

Tibeti Költészet Napján
Sigace, Sepsiszent, Szárszó
Minket lóbál imazászlón –
Mások csóválják a jakfark.

49

Én, Csakcsöndzöng Cáng-ráng-gjacó,
Csak szó szerint csángok, rángok,
De a költő nem dalai:
Dalainak nyelvrokona.

50

Kiülnék a Nyencsen-hegység,
Nézném szerte meg szét hazám,
Hogy belóg, beráng a Mennybe
Feslett, árva fellegcafrang.

Tandori Dezső

HÁROM AJÁNLÁS

A gesztenyefák rendje

Ellsworth Kelly festő úrnak

A gesztenyefa-rendek, vagy a gesztenyefák maguk valami rendben: egy párizsi Bakony erdején, ahogy átmész egyívú hidadon a lópálya felé, csekély zuhatagát

ahol e híd patakja állóvízből fakasztja állóvíz-másikává, és ring a békalencse, egy fánál belelátasz valamiféle rendbe, fönn gesztenyefalombba, ábráiba alatta

egy táblán, évre év láttad a helyi fák választéka szerinti „teljes” összevezését törzs-barnáknak, levél-tenyereknek, a végképp kört járó vonalat, a lég indázatát,

ahogy az elevenből lejjebb szökken a látvány oktató sűrűlése: „Ezek vagyunk” – ahogy ember foghatja fel... De ez a rend egyre fogy, nem járok Párizs-erdőn, Vincennes Bakonya-árnyán,

csak képzelem, a víz hogy zuhog és forog, ahogy egyenesük a visszaszületésbe – közelebb a halál –, csak hídjukról lenézve zárják gesztenyefákba-nem-nyíló lábnyomok.

Ahogy e vadludak

...hogyan nincs is a világon Dánia

Ahogy e vadludak nem a múltkoriak már, és a város felett, míg most a szemem ellát, inkább galambraj úzi játékait riadtan, megyek a tévedésből a másik tévedésbe, és bármi azonosság e tévedés egésze, a hídi út is inkább az, hogy tegnap kihagytam egy átlaglátogatást, a néma égi villát, alaphangját, mit a térbe a V alak tár:

ahogy ez – múlik minden, múlik ugyan, de ez sincs,
céltalan rögzülő változások a felhők,
a válók, összetorlók, eztán és azelőtt,
a nap, hogy lebukott onnét, ahova feljött,
a tér, ahogy lemásolná nem örök idő; *leggyints,*
csoszogsz bölcselmeden, arra biztat, na, *leggyints,*
mint a vadlúd, a szárny pár; próbáld, senki se jár;
hogy biztosan nem is vagy soha az, amit ekképp,
vagy másképp, elhihetsz, habozz, mint a király-
fi, életben maradhatsz, senki se tölti kedvét

azzal, hogy igazaddá teszel akármi képzet
mintát, vagy széttöröd, darabbá, az egészet,
csak úgy – hogy *egy* maradjon, amiben semmi részed.

Poe Hollójának

A címbe így kerülsz, fekete címerállat,
hogy végszavadban immár nem rejtőzik ajánlat,
minden ide-odától felmentesz, nem idézel
föl senkit-semmit, és éppígy el sem odázol
semmit-senkit. „Soha már” végzel az egészszel,
nézel költőd után, nyelje el az a távol,
melynek nincs netovábbja: a velünk született
Nagy Semmi, bár törekvő torz-valónk jeleket
keres rá, így akarván mind többet: veszni fog,
de addig is e Romlás lidércével ragyog.

– – – És míg e verssel itt épp behúznám Azt Az Ajtót,
a konyhából kiáltást hallok:

„Kéred a sajtot?!”

Kálnoky László

RÉSZLETEK EGY ÖNÉLETRAJZBÓL (II)

(LÁZAS CSILLAGON)

Akik közülünk 1948 vége felé akarták kiadatni köteteiket, valahonnan valakik, nem tudom, kik, már letiltották. Én rendszeresen publikáltam '45 és '48 között, főképpen a *Magyarok*ban, s mint mondtam, az *Újhold*ban is, a *Válasz*ban is, sőt az *Új Idők*ben is jött versem – de '49-től '56-tal bezárólag egyetlen versem se jelent meg. Éppen akkor, '56 kora őszén kért tőlem a *Csillag* versszerkesztője, Szabó Ede verset. Akkor volt, hogy

megindult az a jóvátételi sorozat, hogy Weöres Sándortól megjelentették AZ ELVESZÍTETT NAPERNYÓ-t, a következő havi számban Pilinszky János APOKRIF-ját és néhány más, rövidebb versét. Így sorra kerülhettem volna én is, de már '56 novemberében az a szám nem jelent meg. LÁZAS CSILLAGON című kötetemben olvasható a HÁROM ŐSZI VERS című ciklus, az egyes verseknek nincs külön címük. Ez volt benn a folyóiratnál, de nem jelent meg. Úgyhogy nekem verseim nem is folyóiratban, hanem '57-ben megjelent kötetemben, a LÁZAS CSILLAGON-ban jelentek meg újra.

(Csanádi Imre)

Ezzel a kötetel is zűrök voltak. Oroszlánrésze van abban Csanádi Imrének, hogy a kötet végre is megjelenhetett. Csanádi Imre évekig kollégám volt, mikor felelős szerkesztő voltam a Szépirodalmi Kiadóban, és bár ő akkor már átkerült a Magvető Kiadóhoz, de a régi kollegialitás és segítőkészség a részéről teljes volt. Bodnár György irodalomtörténész, aki a Magvető egyik vezetője volt, behívatott, és azt mondta nekem, hogy kiadjuk a kötetedet, ha kihagyod A LÉTEZÉS RÉMSÉGEI című ciklust, a VEZEKLÉS KÁROMLÁSÉRT és az OSZLOPSZENT című versedet, de ugye azok nélkül te sem szeretnéd, ha megjelenne. Szinte a szájamba adta a választ, mondtam is, hogy igen, azok nélkül nem szeretném, ha megjelenne, akkor ne adjátok ki. Ezzel elmentem.

Egy vagy két nap múlva Csanádi üzent, hogy keressem föl. Közölte, hogy a kötetem teljes anyaga megjelenhet, mindössze a VEZEKLÉS KÁROMLÁSÉRT egyetlen versszaka helyett írjak másik versszakot. Azt pótoltam is, és tulajdonképp ugyanazt mondom benne, mint amit a kihagyott versszakban, csak más szavakkal, sőt még szebbre sikerült, mint volt, úgyhogy azt tekintem véglegesnek.

Föl kell tételeznem, hogy Csanádi Imre minden felelősséget, ami e kötet miatt rá hárulhatott a kiadónál, magára vállalt. Csanádi Imrének, úgy tudom, nem lett semmi kellemetlensége az ügyből.

(Emlék egy kritikáról; Komlós János kontra Sükösd Mihály)

Velem mindössze az történt, hogy Komlós János írt a *Csillagban* [helyesen: *Kortárs – a szerk.*] ÚJ KÖTETEK, RÉGI VERSEK címmel egy erősen pamfletizű kritikát, amelyben rajtam kívül Rónay György, Toldalagi Pál és Károlyi Amy új kötetéről ír. Látszik, hogy nagyon nem tetszik neki ez a költészet. Legélesebben az én verseim ellen kel ki. Tendenciózan, kiszakítva idéz olyan sorokat, amelyek önmagukban valóban szinte ellenségesen hatnak, de a vers egészében nem teszik ezt a hatást. Ezt így látták mások is: Sükösd Mihály, aki engem személyesen nem is ismert, és aki verseskötetekről akkor is igen ritkán írt, szükségesnek látta a Komlós által támadott költőket megvédeni. Az ő cikke is megjelent a *Kortárs* valamelyik következő számában. Erre tudomásom szerint Komlós sehol sem válaszolt már. Sükösd, azt lehet rá mondani, hogy megvédett, ahogy az akkori körülmények között meg lehetett védeni.

Mikor megköszöntem neki egy véletlen kiadói találkozásnál, amikor megismerkedtünk, ő maga is azt mondta, hogy tulajdonképp élesebben és mást szeretett volna írni, de hát ez a maximális, amit ez esetben lehet. Ne feledjük el, hogy Komlós János ebben az időben a *Népszabadság* irodalmi rovatának egyik vezető kritikusa volt. De hát ne bolygassuk ezt, holtakról vagy jót, vagy semmit.

Kötetemenk azonban – szerintem is – van egy nagy hibája. Monográfusom, Alföldy Jenő könyvében nem írja ezt, de szóban közölte véleményét, hogy megítélésem az irodalmi köztudatban egészen más lett volna, ha a kötet első fele megjelenik '48 táján, és

a kötet második fele, melyet a hallgatás éveiben írtam, más cím alatt és más kötetként jelent volna meg '57-ben. Akkor két, önmagában homogén kötet volna, így azonban lett egy heterogén kötet. Nagyon éles cezúra van a két korszak versei között, tudniillik '49 és '53 között nem is írtam verset, szóval volt négy olyan év, amikor nemcsak hogy nem publikálhattam, de még írni se írtam, legfeljebb fordítottam.

Erről a kötetemről Rónay György írt elismerőleg, bár elég röviden a *Vigiliában*, Az OLVASÓ NAPLÓJÁ-ban – ez volt rovatának címe. Lengyel Balázs a *Népművelésben* írt, Vihar Béla ugyanazt a kritikáját a *Könyvtárosban* és a *Könyvbarátban*, két helyen is megjelenítette. Hirtelenében ezekre tudnék visszaemlékezni. Kevesebb kritika jelent meg róla, mint első kötetemről. Alföldy azt írja, hogy vegyes értékű kötet, melyben van tíz-tizenöt antológiadarab, de vannak bágyadtabb és színtelenebb versek is. Ettől a kötetemtől tulajdonképp senki sem volt elragadtatva. Az a fura, hogy mikor megjelent, sematikus kötetek tucatja jelent meg, és a megjelenése utáni első fél évben vagy háromnegyed évben szenzációszámba ment...

Emlékszem, összetalálkoztam véletlenül a Belvárosban Rónay Györggyel, aki azzal fogadott – bár tegeződöttünk, tehát ez a megszólítás vicces –, hogy: – Uram, el vagyok ragadtatva. – Az öreg Basch Lóránt azt írta valakinek levélben, hogy „új nagy költőnk született”. Mikor azonban megjelent Weöres Sándortól A HALLGATÁS TORNYA ÉS PILINSZKY HARMADNAPON című kötet, igen, hát ezek méltán és jogosan elhomályosították kötetemet, és akkor inkább ezekről esett szó.

(Műfordítások, műfordítók)

Én aztán fordítottam szorgalmasan. A műfordítás fölemésztette azt a belső tartalékot, ami az eredeti versekhez kellett volna. Mindig igyekeztem magamban fölgerjeszteni azt a kissé transzserű állapotot, vagy legalábbis azt a belső föllelkesültséget, ami eredeti versek írásánál föltétlenül szükséges a jó vershez. Érdekes, hogy nem minden kitűnő fordítónk van ezen a véleményen. Olvastam egy litografált egyetemi kiadványt: az egyetemen működő műfordítói szemináriumba meghívtak több kiváló műfordítót, például Lator Lászlót, Somlyó Györgyöt, Weöres Sándort is, és Weöres Sándor úgy nyilatkozott, hogy ő nem tartja magát műfordítónak, csak stilizátornak, mert ő mindent nyersfordításból fordít, és ő nagyon vigyáz, hogy teljes költői energiáját a fordításaiba ne vesse be, mert akkor saját verseihez teszi őket hasonlatossá, saját képére alakítja. Ő teljesen más nézeteket vallott, mint én. De azt hiszem, ahogy ő szeret néha olyan kijelentéseket tenni, amelyekkel a hallgatót elképeszti, megdöbbeníti – ezt a sajátosságát Sanyikának többször is tapasztaltam –, azt hiszem, itt is van egy túlzás. A valóságban arról lehet szó, hogy vannak olyan versek, amelyeket ő is szívvel-lélekkel fordít – amelyek kedvére valók. De azt elhiszem, hogy a nem egészen kedvére valókkal csak azt csinálja, amit mondott.

Egyszer, mikor meglátogattam, éppen fordított, és akkor csodálkozással láttam a módszerét, amit úgy tudnék csak nevezni, hogy a nyersfordításra való minimális változtatás elve. Sanyika azt a verset, amit éppen fordított – nem volt neves és jelentékeny költő, de már nem tudnám megmondani, ki volt – még csak egy külön papírra sem írta le, hanem számokkal és szócserejelzésekkel, amiket korrektúráknál használunk, jelölte a szórend megváltoztatását, kiírta a sorok végére a rímekeket, úgyhogy a nyersfordítást magát alakította verssé ugyanazon a papíron. Lehet, hogy később leírta, ezt nem tudom, de fordítani ezzel a módszerrel fordított. Számomra ez képtelenség. Én mindig elővettem egy füzetet, s ha eszembe jutott a megoldás, abba írtam le. Egy köl-

tőt sem becsültem le annyira, hogy ne ilyen módon fordítsam. Nem mondom, próza-fordítást, könnyű szöveget, volt, amit egyenesen gépbe írtam.

(További emlékek a műfordításról)

Elvértve és csak kedvtelésből fordítottam középiskolás koromban is, sőt önképzőkori pályázatot is nyertem Bürger LEONORÁ-jának lefordításával. De mennyiségre nagyon keveset fordítottam egészen 1946-ig. Az első komoly munkának tekintem, amikor Cs. Szabó László fölkért, hogy a MÁRVÁNY ÉS BABÉR kötet részére fordítsak, és akkor '46-ban lefordítottam számos verset. 1947-ben kezdte meg a Franklin a teljes Racine előmunkálatait, és nekem a BRITANNICUS-t osztották ki. Ezt lefordítottam 1948-ban, és megjelent a kötet, azt hiszem, 1949-ben. Azonban 1964-ben, mikor a Helikon, amely akkor a Petőfi Sándor utcában működött, szintén teljes Racine-t készült kiadni, akkor ezt a '48-ban készült fordításomat is gyengének éreztem. Ez ugyan elég szöveghű fordítás, de túlságosan sok benne az enjambement, ami az eredetiben nincs, mert Racine alig élt enjambement-nal, és olyan merészekkel, mint én, soha. Hogy racine-ibb legyen és hűbb, '64-ben nekiültem, és az 1760-egynéhány soros darabot teljesen újra fordítottam. Olyan sor, amelyen egy szó változtatás sem esett, mindössze harminc-egynéhány maradt az 1760-egynéhány sorból.

Lassanként kezdtem észrevenni, hogy az irodalomban már csak mint fordítót tartanak számon. Végképp akkor nyílt föl a szemem, mikor 1968-ban Garai Gábor a LÁTÓGATÓBAN című sorozatban interjút készített velem az *Élet és Irodalom* részére, és a bevezetőjében valahogy úgy kezdi, hogy vannak, akik Kálnoky Lászlót egyversű költőnek tartják. Azt mondják, hogy a SZANATÓRIUMI ELÉGIA az örök antológiadarab, de olyan verset nem írt többet, még megközelítőt sem, csak azt az egyet. De ennél rosszabbat is hallott, azt, hogy tulajdonképp nem is költő, versei csak fordítói munkásságának melléktermékei. Ezért örökre hálás maradok Garai Gábornak, mert ezzel piszkálta föl bennem azt a dacot, hogy azért is megmutatom.

(A kegyelet oltárán)

Ha elővesszük az *Élet és Irodalom* repertóriumát 1957-től '65-ig, abból megállapítható, hogy nekem ezen nyolc év alatt mindössze hat versem jelent meg az *Élet és Irodalom*-ban, holott azóta legalább ötven versem jelent meg ott 1970-től a mai napig.

Ennek oka az, hogy országos botrányt váltott ki egyik versem, A KEGYELET OLTÁRÁN. Hasonló botrányt csak Weöres Sándornak az ANTIK ECLOGÁ-ja és Juhász Ferencnek a JÓZSEF ATTILA SÍRJA című verse váltott ki. Ilyen előkelő társaságban én vagyok a harmadik, mert ilyen óriási botrány nincs több újabb kori irodalmunk történetében. Büszkének kell lennem, hogy ilyenek társaságában sikerült botrányt kivívnom.

A botránynak azonban van egy külön története. Hajdu Ferenc nevéhez fűződik, aki állandó munkatársa volt az *Esti Hírlap*nak. Az *És*-ben ugyan nem egy kritikája, tanulmánya, sőt még verse is jelent meg, de állítólag több kéziratát visszaadták. Nem tartották jó kritikusként, nem tartották igazán jó íróként, és ő ezen hallatlanul megsértődött, hogy nem minden írását közlik. És arra föl 1960-ban már bojkottálta az *Élet és Irodalmat*, és ahol lehetett, meg is támatta. Árgus szemmel olvasta, vadászta. Nekem nem volt ellenségem, mert még csak nem is ismertük egymást személyesen, sohase találkoztunk, azt se tudom, hogy külsőre milyen volt.

A KEGYELET OLTÁRÁN című versemért azért pécézte ki, hogy az *Élet és Irodalom*-on üssön egyet, de az ostor vége rajtam nagyobb csattant, mint az *Élet és Irodalom*-on. A lapnak, azt hiszem, helyettes szerkesztője volt Jovánovics Miklós. Ő mondta, hogy egy idős kö-

zépiskolai tanár hívta fel először telefonon, és reszketeg hangon közölte: értesítem önöket, hogy én soha többet az önök lapját a kezembe nem veszem, sőt osztályomban elrendeltem, hogy egyik tanítványom se olvassa ezt a lapot. Szerintem Hajdu Ferenc nem írt volna a versről pamfletet – amely ma eléggé bárgyún hangzik – az *Esti Hírlap*-ban, de a vers az akkori időben nagy port vert föl, nem is az irodalmon belül, hanem az irodalmon kívül. Nemcsak én kaptam tömérdek névtelen gyalázkodó levelet, hanem külön telefonügyeletet kellett az *Élet és Irodalom*-nál tartatni egy héten át, külön meg kellett bízni egy munkatársat, aki a vers ügyében érkező felháborodott telefonokra válaszolt. Még az is előfordult, hogy valamelyik minisztériumnak vagy vállalatnak a dolgozói testületileg, valami ötvenen-hatvanan aláírták a tiltakozást az ellen, hogy ilyen versek jelenjenek meg.

A verset a legkülönbözőbb módokon értették félre. Voltak, akik valami rejtett politikai izgatást véltek benne felfedezni, valami új '56-ra való bujtogatást, noha ilyenről a legtávolabbi célzás sem esik a versben. Az *Új Ember* szerzője a család intézménye elleni támadásnak tekintette. Voltak, akik azt hitték, hogy valami szektás, szélsőséges kommunista költő írta, aki még a család intézménye ellen is lázít. A legtöbben abban a hitben voltak, hogy a saját családomról van szó a versben, holott én általában a kispolgári, a nyárspolgári világnézetet igyekeztem gúny tárgyává tenni.

Felsőbb helyről szilenciumot nem kaptam. Egy szerkesztőtől se hallottam, hogy utasítást kapott volna, hogy engem ne közöljön. Mégis az volt a helyzet, hogy közel hat évig nem mertek közölni a lapok és a folyóiratok. Meg is mondták nekem egyszer, hogy félnek közölni. Ilyesmik történtek: a lap akkori főszerkesztőjét a párt részéről Orbán László telefonja az Irodalomtudományi Intézetben érte, és a szerkesztő megpróbálta elbogatellizálni a dolgot, hogy az a vers egy jó vicc, mire Orbán fölháborodottan: „Tudja, hogy e miatt a vers miatt Borsod megyében összehívták a megyei pártbizottságot, és utána a pártközpontoz fordultak hivatalosan felvilágosításért?” A borsodiak nyilván úgy gondolták, hogy ha sok okos ember összeül, akkor sikerül kiértékelni – idézőjelben mondom ezt a szót –, hogy mit akar ez a vers mondani, de nem sikerült. Hogy aztán a pártközpontból kaptak-e felvilágosítást vagy nem, azt nem tudom.

Miután a szerkesztőség fölszólított, hogy válaszoljak, SZÉLJEGYZET című versemet írtam meg válaszul, amit azonban nem mertek leközzölni. Én elismerem, hogy ha közlik a SZÉLJEGYZET-et, a botrány még óriásibb hullámokat kavart volna, de így a SZÉLJEGYZET azután csak 1970-es, LÁNGOK ÁRNYÉKÁBAN című kötetemben olvasható először. A SZÉLJEGYZET úgy végződik, hogy: „Szégyen alázna, ha járnám / én is a régi utat, / hol annyi az unt tabu s bálvány, / akár a szivarkacsutak. // Szégyen alázna, ha túrném / vén kloakád ragacsát, / szájtátó, kockafejű rém: / emberi ostobaság!”

Hajdu Ferencnek a pamfletírás után körülbelül egy évvel szívvroham okozta halálát. Holtan találták szerkesztőségi íróasztalára borulva. Holtteste alól az akkor fiatal Mezei András három versét húzták ki, amelyet, úgy látszik, tanulmányozott. Mezei mondta nekem, hogy sokáig froclizták őt azzal, hogy Hajdu Ferenc az ő verseibe halt bele.

(Homálynok Szaniszlóról)

Homálynok Szaniszlót azért alkottam meg [1979-ben – a *szerk.*], hogy a kevésbé rázós dolgokat a saját nevemben írom meg, a rázósabbakat viszont Homálynok Szaniszló nyakába varrom, hogy ha lesz egy kéz, mely egy fejre rá akar ütni, akkor ne az én fejemet találja, hanem az övét. De ez valami külön hangnemet is ad a verseknek, ami az egyszerű emlékezéstől megkülönbözteti.

Ha egyszerű emlékezést akarnék írni, azt prózában írnám, és akkor ezt a magneto-fonemlékezést talán nem is vállaltam volna, mert akkor irodalmibb formába önteném rögtön. De ehhez annyi kortársamat kéne túlélnem, hogy egyéni érzékenységeket ne sértsek, vagy pedig annyi mindent kéne hallgatnom... és hát betegségem is oly természetű, hogy erre nem gondolhatok. Nem azt mondom, hogy fél lábbal a sírban vagyok, de matuzsálemi korra sincsenek esélyeim. Úgyhogy azt hiszem, én nem leszek soha abban a helyzetben, mint Déry, hogy akkor írhatja meg az emlékezéseit, amikor már szinte minden jelentős kortársa meghalt. Egyébként is csúnya dolog, ha valaki arra vágyik, hogy kiváló kortársait túlélje. Nem is vágyom erre, sőt mindig azt hittem, hogy a tüdőbaj legalább arra az egyre jó lesz, hogy az öregség szegényétől és keserveitől megment. De miután tömérdek egyéb szenvedést okozott, úgy látszik, még ez sem sikerül, elvégre hajszál híján hetvenéves vagyok, és arra még van kilátásom, hogy akár öt-hat évig is élélhetek. És az már jóval az átlagos életkor fölött van.

Homálynoky Szaniszló neve nem anagramma, de hasonlít az én nevemhez. A saját nevemhez hasonló nevet akartam alkotni. Ugyanezt a módszert alkalmaztam más eltorzított neveknel is, például volt osztálytársam, a megyei főkönyvtáros – megmondhatom az igazi nevét, ő nincs kigúnyolva AZ ELNÖK BEIKTATÁSÁ-ban, nem is haragudott meg érte, inkább büszke rá, hogy megörökítettem alakját –, az ő igazi neve Ebergényi Tibor, és én Edelényi Tiboldként szerepeltetem. Vagy például Kapor Elemért, a méltatlanul elfelejtett egri költőt Sáfrány Aladár néven, mert a kapor és a sáfrány is növény. Meg az én fülemben az Elemér és az Aladár testvérnevekként csengenek. Homálynoky Szaniszlónak más a neve, mint nekem, de mintha egypetéjű ikrek lennénk.

Az első ciklusban, az EGY MAGÁNZÓ EMLÉKIRATAIBÓL címűben még Homálynoky Szaniszló neve nem említődik. Az is furcsa módon született, mert annak először az utolsó darabját írtam meg, az EGY RÉGI SÖRTALP PALEOGRÁFIÁJÁ-t, és már le is adtam a *Kortárs*-nak, már el is fogadták, mikor belső megvilágosodás támadt bennem, hogy ez a ciklus záródarabja. Fölidézhetem ifjúságomat versek sorozatában, és ezzel a verssel, amely már öregkoromban játszódik, lezárhatom az emlékezések ciklusát. Berohantam a *Kortárshoz*, Takács Imréhez, hogy ne közöljétek, mert ciklust fogok írni az EGY MAGÁNZÓ...-ból. De nem minden darabja a *Kortárs*ban jelent meg, mert két darabját akkor írtam meg, amikor a *Kortárs*nál az időben az események már túlhaladtak azon a ponton, és egyiket az *Élet és Irodalomban*, a másikat az *Új Írás*ban jelentettem meg, és csak az összegyűjtött verseim kötetében raktam össze a ciklust az igazi sorrendben. A *Kortárs* 1979. decemberi számába még egy prózát is írtam EGY MAGÁNZÓ JEGYZETFÜZETÉBŐL címen erről a ciklusról, mert sok levelet és telefont kaptam, amelynek alapján rájöttem, hogy egyes versekben tévedések vannak, más versek magyarázatra, ismét mások kiegészítésre, helyesbítésre szorulnak, úgyhogy ha még egyszer jelennek meg életem folyamán összegyűjtött verseim ezzel a ciklussal, akkor legutolsó darabjaként ezt a prózai írást fogom közölni, de a verseimen nem változtatok.

Semmilyen kötött forma ehhez a mondanivalóhoz nem volt alkalmas. Az világos volt előttem, hogy hosszú sorokban kell megírni, de egyáltalán nem hexametroid sorokban, még annyira se kell ritmikailag a hexameterre emlékeztetni, mint Füst Milának azok a hosszú soros szabad versei, amelyekben valahogy minduntalan fölsejleni érzi az ember a hexameter ütemét. Tehát ezek a versek meglehetősen formátlanok, nem is időmértékesek, nem is hangsúlyosak. Valami módon arra is kísérlet ez a ciklus, hogy mi az a végső határ, ami a verset a prózától elválasztja – mi az a szöveg, amely még éppen hogy költészet, és nem próza. Ezt ugyan nem mindenki ismeri el.

A *Kortárs* szépprózarovatának szerkesztője, Orbán Ottó közölte velem: van egy nálam ugyan fiatalabb, de azért idős prózaíró, aki rendkívül föl van háborodva ellenem, hogy én prózát írok, és utólag tördelem verssorokba. Én mondom, hogy még ha így volna is – de nem így van –, mindössze két vagy három oldalt foglalnak el ezek a versek, tehát a legrövidebb elbeszélés is elfoglal annyit. Nem is azt kifogásolja, hanem hogy a versért többet fizetnek, mint a prózáért. Ezért tartja tisztességtelen eljárásnak.

Az a fura, hogy annak idején, mikor megjelent nálunk Kavafisz, őt tartottam az általam olvasott legprózaibb költőnek. De most, mikor újraolvastam, a *MAGÁNZÓ* és az azt követő újabb ciklusok után úgy éreztem, hogy az övé még mindig hallatlanul emelkedett és költői szöveg az én versemhez képest. Rejtélyes dolog; Vas István azt mondta nekem, mikor ennek a ciklusnak az első darabja – az *ELSŐ OLVASÓTERMEM* – megjelent, hogy kiváló költészet, de ha agyonütnék, se tudná megmondani, mitől költészet. Ugyanúgy, mikor költői estem volt, ez után Orbán Ottó közölte velem, hogy teljesen zavarban volt, amíg színészek és hivatásos versmondók mondták a verseket, mert nem hallotta versnek, fogalma sem volt, mitől vers. Egy előadó azonban lemondott a szereplésről, sőt épp az okból mondott le, mert nem tetszettek neki ezek a versek. Idősebb előadóművészeiről van szó. És azokat az utolsó pillanatban kénytelen voltam én magam előadni. És azt mondta Orbán Ottó, hogy mikor én olvastam föl, akkor meghallotta, hogy ezeknek a verseknek azért van bizonyos formájuk, hogy ezek versek – akkor kihallotta belőlük. Bár én nem skandáltam, mert ezek még csak nem is skandalizálóak semmiképpen. Annak a tagoló versnek se mondható, melyről Németh László elmélete szól – amiben én nem vagyok teljesen bizonyos –; magam se tudom megmondani, miért, de úgy érzem, csak ebben a formában íródhattak.

Egy pozitívumot tudnék erről mondani. Devecserinek egyszer volt egy nagyon szellemes írása Berda József verseiről, amelyben azt írta, hogy a jellegzetes berdai hangot az adja meg Berda szabad verseinek, hogy Berda mindig ott metszi el a sort, ahol a két leginkább összetartozó szót választja külön. Jelző és jelzett szó közül mindig a jelző az első sorban marad, a jelzett szóval kezdődik a második sor. Ennek bizonyítására fölajánlotta a szigligeti alkotóházban, hogy adjanak a kezébe bármilyen prózai szöveget, ő fel fogja olvasni Berda-versként. Egy elbeszélést adtak a kezébe, és Devecseri azonnal, kapásból úgy tagolta, hogy valóban volt benne valami berdás. Erre visszaemlékezve, ezzel a trükkel számos sorban éltem ugyan, hogy a két leginkább összetartozó szót szakítottam el egymástól, csak nem halmozom ezt olyan mértékben, mint Berda. Számos esetben lezárom a sor végén a mondatot. Az is egyhangúságot szül, ha az ember állandóan enjambement-nal dolgozik, de a kettőt keverem. Van egy kritikus, aki ezeknek a verseknek a titkáról többet tud, mint én magam. Csűrös Miklós irodalomtörténész huszonnégy gépelt oldalt kitevő tanulmányt írt az *EGY MAGÁNZÓ EMLÉKIRATAIBÓL* című ciklusról. Csodálkozva írtam Csűrösnek, hogy ő többet tud erről a ciklusról, mint amit én magam tudok önmagamról.

Hallottam egy általam nagyra becsült és kiváló valakinek a nyilatkozatát, aki azonban mennyiségre keveset alkot, legalábbis sokkal kevesebbet, mint én. Ő társaságban – szavahihető tanú szerint – azt mondotta, hogy túl sokat írok, és hogy neki az nem tetszik, hogy ezeket a verseket poénre hegyezem ki. Viszont ezek a versek másképp nem sokat érnek, ezeknél az ilyen kiugró poének kellene, mint hogy „*néha még a kapanyél is csütörtököt mond*”, vagy „*csupaszok közt cinkos, aki néma, noha felöltözt*” – úgy érzem, ezeket a verseket frappánsan kell lezárni. Komoly versekben én magam sem vagyok híve az ilyen olcsó hatásoknak. De ebben van valami tudatosan olcsó komikum

is. Ezek a versek úgy készülnek valahogy, hogy az irodalmon kívüliek, ha elolvassák, mulatnak rajtuk, tehát azok is megtalálják bennük a maguknak valót, noha nem fogják föl mindazt, ami ezekben a versekben el van rejtve. Nem is a személyi vonatkozásokra gondolok, hanem arra, amit egy költő vagy egy kiváló kritikus mint költészetet, mint költői elemet talál bennük.

Hogy ez nem hullt meddő talajra, az is mutatja, hogy a fiatalok közül számosan megpróbálkoztak hasonló versek írásával. A formát könnyű is utánozni. Vannak, akiknek szintén van sajátos, egyéni humoruk, elütő az enyémtől, és azoknak a versei jók és mulatságosak lesznek, de más módon. Az én saját, speciális iróniám és öniróniám azonban nem utánozható, mert épp ez különböztet meg. Egy jobb költőt a hangjáról meg lehet ismerni. Ezt a hangot nagyon nehéz úgy utánozni, hogy össze lehessen tévesztetni – szóval hitelesnek látszó hamisítványt nagyon nehéz volna készíteni, s szerintem ez ezekről a versekről is elmondható. Akadt fiatal költő, tehetséges, aki szintén írt olyan, a prózához egészen közel álló, sete-suta történeteket, amelyeknek nincs igazi csattanójuk. Volt, aki azt választotta, hogy elejtette a csattanót, és váratlanul szakad meg a történet. De ezt is helyeslem, mert hisz az életben sokkal ritkább a csattanó, mint az irodalomban.

A Homálynokytörténetek nem pontosan ragaszkodnak a valósághoz. Átformálom őket. Néha csak nagyon kicsit. A TUBÁKOLÓK-ban például mindössze annyira tértem el a valóságtól, hogy a grafikusnövel – aki különben Róna Emmi volt – nem közvetlen akkor találkoztam, mikor kiléptem bibliavásárlás után a Múzeum körüti antikvárium-ból, hanem pár héttel az előtt vagy az után, és nem is a Múzeum körüton, hanem valahol máshol, nem emlékszem már, hol. De csak ebben tértem el. Máskor vannak nagyobb eltérések. Például az álmat a matematikusnövel, ezt azért kiszíneztem, mert az igaz, hogy lajtorján mászom álmomban, de azt nem álmodtam, hogy gyíkleső fityegett az oldalamon, és bársonyos, ezüstgombos zekét viseltem, tehát évszázadokkal ez előtt másztam álmomban a lajtorján. A valóságban lemez sem hangzott föl, és nem ismerte föl benne Homálynokyt Szaniszló az álmában hallott méltóságteljes, de most kissé ironikusan csengő muzsikát. Ott például a mulatságosság kedvéért sokat változtatam. Semmit sem változtattam viszont – például – a SZANISZLÓ ÉS AZ UTCALÁNY-ban. Az hajszálpontosan így játszódott le a valóságban, ezen nem kellett változtatnom.

(Shakespeare: XIX. Henrik)

A Shakespeare-paródia először az első válogatott fordításkötetemben, a SZESZÉLYES SZÜRET-ben jelent meg. Utószót kértek hozzá, és én nem szerettem fordításokról szóló értekezéseket írni. Kínomban inkább egy paródiát írtam, de ezt megismételni többé méltó módon nem tudtam. Ez ment a Vidám Színpadon, Kellér Bandi vitte a Vidám Színpadra, ahol akkor öt hónapon keresztül szakadatlanul ment. A rádió sajnos egy rendkívül hibás felvételt játszik, abban Mátyay van, Máthé Erzsébet és nem tudom, ki a harmadik, még egy férfi szereplő van, de azt nem tudom, ki. Színészeink szoktak hibát elkövetni, és elképzelhető, hogy egy halandzsaverset még úgy sem tanulnak meg, mint egy értelmes verset. De az, hogy annyi hibát ejtsenek, mint abban, az már nem tételezhető föl, már csak azért sem, mert a rádióban előttük lehet az írott szöveg is, miközben mondják. Föltételezem, hogy a gépirónók rakták tele hibákkal, és a színészek legföljebb egy-kettővel megtoldták.

Készült egy sokkal jobb fölvétel. Albert Zsuzsának volt egy *Vers-színpad* című műsora. Ez jóval később készült, és ott Major Tamás játszotta Lord Downtart, Henrik királyt egy fiatalabb színész és Káldi Nóra az anyakirálynőt. Major és a másik férfi szereplő

teljesen hibátlanul mondják a szöveget. Káldi Nóra két hibát ejt, de az egyik nem számít, az akár úgy is lehetne, ugyanolyan jó, mint az eredeti. Albert Zsuzsa azt mondta, hogy mód van rá, hogy ezt a részt kimásolják a *Vers-színpad* műsorából, másik szalagra vegyék. Érintkezésbe lépett a Szórakoztató Osztállyal, és megígérték, hogy ezt fogják használni. Ennek ellenére még ma is mindig a rossz felvétel hangzik el, abban harminc-nyolcvan hiba van, míg ebben egy.

1955-ben írtam a paródiát, ha jól emlékszem. Amikor a FAUST-ot fordítottam, úgy éreztem, Goethe nyelvteremtő zsenije néha olyan fokú, hogy elégtelen a saját nyelvteremtő képességem mindannak visszaadására. Volt, amit sikerült megoldani. Például ha azt írja, hogy „*Grenze unbewusste Land*”, az „*oszd meg velem határa-tudhatatlan birodalmad*”, mondjuk, elég jó megoldás, de ez nem mindig sikerült, és sokszor le kellett mondani arról, ami teljesen szokatlan, amit ő talált ki. Ami az ő személyéhez fűződik, annak nincs magyar megfelelője – tucatszámra van ilyen hely a FAUST-ban.

Akkor gondoltam, hogy egy nem létező magyar halandzsaszöveggel bizonyos helyeket jobban vissza lehetne adni, mint egy szöveghű fordítással. Ezt persze nem merem megcsinálni, mert ezt még senki se csinálta meg műfordításban. Szójátékot lehet más szójátékkal helyettesíteni, de itt nem szójátékokról volt szó. Ez az önmagammal való elégedetlenség csapódott le egy álmatlan éjszaka, amikor ezen töprengtem; váratlanul kiszakadt belőlem ez a paródia, ami nem is annyira Shakespeare-paródia, mint a múlt századi magyar Shakespeare-fordításoké inkább.

(A műfordító vallomása)

Ahogy a Szabó Lőrinc-fordításokat végignéztem, illetőleg az ő életrajzát, leveleit, kiderült, hogy egyik klasszikust örömmel fordítja, másikat meg undorral vagy fáradtsággal. Én a nagy költőket általában gyönyörűséggel fordítottam. Színészkatú fordító voltam. Igyekeztem mindig azt képzelni fordítás közben, hogy én vagyok az a költő, akit fordítok. Ez volt a hozzáállásom a fordításhoz. Beképzelttem magamnak, hogy én Heine vagyok, hogy én Hugo vagyok, hogy én Burns vagyok. Így sikerült igen különböző hangú költőket valóban egymástól különböző hangon fordítani. Hogy ez lényegesen emlékeztethet az eredeti hangra, annak az a bizonyítéka, hogy ha például egy olyan kitűnő költő fordított valakit rajtam kívül, akinek a fordítását csak utólag ismerem meg, akkor nagyon hasonlítottunk hangban. Ilyen volt Hölderlin abból a korszakából, amikor nem volt már egészen ép elméjű, de még nem borult el teljesen – nem tudom, tudathasadásos volt-e vagy milyen elmezavarban szenvedett –, mikor csengőbongó, szinte gyermekverseket írt, bár néha akkor is kifutottak nagyszerű dolgok a tolla alól, mint például a „*Das Angenehme dieser Welt hab' ich genossen*” és ilyesmik, de a nagy, hosszú versei közül csak az egyik leghíresebbet, a PATMOSZ-t fordítottam le. Tandori Dezső fordításkötetében láttam több e korszakbeli verset – Dezső egyébként a PATMOSZ-t is lefordította –, és nagyon hasonlít a fordításaink hangja. Ugyanezt tapasztaltam Traklnál vagy Montalénál, ahol Lator fordításait és az enyémeiket, ha letakarnák a fordító nevét, szerintem nagyon nehéz volna megkülönböztetni, melyiket melyikünk fordította. Márpedig ha ennyire hasonlítanak, akkor az azt kell hogy jelentse, hogy az eredetihez is hasonlítanak.

Azt fordításkötetemből is lehet látni, hogy a jelentős költőket, akiknek valóban mindenkitől megkülönböztethető hangja van, más-más hangon szólaltatom meg. Hölderlinnél észrevettem egy mulatságos dolgot. Az ő korában hibának számított, ha két versszak között az értelmi összefüggés megszakad. Őt pedig, úgy látszik, inkább a lendület vitte, és nem tudott koncentrálni, de utólag észrevette, hogy hopp, ez a két versszak

nem függ össze értelmileg, és utólag úgy igyekezett megteremteni az összefüggést, hogy odatett az új strófa elejére egy „mert”-et, „ugyanis”-t, egy „nämlich”-t, hogy összekötést teremtsen. Pedig ekkor már olyan zavaros a vers, hogy az antik és a keresztény mitológia teljesen összekeveredik. A PATMOSZ-ban szereplő istenről sohasem lehet tudni, hogy az a keresztény Atyaisten-e vagy Zeus; hol Jézusról van szó, hol félistenről.

(Kortársi kapcsolatok)

Az ötvenes években a nálam tíz évvel fiatalabb nemzedékkel, az újholdasokkal többet voltam együtt, mint a saját nemzedékemmel. Ezek összetartottak, míg a harmadik nemzedék szétszóródott nemzedék volt, sosem foglalkoztunk azzal, hogy közös lapot kéne alapítani. Pedig szívélyes viszonyban voltunk egymással, sőt barátságok is szövődtek. Én is barátságban voltam Vas Istvánnal és Radnótival is, Weöres Sanyival is, Jékelyvel is, de valahogy ritkán találkoztunk egymással. Nem pejoratív kifejezésként akarom használni a nyájszerűséget, de valahogy ez a tíz évvel fiatalabb nemzedék összejött és összetartott – éppen a történelemnek az összenyomó ereje tartotta egyben őket; hogy egységben az erő. Az ő társaságukban az ötvenes években sokkal többet forogtam, mint a velem egykorúakéban.

Más a helyzet Juhással és Nagy Lászlóval. Nagy Lászlóval kétségtelen, hogy mind a ketten vonzalmat éreztünk egymás iránt. Különbben is a harmadik nemzedék sohasem volt olyan ellentétben a népiekkel, mint az újholdasok, akiknek az volt a véleményük, hogy Juhász, Nagy László és a többiek az ő orruk elől vitték el a Kossuth-díjat. Nem tudom, bennünk ez valami módon így nem élt, és ezzel nem törődtünk. Nagy László nekem a legrokonszenvesebb volt, másrészt a népi költők közül a legnagyobb tehetségnek is tartottam. Juhászt hatalmas tehetségnek tartottam, de Nagy Lászlót tartottam annak, aki sokkal jobban tudja fölhasználni és kamatoztatni a tehetségét. Juhász nyilván meg akarta többször ismételni azt a bravúrt, ami A TÉROZLÓ ORSZÁG volt, de ez nem sikerült többé úgy.

Nagy László és köztem szoros barátság azért nem alakult ki, mert én arra gondoltam, hogy Nagy Lászlónak a saját nemzedéke, a népiesek a velem való bizalmasabb barátságot rossz néven vennék tőle. Kellemetlenségei lennének miattam, a velem való barátságból kifolyólag. Ezért sajnós megmaradtunk a szívélyes és szeretetteljes érintkezés szintjén, de például sose voltunk egymás lakásán. De mindig éreztem a jóindulatot, ami belőle felém sugárzott, és a rokonszenvet, s én is azt éreztem iránta. Nagy Lászlót nagyon szerettem, és hogy ezt a barátságot elmulasztottam, ezt életem nagy mulasztásai között tartom számon.

Kormos Pistát nagyon szerettem, de más módon. Pista volt a kedves bohém. Rendkívül nagy volt benne a pályatársi szolidaritás. Pista hiába volt népi származású, nem volt népi költő, mert a francia lírával is megismerkedett, az is átítatta. A kettőből csinált valami különös és nemes ötvözetet. Szerintem óriási szerencse, hogy az a bizonyos Cécile-lel való szerelem boldogtalan véget ért, mert Pistából a nagy költészetet az szorította ki, hogy szenvedett. És Pista addig nem szenvedett.

Illyéssel nagyon kevés kapcsolatom akadt. Én hálás vagyok neki, mert a *Magyar Csillagban* a SZANATÓRIUMI ELÉGIA után sorozatosan közölt egészen a folyóirat megszűnéséig. De később annyira más volt a szerepünk. Ahhoz tudom hasonlítani, hogy ha van két, aránylag szegény ember, akik barátok, és az egyik egyszerre milliomossá válik, akkor a másik valahogy úgy érzi, hogy nem egy kategóriába tartoznak. Illyésnek volt egy óriási irodalompolitikai szerepe. Én pedig egy éppen hogy megtúrt fordító voltam. Úgy éreztem, hogy ha én Illyéshez közeledni vagy vele barátkozni akarnék, olyan vol-

na, mint hogyha törleszkednék valakihez. Úgyhogy én erre egyáltalán nem törekedtem. Mikor '57-ben megjelent a LÁZAS CSILLAGON, természetesen küldtem dedikált tiszteletpéldányt Illyésnek, s ő levélben meg is köszönte.

Egyszer voltam a lakásán, a válogatott Molière ügyében, mely a *Világirodalmi Klasszikusok*ban jelent meg. Miután annak idején a Franklin, ha nem is adta ki a könyvet, de végelszámolta és kifizette járandóságát a fordítóknak, a kiadó arra az álláspontra helyezkedett, hogy másodközlésként fizeti ki a fordítókat. Mi viszont azt mondtuk, hogy akkor még nem is volt honoráriumrendelet, s az az összeg, amelyet kaptunk első alkalommal, mélyen alatta marad egy mostani első közlésnek, ötöd-hatodrészt sem tette ki, tehát ebbe nem mehetünk bele. Viszont nekünk nem volt elég tekintélyünk a kiadónál, és akkor Lengyel Balázssal ketten felkerestük Illyést. Illyés azt mondta nekünk, hogy bár ő sohase szokta azt vizsgálni vagy firtatni, hogy annyi jár-e neki – nyilván méltóságán alulinak tartotta, ő megengedhette magának –, de szolidaritásból csatlakozik. Ha mi írásban megfogalmazunk valamit, akkor ő azt hajlandó aláírni. Nem volt szükség már erre, mert a kiadó közben jobb belátásra jutott, és végül kifizette, ami járt.

(Még egyszer Szabó Lőrincről)

Szabó Lőrinchez elég gyakran jártam, mert Lőrinc szeretett velem találkozni. De annyira más gondolkodásuk voltunk – érdekes, ahogy most a fiatal Lőrinc naplóját olvasom, hozzá sokkal közelebb állónak érzem magam, mint ahhoz a Szabó Lőrinchez, akit már személyesen ismertem meg. Bár mindig kedves és barátságos volt. De voltak olyan reménytelen dolgok, hogy amint általában a *Nyugat* második nemzedéke a harmadik nemzedékről úgyszólván egy jó szót le nem írt, Lőrinc sem vette tudomásul ezt a nemzedéket. Énrám azért figyelt csak föl, mert a FAUST második részét egész életében szerette volna lefordítani, és csodálkozott, hogy ezt más is ilyen színvonalon meg tudja oldani. Nyilván úgy gondolta, hogy majdnem olyan jó, mintha ő fordította volna. Akkor én Lőrincnek azt mondtam, hogy Rónay György, Lator László vagy Nemes Nagy Ágnes legalább olyan kitűnő fordítók, mint én. Mert azt mondja Lőrinc, hogy: te vagy az egyetlen méltó utódom, különösen, ha a mennyiséget is tekintetbe vesszük. De, mondom, Rónay György még mennyiségre is többet fordított, mint én, és nem gyengébben. Ezt nem ismerte el.

Amikor a LÁZAS CSILLAGON megjelent, megküldtem neki, de Lőrinc életének utolsó hónapjait élte. Sőt, azt hiszem, a halála előtti napokban jelent meg, még a kezébe se került talán. De jóban voltunk Lőrincsel. Utolsó találkozásunk a halála évében, tavasszal volt. Valamiért bementem a Zöldfa vendéglőbe, és Lőrinc ott ült egy fiatal, huszonhárom-huszonnégy évesnél nem idősebb, elég csinos szőke nővel. Örömmel láttam, hogy Lőrinc sokkal jobban néz ki, mint négy-öt hónappal ezelőtt, mikor utoljára láttam. Akkor úgy nézett ki, mint egy nagyon súlyos beteg. Mondtam, örömmel látom, Lőrinc, hogy mennyivel jobban nézel ki. Lőrinc lovagiasan azt mondta, hogy csak azért, mert őmellelte ülök – mutatott a fiatal, szőke nőre. Sokat kell akkor mellelte ülni – mondtam én, és nem akartam megzavarni Lőrincet, tapintatosan elbúcsúztam. Ez volt sajnos az utolsó találkozásunk.

(Szerkesztői emlék Szécsi Margitról)

1954 elején kerültem a Szépirodalmihoz, januárban vagy februárban, és 1957. május 31-ével távoztam. Azt nem mondhatom, hogy fölfedeztem valakit, de olyan esetek például történtek, hogy szerkesztője voltam Szécsi Margit első kötetének, a MÁRCIUS-nak. Margit, mikor még nem volt Nagy Lászlóné, pályája kezdetén elég sok gyenge verset

publikált. Úgy volt számon tartva a közvéleményben valahogy, hogy nem tehetséges. Én is ezzel az előítéllettel vettem kezembe a kéziratot, és akkor láttam, hogy a gyöngö versek már nincsenek a kéziratban, s hogy igen tehetséges, kicsit még boglyas, de vitathatatlanul tehetséges költő. A Szépirodalmiban senki sem akarta nekem elhinni. Elég nehéz volt a vezetőket rábírní, hogy vegyék kezükbe a kéziratot, és olvassák el, mert érdemes. Mikor elolvasták, mindenki elismerte, hogy tehetséges. Lehet, hogy Nagy Lacinak a rokonszenve abból származik, hogy én, bár polgári író voltam, látta, hogy vitathatatlanul jóindulatúan szerkesztem a kötetet. Többször összeültem Szécsi Margittal, és apróságokra fölhívtam a figyelmét, hogy esetleg egyes szavakat vagy egyes fordulatokat szerencsésebbekkel lehetne helyettesíteni. De nem mondhatom, hogy én fedeztem föl, mert az ő neve már ismert volt. Nem epigonja férjének, de legjobb tanítványa. A férfi költők közt inkább epigonjai akadnak, de Szécsi Margitnál lát-szik, hogy sokat tanult tőle, de mégse utánzó.

(Külföldi utazások)

Külföldi utaimról sok beszélhiválóm nincsen, mert utazásaim nagy része még középiskolás koromban zajlott le, amikor egyszer egy külföldi mozgó cserkész táborban vettem részt Ausztriában, Németországban és Svájcban. Következő évben pedig az angliai jamboree-n. Visszafelé megálltunk Olaszországban is, odamenet Svájcban álltunk meg, így láttam a világot, de sajnos túl fiatal voltam, emlékeimből túl sok elmosódott, bár számos dologra emlékszem. Még nem voltam akkor író, csak kezdő próbálkozó tizenhat-tizenhét éves koromban. Utaztam azután – már öregkoromban – Svédországba. Mostohalányom ott él férjével és kislányukkal, aki ugyan nem vér szerinti unokám, de mivel sohasem volt vér szerinti gyermekem vagy unokám, úgy szeretem, mint egy igazi unokát. Anyám halála óta az egyetlen nagyobb veszteség, ami már idősebb koromban ért, hogy őt elvesztettem [1978-ban mentek ki Svédországba, ekkor nyolcéves volt – *a szerk.*]. 1981 tavaszán Malmöbe repültünk, helyesebben Koppenhágáig repültünk feleségemmel, és onnan komphajón mentünk át Malmöbe, hogy meglátogassuk őket. Erről egy verset is írtam, amely új kötetem nyitóverse lesz ÉSZAKON címmel.

Sehol többfelé nem jártam. Volt, hogy az Írószövetség ki akart küldeni az NDK-ba, de valaki visszariasztott, mert azt mondta, mellém adnak egy kísérőt, aki majd főképpen gyárakba kalauzol, és a termelést mutatja, és nagy kedvem ehhez nem volt. Azonkívül ahogy fordítóként egyre nagyobb passzív nyelvtudásra tettem szert, úgy romlott egyre az aktív nyelvtudásom. Visszás helyzet, hogy olvasni, egy könyvet megérteni sokkal jobban tudok németül, franciául vagy angolul, mint fiatal koromban, viszont beszélni sokkal rosszabbul beszélek, dadogok. Olyan rosszul beszélek, hogy szégyellem magam – rendszerint ki is kerülöm az ilyen alkalmakat, hogy követségekre menjek, külföldi írókkal találkozom. Úgy érzem, rossz aktív nyelvtudásommal szégyent hoznék a magyar irodalomra. Az a tapasztalatom, hogy az állandó fordítás a parlando nyelvtudást rontja. Hacsak nem gyakorolja valaki állandóan azt is. De erre már nem tudtam időt szakítani. A fordító visszafelé gondolkozik, az idegen nyelvből fordít magyarra, úgyhogy számtalan olyan szó van, amit ha franciául, németül, angolul látok, tudom, mit jelent, de ha beszélni akarnék, akkor nem jutna eszembe.

(Házasság)

Második feleségem kitűnő ember is, szanatóriumban ismerkedtünk meg. Már mind a ketten elváltak voltunk, egy házasságon túl voltunk, sőt évek óta, hosszú évek óta voltunk elváltak. Nem is voltunk már valami fiatalok.

Mind a ketten arra jöttünk rá, hogy tulajdonképpen nem volna okos dolog egészséges élettárrsal kötni házasságot. Két beteg, még hogyha nem is ugyanaz a betegségük, kölcsönös elnézéssel van egymás iránt, megért olyan dolgokat, amiket egy egészséges ember elképzelni sem tud, és meg sem tud érteni. Azt hiszem például, a vakok is túlnyomórészt egymás között házasodnak... Szóval azt említsem meg, hogy több mint tíz éve vagyunk házasok, de sohasem volt köztünk még olyan nézeteltérés, hogy akár egy félóráig is ne beszélünk volna egymással.

(Egy sajátos munkamódszerről)

A hetvenes években a *Tiszatáj* közölte velem, hogy Alföldy Jenő hosszabb tanulmányát akarja közölni rólam, s verset kértek hozzá. Új versem éppen nem volt, és pillanatnyilag nem is tudtam volna olyan gyorsan új verset írni. Füzetekbe szoktam verseimet írni, és van sok, ami töredék marad, nem fejezem be. Ezeket a füzeteket később eldobom. Akkor is csak a legutolsó füzet volt meg, igaz, hogy az tele volt már írva, és kínomban nem tudtam mást tenni, mint hogy felhasználjam ezeket a töredékeket.

Két okból maradtak töredékek. Vagy abból az okból, hogy munka közben valaki vagy valami megzavart, és órák vagy napok múlva nem tudtam abba a hangulatba visszahelyezkedni, amely a már megírt sorokat kiváltotta belőlem – mert vannak olyan költői témák, melyek szinte egy óra alatt el tudnak évülni, és különös módon megírhatatlanokká válnak. Események, melyeket az ember számtalanszor elmondott, és sohasem gondolta, hogy egy versnek a forrásai. Vagy az is előfordult, hogy támadt egy gondolatom, egy verskezdet, és nekirugaszkodtam, de egyszerűen képtelen voltam folytatni; lehet, hogy túl magas hangon kezdtem, és nem volt folytatása. Ez is előfordult.

Kínomban azt csináltam, hogy ezeket a töredékekben maradt verseket kiírtam, csilaggal elválasztottam őket, és MOZAIK címen – alcím: VERSTÖREDÉKEK – elküldtem a *Tiszatáj*nak, ahol ez megjelent. Azóta olyan költővel is beszéltem, aki legjobb verseinek tartja ezeket a töredékeket, amelyek menthetetlenül elkallódtak volna, eldobom őket, ha van egy kész versem, amit a *Tiszatáj*nak tudok adni. Ezzel a töredékes, mozaikszerű technikával később írtam még két verset évek múlva, amelyek a legközelebb megjelenő, AZ ÜVEGKALAP című kötetemben lesznek benne. Ezek közül az egyik a SZÉP VERSEK-ben is benne van HOSSZÚ ÁLOM ELŐTT címen, a másiknak a címe AZ ÁRAMLÓ IDŐBEN. Ezeket ezzel a módszerrel szerkesztettem: úgy írtam, mintha töredékekből állítanám össze. Csak az a különbség, hogy ezek szándékosan töredékesek, míg a régebbi vers valódi töredék.

(Kései ösztönzések)

Beszámoltam írói pályafutásomról, hozzávetőleg. Hozzátenni még egy dolgot szeretnék. 1950 és '57 között nem jelenhettek meg verseim, csak fordításaim, de ez számos más ismert íróval megtörtént, és emiatt nem felejtették el őket számon tartani mint költőket úgy, mint engem. Erre még az sem elég magyarázat, hogy A KEGYELET OLTÁRÁN botránya után jött újabb hat év, amikor a szerkesztők legfőljebb egészen szórványosan mertek közölni. Kiestem a köztudatból. Mint említettem, Garai Gábor világosított föl annál a bizonyos riportnál, mikor azt mondotta, hogy sokan úgy tartanak számon, mint akinek a költészete csak fordításainak mellékterméke, hogy nem is vagyok költő. Azt vettem észre a hatvanas évek vége felé, hogy engem már egyáltalán nem tartanak számon az irodalomban; mintha nem élnék.

Hogy ez nem túlzás, példák igazolják. Egyik leglelkesebb méltatóm volt a hetvenes években Rónay László. És az 1968-ban [helyesen: 1967-ben – *a szerk.*] megjelent, Az

EZÜSTKOR NEMZEDÉKE című kötetében, ahol nemcsak azokról az írókról ír, akik az *Ezüstkor* [rövid életű, humanista szellemű folyóirat 1943-ban, szerkesztette Lovass Gyula, Rónay György és Thurzó Gábor – *a szerk.*] két számában megjelentek, hanem azoknak a kortársairól is. Tucatszám említ egészen jelentéktelen költőket. Az én nevem pedig a könyvében elő sem fordul.

Tapasztaltam ezt más irodalomtörténészek munkáiban is. Előfordul, hogy valaki ötszáz oldalas könyvet ad ki tanulmányaiból, sokat foglalkozik a jelenkori magyar költéssel, és az én nevem nem fordul elő benne. Vagy egyetlen felsorolás végén egyetlenegyszer ötszáz oldalon át. Nem akarok most köteteket és neveket emlegetni, de meg lehet nézni ezeket a köteteket.

Csupán az 1970-ben megjelent LÁNGOK ÁRNYÉKÁBAN kötet után kezdtek rám figyelni, amely csupa elismerő kritikát kapott.

Peer Krisztián

MOZGÓ VONAT

Lebgsz, megadva sorsod sodrának, mi jár: magad.
Borzongató a víz, lenyelni és kiköpní képtelen.
Ez most olyan tökéletes. Kívánna álmokat
a test (utánozná az elme), elborul, kikapcsol. Fékezés. „Jelen.”

A hajnali vonat haza. Maradjon minden így!
Eltelten, álmosan, de még bevégezetlenül.
Megvolt, mi volt. Mi már utána. Jaj, utána már az istenit!
Utólag éljük még megint meg azt, mi elmerül.

Sodródasz elszótlanodva, szemre alva, mégis éberem.
Itt vagy, de láthatatlanul. Már minden így marad,
hazáig hallgatózva. Végre vagy. Mint égi értelem
ha néz a régi sérelemre, elmosódni látod önmagad.

Üres vonatban ébredsz, és rohansz, amerre mentek ők –
talán ez lenne jó. Aludj, hogy tűnjön minden kinti nesz!
De nem. Ha majd együtt leszálltok: rég nem létezők,
te szépen elköszönsz. A vége mindig ez.

Felállsz. A padlón morzsa, csikk, kupak.
És most se bõgysz, csak fojtogat. „Cigit?” „Te merre mész?”
Fogjátok ezt a zsíros és hideg rudat.
Mozgó vonat, megáll, szilárd talajra lépsz.

Füzi László

MAGYAR ESSZÉ II

Adalékok egy anekdota utótörténetéhez

Radnóti Sándor 1986-ban írta meg MAGYAR ESSZÉ című írását, ennek kézírata – kézírata?, a gépelt szöveg fénymásolata –, ahogyan annyi más könyv, folyóirat, szamizdatkiadvány, Ilia Mihály jóvoltából jutott el hozzám. Szamizdat volt Radnóti írása is, megszületésekor vagy a szerző előélete miatt, vagy témája miatt nem jelenhetett meg, az ok után nem nyomoztam sohasem, természetes volt, hogy az írást ebben a formában olvashatom. Azóta megjelent a szerző RECRUDESCUNT VULNERA című kötetében 1991-ben, ám ha szükségem van az írásra, vagy egyszerűen csak olvasni szeretném, mert-hogy bravúros gondolkodói teljesítménynek tartom, akkor még mindig azt a pár fénymásolt lapot veszem elő. Főképpen persze azért, mert ez a forma illik az esszé témájához, Radnóti ugyanis a magyar cenzúra történetének egyik sajátos pillanatát írta meg, azt a pillanatot, amelyikben Németh Lászlót a GALILEI című drámája átírására kényszerítették. A történetet, ahogyan Radnóti nevezte, *anekdotát*, Illés Endre „előadásában” idézte fel, ennek meglesz majd a jelentősége az általunk elmesélni akart történetben is. Egyik emlékezésében Illés Endre elmondta, hogy Németh László előbb a GALILEI tervéről beszélt neki, aztán arról, hogy a Nemzeti Színház vezetői a darab végének „megváltoztatását”, átírását kéri tőle. Illés Endre reflexmondata erre az lett volna: „*Ne vállalj!*”, ehelyett, az önmaga szavait kísérő kommentárját is idézve „*az orvos gyógyító szavával*” ezt mondta: „*Ezt is meg tudod írni, Laci.*” A történet ismert, Németh László megírta a GALILEI negyedik felvonásának újabb változatát, ebben már nem az szerepelt, hogy Galileinek érdemes volt megmentenie magát, mert életének hátralévő, munkás szakasza igazolta döntését, hanem az, hogy döntésével – saját Németh László-i kifejezés következik – a saját üdvösségét is elveszítette. A darab ezt követően az új negyedik felvonással jelent meg, így játszották egészen 1994-ig, az eredeti változat alapján csak 1994-ben mutatták be Debrecenben, Lengyel György rendezésében, s számos dokumentum mellett akkor jelentették meg a negyedik felvonás eredeti szövegét is. Erről azonban Radnóti Sándor 1986-ban nem tudhatott, ahogyan azt is csak sejtette, hogy az Illés Endre által előadott történet, *magyar anekdota*, elhagyva az elhagyandókat, lényegében pontosan rögzítette a történeteket, erről a GALILEI eredeti negyedik felvonását közreadó füzetben önálló összeállításaként közölt dokumentumok (Németh Ágnes munkájának köszönhetően jelentek meg) éppen úgy meggyőznek bennünket, mint Németh László levelezésének újabban közzétett darabjai. (Németh László 1949 és 1975 közötti levelezését Németh Ágnes gyűjtötte össze, a levelet kísérő jegyzeteket Domokos Mátyás írta, a szöveget Duró Gábor gondozta, a vaskos háromkötetes kiadvány az Osiris Kiadó vállalkozásaként jelent meg, jelentőségét aligha becsülhetjük túl.)

Eddig az Illés Endre által felidézett történetről esett szó, Radnóti Sándor esszéjének súlyát azonban a történet kapcsán felsejlő felismerései és magyarázatai adták, essék hát szó ezekről is. Radnóti észrevette, hogy a dráma kapcsán külön dráma zajlott le, ahogyan írta: „*Válaki a visszavonásnak, a reservatio mentalisszal élő hamis tanúbizonyosság-*

nak a személyes becsületnél nagyobb igazságát akarja elmondani, s arra kényszerítik, hogy hamis tanúbizonyságot téve, reservatio mentalisszal élve visszavonja mindezt. Valaki a kompromisszumot akarja dicsérni, s megkötetik vele azt a kompromisszumot, hogy elítélje.” A történet azonban bonyolultabb, ha nem komoly dolgokról lenne szó, akár azt is mondhatnánk, hogy érdekesebb. Németh ugyanis a dráma mindkét változatában, s ezt is Radnóti Sándor vette észre, önmaga alapkérdéseit vetítette ki, pontosabban a rá jellemző antinómiának a két végső pólusát, az egyik póluson ekkor a pedagógus reménye állt, az, hogy *„igazsága tanúványokra talál”,* a másikon az *„igazam volt magánya és pátosza”,* így jött létre az a kérdés, hogy *„a tanító igazságáért életével is felel (mint Szókratész), vagy az igazság önállósulva leválik tanítója életéről”.* Az antinómia észrevétele nagyon fontos volt, mert az erkölcsös ember, kell-e mondani, hogy Németh a GALILEI mindkét változatában az erkölcsöt állította középpontba, szóval az erkölcsös ember épülései és zuhanásai végigkísérték életútját, így lett Németh már Gulyás Pál szemében az ellengravitáció írója – Gulyás szinte állandóan Németh zuhanásait emlegette. S azért is, mert Németh kettős szereptudatot alakított ki a maga számára, egyrészt az autentikusnak tekinthető magyar kultúra kialakítására törekedett, másrészt pedig a nyugati kultúra realizálására, erről Tamás Gáspár Miklós és Vekerdí László írt hosszabban, képzelhetjük, egymástól mennyire távol álló pólusok, s mekkora ellentmondások rejlettek ebben az előfeltevésben. Képzelnünk sem kell, elég ismernünk Németh pályájának folytonos mozgását...

Az ellentétek közti vibrálás valóban végigkísérte Németh László írói-gondolkodói útját, ahogyan ő maga mondta, *az alkat dialektikája* szétfeszítette az általa megteremtett világot. Így könnyű belátnunk: ahogyan az idő által nekiszegezett kérdéseket, úgy a Galilei sorsában benne rejlő kérdéseket is másképpen válaszolta meg az idő különböző pillanataiban. Csak példaként említem meg: az új negyedik felvonás írásakor nemcsak azt mutatta be, hogy a kompromisszum elfogadásával Galilei az üdvösségét is elveszítette, hanem a saját üdvösségének elvesztéséről és elveszejtőiről is beszélt, ez a fajta rámutatás egyáltalán nem volt idegen tőle, azt is mondhatjuk, hogy önnön mártíromságtudatának egyik kísérőjelensége volt. Az adott pillanatból kilépve azonban a történéseknek ez az értelmezése már nem „működhetett”, ahogyan például a szárszói beszédben elmondottak sem hangozhattak volna el a háborús időszak valós és az azt követő évek „megsejtett” fenyegetettsége nélkül. A GALILEI általa adott későbbi értelmezései pedig már a megváltozott légkörből fakadtak, s az alkat dialektikájának a „visszabilenését” mutatják. Ezért foglalhatta össze a dráma történetét már 1958-ban egy Fodor Ilonának küldött levelében a következőképpen: *„Nyilván olvasta, hogy az előadott s megjelent darab nem az eredeti; az első változatban a negyedik felvonásnak más vége volt: a megtört, tettét szégyellő Galilei épp a Torricelli kimondatlan vádjaiával farkasszemet nézve érte meg, hogy akármit mond ifjúság és utókor, ostobaság lett volna meg nem esküdni. Ez a történeti igazság is – Galilei rajta elkövetett gyalázatnak, erőszakételnek tekintette az esküt, s csak a 19. század csinált belőle erkölcsi problémát. De ez az általános igazság is: vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszteni; ha valaki kannibálok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókuszpókuszokhoz jó képet vág – az még nem megalkuvás! Főleg, ha a föld úgyszólván forog – s az okos emberek azt úgyszólván tudják már. ...A GALILEI közönség elé került változatában én is elkövettem ezt a történeti hamisítást s erkölcsi nagyképködést, és ez az, amiért szégyellem a darabomat... Ha egyszer még megjelenik – valószínűleg a halálom után –, az első változatnak szabad csak megjelennie.”*

Ezt a levelet a maga esszéje megírásakor Radnóti Sándor nem ismerhette, ahhoz, amit elmondott, nem is kellett ismernie, következtetései enélkül is helytállóak, kivéve

egyed, az utolsó megállapítását. Azzal, mondta, ahogy Németh önmagát a közösséggel, azt pedig önmagával azonosította, a történeti pör veritas duplexe helyére pedig a saját veritas duplexét tette, megteremtette az „*autorizált rózsaszín összkiadásig*” vezető útjának alapjait is. Úgy gondolom, ez a kérdéskör ennél jóval bonyolultabb, egyrészt azért, mert az író az általa felvetett tárgyban, történetben mindig a maga kérdéseit is elmondja, Némethnél pedig különösképpen így volt ez, másrészt pedig azért, mert a GALILEI, aztán 1956 után Németh pályáján új korszak következett, a maga fontos kérdéseivel s nem kevésbé fontos válaszaival, s csak ezután jött az életműsorozat, szintén ellentmondásokat magában hordozó jelenségként, legyen elég most csak arra utalni, hogy ennek a sorozatnak az utolsó kötete csak 1989-ben jelent meg, mert ezt megelőzően egyáltalán nem láthatott napvilágot...

De nem a lehetséges vitapontok „kijelölése” írhatja velem ezt a pár sort, hanem inkább az a szándék, hogy az újabb dokumentumok, értelmezések segítségével adalékokat tegyek hozzá a Radnóti Sándor által felvetett kérdésekhez. Maradjunk még mindig a GALILEI-nél. Némethet is foglalkoztatta saját Galileijének Brecht Galileijéhez való viszonya, arra pedig Radnóti is utalt, hogy Rényi Péter a két Galilei-ábrázolás közötti különbséget előbb finoman elemezte, aztán pedig durván kijátszotta – Némethtel szemben még 1957-ben. Az utalás miatt hívom fel a figyelmet Vekerdi László GALILEI – ERETNEK VAGY UDVARONC című írására. (Az írás Vekerdi Lászlónak A SORSKÉRDÉSEK ÁRNYÉKÁBAN című, 1997-ben megjelent kötetében olvasható. Meg kell említenem, hogy Vekerdi László Galileiről önálló monográfiát is közreadott ÍGY ÉL GALILEI címmel, 1998-ban. Akár külön „műfaj” elindítását is jelenthetné ez a kötet, merthogy azt mutatja meg, hogy a történeti örökség részét képező teljes hagyatékból – a szellemi hagyatékra gondolok most – mi az, ami a ma embere számára fontos lehet, ha ez egyáltalán meghatározható még.) Ebben az írásban Vekerdi a rá mindig jellemző új jelenségek iránti kíváncsisággal a mából nézve – úgy, ahogyan Németh tette, hiszen ő is a maga kérdéseit vetítette rá az általa megismert Galilei-jelenségre, emlékezzünk vissza a Fodor Ilonához írott levelére, s nincs ez másképpen másoknál sem, a történelem többek között mindig az ilyen élővé formálások által létezik – már egymás mellé állította Brecht, Németh, mi több, még Pietro Redondi eretnek Galileijét is, szembeállítva az újabb ábrázolással, Mario Biagioli *udvaronc* Galileijével, mondván: „*Mert legyenek ezek mégoly különbözőek, Biagiolo udvaronc-Galileije felől nézve hirtelen meglepően hasonlítani kezdenek egymáshoz. Ezek a régebbi Galileiken mindegyiken nyomban szembetűnik valami dacos ellenkezés, valami mindenféle emblematikától mentes józanság, és ezzel együtt és ennek ellenére valami makacs és veszélyeket is vállaló ragaszkodás igazként felismert gondolatokhoz; valami természetes és jellegzetes »udvaronc-kívüliség«, ha úgy tetszik, hát éppenséggel eretnekség. Mi történhetett a tudományal, mi történhetett az értelmiséggel, a társadalommal, mi történhetett a világgal, hogy ezekből az így vagy úgy, de eretnek Galileikből nem egészen egy évtized alatt udvaronc Galilei lett?*” Mi történt a világgal, mi az értelmiséggel – kérdezi hát Vekerdi László, ám mielőtt az általa feltett kérdést megválaszolná, valóságos hatásszünetet tart. Ezen a ponton eszembe jut Németh László Vekerdi Lászlóhoz intézett egyik levele, szintén az említett levelezéskötetben olvasható. A levelet Németh azután írta, hogy meghallgatta Vekerdi rádió-előadását: „...*taníts, értess, s ne kápráztass*”, javasolta neki. Azok, akik Vekerdi Lászlónak több előadását hallgathatták meg – szerencsére közéjük tartozom magam is –, tudják, hogy távol áll tőle a kápráztatás, csupán a megfelelő pillanatot várja ki az általa felismert igazság kimondására. Így történt ez most is, akkor, amikor Christopher Lasch AZ ELITEK LÁZADÁSA című könyvét ismerteti, mondja a követ-

kezőket: „*A mai posztmodern eliteket – ez a helyzetben az elmúlt egy-másfél évszázad parlamenti demokráciáihoz képest az abszolút nóvum – semmiféle »társadalmi szerződés« nem korlátozza, nem köti őket semmi, még egymáshoz sem, még saját csoportjukon és pártjukon belül se mindig. ...A színjátás, a tetetés, az átejtés mindig is az udvari ember kedvenc szórakozásaihoz tartozott. Igazság? Ugyan.*”

Térjünk ezek után vissza Németh Lászlóhoz és Illés Endréhez. Németh 1957 nyarán kezdte el írni IRGALOM című regényét, erről elsőként Illés Endrének számolt be. „Féltávolban” ugyanis mindig volt körülötte valaki, akinek a munkáiról beszélni, de inkább írni tudott. A *Tanu* indulásától Gulyás Pál, a vásárhelyi időszakban Illyés Gyula és Sárközi Márta, de mégis inkább Illyés, a *Válasz* szerkesztőjeként is, ezt követően pedig Illés Endre, aki ekkor a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője volt. Illés kitűnő rezonőrként viselkedett, pontosan tudta, hogy mit kell válaszolnia a hozzá intézett Németh-levelekre ahhoz, hogy Németh dolgozni tudjon, hogy ne sértődjön meg. Ennek ellenére szellemi kapcsolatuknak még így is voltak mélypontjai. 1963 júniusában, amikor a hazai libikóka a maga értékelése szerint Némethet a mélypontra süllyesztette, egy levélfogalmazványa szerint Németh vele is megszüntette kapcsolatát. „*Nagyon köszönöm leveledet. Ebben az esetben annál, amit írsz, tán még nagyobb öröm, hogy bűvészedet, amellyel valahányszor sor került rá, az íráshitem mindig fölserkentetted, akár kedvező volt a véleményed, akár kevésbé kedvező, pályám utolsó állomásán is hatásos maradt*” – írta, majd Illés akkor megjelent, őt is érintő kritikájára utalva hozzátette az eddigiekhez: „*Végül az Új Írás-beli fricska. Levelem azért késett, mert csak most jutottam hozzá. Ez is szép, hogy kiundorításom a nemzetből nem történt meg egy kézmozdulat nélkül. Húsz évvel ezelőtt már egyszer felszólaltál ilyen körülmények között. Még egyszer köszönöm mindkét megnyilatkozásod, azt hiszem, most hosszabb ideig nem hallunk egymásról.*” A levélfogalmazvány alapján készült levél eljuthatott Illés Endréhez, mert levelezésükben valóban hosszabb szünet következett, Illés csak fél év elteltével, 1963 decemberének utolsó napjaiban írt Némethnek. „*Nem élünk Kazinczy korában, nem írunk olyan könnyen levelet, mint ő. Ez a néhány sor sem levél*” – olvashatjuk, a hangja azonban már a régi, ismét csak íráshitet adó, hogy a Németh által használt kifejezésnél maradjunk.

Ezek után nézzük az IRGALOM című Németh László-regényt kísérő levelezésüket vagy inkább annak is csak egyetlen mozzanatát, a Radnóti Sándor által felidézett anekdotára is visszautalva. Az IRGALOM Németh egyik legféltettebb írói terve volt, benne gyökerezett egész életútjában, Illés Endre érdemei mégis nagyok abban, hogy ez a regény megíródott, szinte folyamatosan érdeklődött arról, hogy Németh mikor készül el vele, éveken keresztül szerepeltette a kiadó tervei között, akkor még léteztek kiadói tervek, a címekhez rendelt papírkontingenssel s így tovább... Németh László végül is, mellőzve a folyamat különböző állomásait, a regény kéziratának – a kézirat gépelt változatának – utolsó adagját 1964. október végén juttatta el Illés Endréhez, a korábban elküldött részleteket Illés addigra már olvasta, így november 5-én már az egész munkáról mondhatta el a véleményét. „*Az IRGALOM a legnagyobb, legszebb, legteljesebb regényed, a HAMLET-ed, kegyelmezőbb, nemesebb útmutatással, hogyan is éljünk. Ilyen izgalmas meredek útra még nem vitted olvasóidat, az IRGALOM-ban mindent elmondtál, ami fontos volt neked, nekem – s úgy érzem –, mindannyiunknak*” – írta levelében. A levél alaphangját az idézett első bekezdés ütötte meg, ezt követően több mint egy nyomtatott oldalon pontos megállapítások következtek, egészen az utolsó bekezdésig: „*Lacikám, és most a »cenzor« kér tőled valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában »csokornyakkendős cenzornak« nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri – írta mintegy ön-*

magától is elidegenítve az egész jelenségkört –: *hagyd el a regény utolsó mondatában a sánta eszméket, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat – a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.*

Kicsinyítve, szelídítve, a „puha diktatúrára” alkalmazva megismétlődött tehát a GALILEI története, tulajdonképpen ez „vetette” velem elő Radnóti Sándor írását, csak a szereposztás változott meg, Illés Endre a történet elmesélőjéből előlépett szereplővé, olyan szereplővé, aki nemcsak a barátja regényének valódi értékei iránt érdeklődött, s nem csak azt „kutathatta”, hogy mit kell írnia neki, mit írhat meg s mit nem, ráadás-ként még azt is figyelte, hogy mi az, amit cenzorként átengedhet, s mi az, amit nem engedhet át. S a regény utolsó mondatában találta meg az elhagyásra érdemesített kifejezést, ez is önmagáért beszél...

Maga a mondat valóban fontos szerepet tölt be Németh László regényében, a történet „jelképeségét” ez a mondat biztosította. Ám akármilyen műgonddal építette is fel utolsó regényét, külön ügyelve annak utolsó mondatára, Illés Endre megjegyzésével alig foglalkozott. Válaszlevelében értelmezte a regényt, ebben a vonatkozásban minden szava fontos, a „cenzor” álláspontját csak a levél zárórészében érintette: *„Elfeledkeztem a legfontosabbról. A sánta eszmék természetesen elmaradhatnak, már amikor írtam, gondoltam, hogy ez nem jelenhet meg. Maradjon egy képzelt hézag, amelybe az X-ik kiadásba tén beszúrhatjuk a két szót is.”* Ekkorra, ha úgy tetszik, már elvi álláspontja volt a cenzúráról, úgy gondolta, nem engedheti meg, hogy másnak bármilyen problémája származzon abból, amit ő leírt, ezért, nem akármilyen küzdelmek árán, ha ezt kérték, lemondott az általa papírra vetett mű szövegének pontos közléséről. Élete egyébként is a változatok közötti vergődésben telt, a változatok azonban nagyobbrészt nem a cenzúra működéséből következtek, hanem az *antinómiából* – ennek kapcsán lásd a fentebb írtakat...

De nem maradt a képzelt hézag sem, a *sánta eszmék* helyére a *sánta emberiség* kifejezés került, visszautalva a mondatban már korábban említett emberiségre. Ez a megoldás, s a történet ebben a vonatkozásban is a GALILEI történetét idézi, nem volt idegen Németh világától. Életében nemcsak a sánta eszmékkal – értsd a marxi szocialista gondolatokkal – hadakozott, a legintenzívebben a harmincas években, a maga minőség-szocialista elképzeléseinek a kialakításakor, s nemcsak azok ilyen vagy olyan adaptációival, hanem az emberi természetbe oltott örültséggel is, egyáltalán nem véletlen, hogy az ÉGETŐ ESZTER című regénye kezdetben az ÓRÜLTEK címet viselte. Nemcsak gondolkodó volt, hanem író is, így az emberi természet sajátosságai legalább annyira foglalkoztatták, mint mondjuk az egyes politikai ideológiák. *„Az élet főként azért nehéz egy csomó rossz tapasztalat után, mert az embert minden új csalódás az alapvető nagy csalódásra, az emberi természetre emlékezteti”* – írta az ÉGETŐ ESZTER befejezésekor a hősnő modelljének, Kristó Nagy Istvánnak. Benedek András pedig, az a Benedek András, aki éppen a GALILEI *„életre hívójaként”*, majd pedig dramaturgjaként belülről ismerte Németh drámáit, egyik, Némethhez küldött levelében így írt Németh drámahőseiről: *„...az ember, az igazi, a nagy, a gondolkodó ember jóformán tehetetlenül áll vak erők útvesztőjében. ...Ellenféle saját természete, amely emberré akarná emelni egy embertelen világban. ...Az emberi örültség az ellenfél...”* Az író és a gondolkodó kettőséből – antinómiájából?, kérdezhetném Radnóti Sándorra visszautalva – az újonnan választott kifejezés az író mondanóját hangsúlyozta, meglehet, nem is ok nélkül...

De miért fontos mindez? – kérdezhetné bárki. Nem tudom, hogy fontos-e, s hogy kinek fontos, csak annyit tudok, hogy *nekem* az. Fontos, mert az IRGALOM is fontos, szá-

momra az egyik legfontosabb regény, ezért aztán az is foglalkoztat, ami hozzá kapcsolódik. De az is lehet, hogy az általam elmondott történetnek nem is az IRGALOM és nem Németh László és Illés Endre a szereplője, hanem az, ami megtörtént velük és másokkal, a sokszor anekdotákba sűrűsödő magyar történelem. Erről pedig még akkor sem feledkezhetünk el, ha alkalmanként drámák, regények, elhagyott, átírt felvonások vagy akár kifejezések formájában mutatkozott is meg...

Domonkos Péter

MACINTYRE ÉS RAWLS

a) Alasdair MacIntyre konzervatív Rawls-kritikája

MacIntyre 1985-ben tette közzé AZ ERÉNY NYOMÁBAN című művét, mely tavaly magyarul is napvilágot látott (Osiris, 1999). Tizenhetedik fejezetében Rawlst bírálja több szempontból is. Érinti az erkölcsi viták természetét, érdem és igazságosság viszonyát, valamint az individualizmus kérdését. Ez a kritika szélesebb gondolatmenetbe ágyazódik, melynek témánkba vágó megállapításaival kiegészítve érdemes MacIntyre kifogásait értelmeznünk.

1. Az erkölcsi viták természete

Szerzőnk a politikai viták analizálásával indít. Könyve második fejezetében felmondja a háború, az abortusz, a magániskolák és a privát orvosi praxis engedélyezése körüli vitákat, és az alábbi megállapításokra jut. Először: az érvelés minden oldalon konzisztens, csak a premisszák eltérők, ezek között önkényesen választanak a vitatkozó felek. Másodsor: az önkényesség nem nyilvánvaló, mert az érvek személytelen, racionális érveknek mutatkoznak, melyek a beszélő preferenciáitól független normákat feltételeznek. Harmadsor: a rivális érvek premisszái történelmileg igen különböző eredetűek, csak abban hasonlítanak, hogy eredeti fogalmi és társadalmi kontextusukból kiszakítva maradtak ránk. („*Kant immár nem része Poroszország történetének, Hume pedig nem skót többé.*” – Uo. 19–25. Az idézet a 25. oldalról való.)

MacIntyre e kortársi vitákat szükségszerűen lezárhatatlannak látja, és azt állítja, nem mindig volt ez így. Azt a nézetet, hogy mindig is így volt, mert az erkölcsi s egyáltalán az értékekről folyó vita szükségképpen lezárhatatlan, már sajátosan modern véleménynek tekinti, melynek gyökerét az emotivizmusban látja. Ezt így definiálja: „*Az emotivizmus azt tanítja, hogy minden értékítélet, közelebbről minden erkölcsi ítélet – amennyiben erkölcsi vagy értékelő jellegű – csakis preferenciákat és attitűdöket vagy érzéseket fejez ki. [...] A tényítéletek igazak vagy hamisak; s a tények birodalmában vannak racionális kritériumok, amelyek segítségével biztosítható az egyetértés arról, hogy mi igaz, és mi hamis. De az erkölcsi ítéletek – lévén attitűdök vagy érzések kifejezései – nem igazak és nem is hamisak; s az erkölcsi ítéletben való egyetértés semmilyen racionális módszerrel sem biztosítható, mivel nincs ilyen. Az egyetértés csak úgy biztosítható (ha egyáltalán biztosítható), hogy az egyet nem értők érzelmeit és attitűdjeit bizonyos nem racionális hatásokkal befolyásoljuk.*” (Uo. 26.)

E nézetet Hume-tól eredezteti, és George Edward Moore század eleji intuicionizmusában látja a kiteljesedését. (Uo. 29.) MacIntyre – bár részletesebben is elemzi tanításukat – alapvetően történeti módon kritizálja mindkettőjüket: relativizálja jelentőségüket, mondván, hogy univerzális tételeik nagyon is korhoz és helyhez kötöttek. Szerinte Hume a hannoveri uralkodó elit előítéleteit fejezte ki (uo. 310.), Moore és tanítványai pedig összekeverték az 1903 utáni Cambridge erkölcsi beszédmódját az erkölcsi beszédmóddal általában (uo. 33.). De – és ez a fő – mindketten ugyanahhoz az átfogó történelmi periódushoz tartoznak az erkölcsök hanyatlásának háromszakaszos történetében. E történet első periódusában még a valódi objektív és személytelen mérce érvényesültek, a másodikban sikertelen kísérletek folytak fenntartásukra, a harmadikban pedig – bár explicit módon nem ismerik el – impliciten az emotivizmus érvényesül (uo. 35.).

Az analitikus morálfilozófia, melyhez Rawlst is sorolja, látszólag szakít az emotivizmussal, de – MacIntyre értelmezésében legalábbis – mégis a foglya marad. Az analitikusok antiemotivista érve ugyanis, miszerint létezik erkölcsi érvelés, csak tovább görgeti a problémát, mivel az igazolásra irányuló érvelés mindig egy magasabb elvre mutat, mígnem elakad egy már indokolatlan elv vagy szabály deklarálásánál. Ez – mondja szerzőnk – ismét csak az egyéni akarat preferenciáját fejezi ki. Mi sem bizonyítja ezt fényesebben, mint az analitikus morálfilozófusok vitája, mely nem más, mint sikertelen meggyőzési kísérletek sora (uo. 36–39.).

Az igazságosságról szóló tizenhetedik fejezetben MacIntyre e gondolatmenetet az igazságosságról folyó vitákra vonatkoztatja. Egy üzlettulajdonos és egy szociálisan érzékeny művész vitáját konstruálja meg az adóemelés kérdésében. Előbbi az adóemelést igazságtalannak tartja, arra hivatkozva, hogy senkinek sincs joga elvenni tőle azt, amit törvényes úton szerzett. Utóbbi nyomasztja a hatalom, a jövedelem és a lehetőségek egyenlőtlensége, úgy véli, hogy minden egyenlőtlenséget ki kell küszöbölni. Ezért az újraelosztó adóztatást követeli. MacIntyre szerint nézeteik összeegyeztethetetlenek, sőt összemérhetetlenek. Az üzlettulajdonos szerint az igazságos szerzés és jogcím elvei korlátozzák az újraelosztás lehetőségeit, a művész szerint az igazságos elosztás elvei korlátozzák a törvényes szerzést és jogcímet. Az üzlettulajdonos arra akarja alapozni az igazságosság fogalmát, hogy valaki mire jogosult annak köszönhetően, amit szerzett, a művész pedig arra, hogy az elemi szükségletek és az ezeknek a kielégítéséhez szükséges eszközök tekintetében minden embernek egyenlő jogai vannak. Pluralista kultúránk azonban – mondja MacIntyre – nem képes mérlegelni e szempontokat (uo. 327–330.).

Szerzőnk szerint ez a vita megismétlődik az analitikus filozófia szintjén: Robert Nozick az üzlettulajdonos, John Rawls a szociálisan érzékeny művész álláspontját artikulálja. MacIntyre olvasatában: „*Rawls tulajdonképpen a szükségletek egyenlőségének elvét teszi meg elsődlegesnek. [...] Ha Rawls úgy érvelne, hogy a tudatlanság fátyla mögött bárki is, aki nem tudja sem azt, hogy kielégítettek-e szükségletei, s hogyan, sem azt, hogy mire lesz jogcíme, racionálisan olyan elvet kellene előnyben részesítenie – mondjuk a racionális döntésmélet elveit segítségül hívva –, amely a jogosultságokkal szemben a szükségletekre hivatkozik, akkor nemcsak azt fogjuk azonnal válaszolni, hogy mi soha nem vagyunk a tudatlanság ilyen fátyla mögött, de azt is, hogy ez még mindig érintetlenül hagyja Nozicknak az elidegeníthetetlen jogokkal kapcsolatos premisszáját.*” (Uo. 332–333.)

MacIntyre azt a következtetést vonja le ebből, hogy a modern társadalomban ésszerűtlen a bíróságoktól konzisztens elvek képviselőt várunk, mert ez a társadalom

megosztottsága miatt nem lehetséges. Az igazságszolgáltatás valójában csak kompromisszumok közvetítésére képes a versengő és összebékíthetetlen csoportok és értékrendjük között (uo. 338–339.). Még további két kifogást emel Rawls és Nozick álláspontjával szemben: egyikük sem hivatkozik az érdemre igazságosságfelfogásában, továbbá mindketten individualisták. Ezekre a kifogásokra térek át.

2. Igazságosság és érdem

MacIntyre többször is beszél az érdemen alapuló igazságosságról, amit a klasszikus tradíció (az antik-keresztény hagyományt érti ezen) igazságosságfelfogásának tekint. E tradíció részletes bemutatását – legalábbis az igazságosság eszméjét illetően – hiába keresnénk művében, de beszél Arisztotelész igazságosságfelfogásáról, akiről maga mondja: „ő a főhős, akivel szemben megszólaltattam a liberális modernitás hangjait” (uo. 199.). Témánk az erények és a törvények közötti viszony tárgyalásának része. E viszony egyik aspektusa, hogy mind az erényekre, mind a törvényekre szükség van ahhoz, hogy egy közösség végrehajtsa egy közös vállalkozást, „*vagyis hogy létrehozzon egy bizonyos jót, melyet a vállalkozás résztvevői egyöntetűen, mindenki számára közös jóként ismernek el*” (uo. 205.). Az erények azok a kiválóságok, vagyis azok az észbeli és jellembeli tulajdonságok, amelyek a cél megvalósítását előmozdítják; a törvények pedig megakadályozzák a közösségi kötelek olyan mérvű rombolását, ami lehetetlenné tenné a cél megvalósítását (ilyenek: ártatlan életek kioltása, lopás, esküszegés, árulás stb.). Az erények és vétkek súlyát illetően hozzávetőleges egyetértésre volna szükség (uo. 206.).

Az érdem mibenléte ezek után a következő: „*...arisztotelészi nézőpontból az igazságosság definíciója, hogy minden személy azt kapja, ami jár neki vagy amit megérdemel. Az, hogy valaki jót érdemel, azt jelenti, hogy valamiképpen lényegesen hozzájárult azoknak a jóknak az eléréséhez, amelyek közös birtoklása vagy amelyekre való közös törekvés biztosítja az alapot az emberi közösség számára*”. (Uo. 271.)

Egy kiegészítő megjegyzés idekívánkozik nyomban. MacIntyre könyve 14–15. fejezetében az erény fogalmának olyan kidolgozására vállalkozik, ami a klasszikus tradíció heterogenitásából kiemeli a közös vonásokat. Ezek: az erényt valamely társadalmi gyakorlat függvényében értelmezik; az emberi életet narratív egységként fogják föl (felteszik, hogy az embernek van egy, egyetlen, legeslegfőbb célja); a hagyomány döntő szerepet játszik. Számunkra most az a fontos, hogy MacIntyre a gyakorlatot, mely az együttműködésen alapuló tevékenységet jelenti, úgy definiálja, mint ami önmagában hordja a célját: „*Gyakorlatnak fogok nevezni bármely olyan koherens és formailag komplex, társadalmilag létrejött, együttműködésen alapuló emberi tevékenységet, amelyen keresztül az ehhez a tevékenységi formához tartozó jókat megvalósítják, és pedig az arra irányuló próbálkozás folyamán, hogy teljesítsék a kiválóságnak az ennek a tevékenységi formának megfelelő részben ezt definiáló mércéit*.” (Uo. 253.) MacIntyre példái olyan játékok, mint a sakk, a labdarúgás, a munkák köréből a farmgazdálkodás, aztán a tudományok, a művészetek, ezenkívül a háztartások, városok, nemzetek kialakítása és fenntartása, legalábbis az ókori és középkori világban (ahogy MacIntyre megjelöli: az arisztotelészi értelemben vett politika).

Ám közös vállalkozás, gyakorlat egy társadalomban nyilvánvalóan több van, s mind-egyikhez tartozik valami belső jó (vagy több is), a résztvevőkhöz pedig valamilyen érdem. Az érdemen alapuló igazságos elosztás szempontjából ezeket rangsorolnunk kell, mondja MacIntyre, és bevezeti az emberélet egészét átható egyetlen cél, a legfőbb jó fogalmát, melyhez képest a többi jó alárendelt csupán: „*Sugalltam már, hogy felfogató*

önkényesség fog rátörni az erkölcsi életre, és képtelenek leszünk bizonyos erények kontextusát adekvátan meghatározni, hacsak nincs a gyakorlatokhoz kötődő korlátozott jókat transzcendáló telosz, amely az emberi élet egészéhez, az egységként felfogott emberi élethez tartozó jót alkotja.” (Uo. 272.) Az ember számára való jó fogalmán alapszik a közösség számára való jó fogalma, mely az elosztás alapjául vett érdem meghatározására szolgál.

Ezzel az arisztotelianus tradícióval szerzőnk Hume-ot állítja szembe. Érdemesnek tartom szó szerint idézni az idevágó szövegrészt: „Az olyan társadalomban, amelyben már nem létezik egyetértés a közösség számára jónak az ember számára való jó által meghatározott elképzelését illetően, többé nem lehet semmiféle, a lényegét valamennyire is érintő elgondolása sem arról, hogy mit is jelent többé-kevésbé elősegíteni ennek a jónak a megvalósulását. Ennélfogva az érdemmel és a megbecsüléssel kapcsolatos megfontolások elszakadnak attól a kontextustól, amelyben eredetileg megvolt a helyük. A megbecsülés semmi másra nem szolgál, mint az arisztokrata rendhez tartozás jelzésére, s ennek a rendnek magának, lévén olyan szorosan a tulajdonhoz kötődik, nagyon kevés köze van az érdemhez. Az elosztó igazságosság sem határozható meg többé az érdem szempontjai szerint, és így alternatívaként az igazságosságnak a valamifajta egyenlőség (e vállalkozást maga Hume elveti) vagy a törvényes jogosultság szempontjából történő meghatározása marad.” (Uo. 310–311.)

És már el is érkezünk Rawlshoz és Nozickhoz, akiket MacIntyre e két álláspont szószólóinak tekint. Nozick nem beszél érdem és igazságosság kérdéséről, Rawls viszont igen. Idézem MacIntyre-t: „Rawls elismeri (370. o.), hogy a közvélekedés összekapcsolja az érdemet és az igazságosságot, ám először azt mondja, hogy addig nem tudjuk, mit érdemel valaki, amíg nem fogalmaztuk meg az igazságosság szabályait (s ennél fogva nem alapozhatjuk igazságosságértelmezésünket az érdemre), másodsor pedig azt, hogy amikor megfogalmaztuk az igazságosság szabályait, kiderül, hogy végső soron nem az érdem a kérdéses, hanem az, hogy mely elvárásaink jogosultak. Azt is mondja továbbá, hogy az erény fogalmának alkalmazása gyakorlatilag megvalósíthatatlan volna – Hume kísértete járja be a könyv e lapjait.” (Uo. 334.)

MacIntyre hozzáteszi még, hogy mind Nozick, mind Rawls elemzésében az individuumok elsődlegesek a társadalomhoz képest, egyéni érdekeik pedig függetlenek bármilyen erkölcsi vagy társadalmi kapocs létrehozásától. Ezért nem csoda, hogy az érdem fogalma kiesik e látószögből, hiszen ez csak olyan közösségben alkalmazható, amelynek a kötőeleme az egyetértés az ember és az adott közösség számára való jó mi-benlétét illetően. Az egyének erre hivatkozva állapítják meg elsődleges érdekeiket. Rawls viszont előfeltevésének teszi meg, hogy nézeteltérésre kell számítanunk az ember számára való jó étellel kapcsolatban, s ezért az igazságosságot nem alapozhatjuk ilyen tézisekre. Csak olyan jókra alapozhatjuk, amelyekben mindenki érdekelt, függetlenül az életfelfogásától (MacIntyre itt nyilván a rawlsi alapvető javakra utal – uo. 335.). Ezek a megfontolások azonban már átvezetnek a harmadik kérdéskörhöz, Rawls individualizmusához és MacIntyre individualizmuskritikájához.

3. Egyén és közösség

MacIntyre szerint Nozick és Rawls úgy ír, mintha egy hajótörés után egy csomó idegennel egy lakatlan szigeten találnánk magunkat, és olyan szabályokat kellene kimunkálnunk, hogy a legnagyobb biztonságban lehessünk egymástól. Két megjegyzése van. Ez a kép a modern társadalom hú tükre, melyben mindenki a maga érdekeit követi, legalábbis a felszínen. Máig él azonban a klasszikus tradíció a családban, az egyetemen és más valódi közösségekben. Másrészt azt a már említett szempontot veti fel, hogy e szerzők a társadalomba való belépést már érdekekkel rendelkező individuumok ön-

kéntes aktusaként képzelik el. (Uo. 335–336.) Érdemes e képet kiegészítenünk MacIntyre néhány témába vágó megállapításával.

Már utaltam rá, hogy MacIntyre a relativizmussal kapcsolja össze az individualizmust. Az arisztotelészi–tamási klasszikus tradícióval szembeállítva így mutatja be a modern tradíciót: „*Létezik egy ezzel éles ellentétben álló modern tradíció, mely szerint az emberi jók annyira sokfélék és heterogének, hogy nincs olyan egyetlen erkölcsi rend, melyben az elérésükre irányuló törekvések összeegyeztethetők volnának egymással, s következésképpen bármely olyan társadalmi rend, mely megkísérel ilyen összeegyeztetést, vagy mindenkire rákényszeríti a jók egyetlen készletének hegemoniáját, bizonyosan kényszerzubbonyá válik az emberi állapot számára, és pedig totalitárius kényszerzubbonyá. Ezt a nézetet próbálta fáradhatatlanul belénk sulykolni Sir Isaiah Berlin, mely felfogás gondolati őse, mint korábban már említettük, Max Weber. Úgy veszem, hogy ez a nézet az erények és általában a jók heterogenitását implikálja, s hogy az e nézetet képviselők szerint az erkölcs terén az erények vonatkozásában a rivális állítások közti választásnak ugyanolyan döntő jelentősége van, mint a jók közötti választásnak általában. S amikor az ítéletek ilyen döntéseket fejeznek ki, akkor sem igazként, sem hamisként nem jellemezhetjük őket.*” (Uo. 195–196.)

MacIntyre szerint ezért a liberális individualizmus számára a közösség küzdőtér, és az állam semlegességre kárhoztatik erkölcsi kérdésekben. Megengedi, hogy a modern állam alkalmatlan arra, hogy egy közösség erkölcsi nevelőjeként lépjen fel, de ez szerinte azért van így, mert az intézmények megromlottak, miután az egyének nem gyakorolták az erényeket. E folyamat másik oldala, hogy az árutermelő társadalmak intézményei demoralizáló hatásúak. Szembeállítja az igazságosság, az őszinteség és a bátorság erényét (belső jók) olyan külső javakkal, mint a vagyon, a hírnév és a hatalom, és megállapítja, hogy kizárják egymást. Szerinte társadalmunkban az utóbbiakra irányul a törekvés. (Uo. 262–264.)

De hogyan is képzeli szerzőnk az egyén és a közösség ideális viszonyát? A hagyomány jelentőségének tárgyalása során vall erről. Az egyén mint egyén képtelen az erkölcsi életre. Egy eleve adott társadalmi identitás hordozója, egy család, egy város, egy nemzet tagja, ha elismeri, ha nem. Ezért a számára való jót e szerepek számára való jó jelenti, mondja MacIntyre. Majd így folytatja: „*Mint ilyen, a családom, a városom, a törzsem, a nemzetem múltjából különféle adósságokat és vagyontárgyakat, követeléseket és kötelességeket öröklök. Ezek alkotják életem adottságait, erkölcsi kiindulópontomat.*” (Uo. 295.)

A premodern társadalmakban, mondja, még nincs ezektől elkülönült én. A szerepei határozzák meg az egyént (uo. 232–233.). A modern individualista azonban így gondolkodik: „*Az individualizmus álláspontja szerint az vagyok, aminek választom magam. Mindig megkérdőjelezhetem, ha éppen úgy kívánom, létezésem pusztán esetlegesnek tekintett társadalmi jegyeit. Biológiaiilag, meglehet, apám fia vagyok, ám nem vagyok felelősnek tartható azért, amit ő tett, kivéve, ha úgy döntök, hogy implicit vagy explicit módon vállalom ezt a felelőséget. A törvény szerint lehetek én egy bizonyos ország polgára; de nem vagyok felelősnek tartható azért, amit az országom tesz vagy tett, kivéve, ha explicit vagy implicit módon vállalom ezt a felelőséget.*” (Uo. 295.) Ez az individualizmus tükröződik MacIntyre szerint azoknak az amerikaiaknak a magatartásában, akik elhárítják maguktól a felelőséget a rabszolgaság intézményének a fekete amerikaiakra gyakorolt következményeierért, mondván, hogy sose volt rabszolgájuk; azoknak az angoloknak a magatartásában, akik azt hajtogatják, hogy ők személyesen sose tettek semmi rosszat Írországnak; és azoknak az 1945 után született németeknek a magatartásában, akik azt hiszik, hogy nincs erkölcsi jelentősége zsidó kortársaikhoz fűződő viszonyukban annak, mit tettek a náci a zsidókkal. (Uo. 296.)

Úgy érzem, idetartozik MacIntyre egy 1985-ös példája, melyet az arisztotelészi igazságosságfelfogás szemléltetésére hoz fel, s szóba hozza Rawl is. A wampanoag indián törzs és a massachusettsbeli Mashpee város közötti perről van szó, melyben az indiánok földjeiket követelték vissza. Mivel a kereset benyújtása után a helyi ingatlanok eladhatatlanokká váltak, az indiánok kompromisszumként úgy módosították kérésüket, hogy egyetlen olyan egyholdnyi vagy kisebb területű birtok sem képezi peres eljárás tárgyát, amelyen lakóingatlan áll. MacIntyre hozzáteszi, hogy Rawls elve nem segített volna az ügyben. Rawls szerint ugyanis a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy a leghátrányosabb helyzetűek számára a legelőnyösebbek legyenek, ám az ügy kimenetelétől függően lesznek a leggazdagabbak vagy a legszegényebbek az indiánok Mashpeeben (uo. 208–209.).

b) Megjegyzések MacIntyre Rawls-kritikájához

Nyilván sokféleképpen lehet vitatkozni MacIntyre Rawls-kritikájával, illetve AZ ERÉNY NYOMÁBAN vonatkozó állításaival, és biztos vagyok benne, hogy lesznek liberálisok, akik elégedetlenkednek majd az általam választott stratégiával. De MacIntyre könyve mint görbe tükör alkalmas rá, hogy jobban értjük általa Rawl is, hogy próbára tegyük AZ IGAZSÁGSSÁG ELMÉLETÉ-T (1971), és felismerjük erényeit és hibáit. Úgy gondolom, hogy kiállja MacIntyre bírálatát, és ezt próbálom bizonyítani az alábbiakban.

1. Rawls az intuicionizmusról

Először is érdemes leszögezni, hogy MacIntyre a vitát nem ellenzi, csupán az olyan vitát, amely lezárhatatlan. Nem állítja, hogy a modernitás előtt nem vitatkoztak az emberek erkölcsi kérdésekről, csak azt, hogy értelmesen el tudták dönteni őket. Korunkat viszont relativistának látja, vagy ahogy ő nevezi, emotivistának, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Az analitikus érvelést pedig megtévesztőnek, mert úgy tesz, mint ha nem volna relatív, végső soron önkényes elköteleződés. Ha igaza van, a liberalizmus nem különb vitapartnereinél, sőt rosszabb, még ha az ellenkezőjével áltatja is magát. Ez okfejtésének lényege, ezzel kell vitatkoznunk.

Rawls könyve 7–8. §-ában intuicionizmus néven bírálja, amit MacIntyre többnyire emotivizmusnak nevez. Az intuicionizmust két olyan ismertetőjeggyel definiálja, melyek elkerülték MacIntyre figyelmét: az intuicionizmus egyrészt az elvek zárt készletét feltételezi, másrészt azt állítja, hogy nincsenek elsőbbségi szabályok, az intuíciónkra hagyatkozva választunk köztük, avagy súlyozzuk őket. Rawls intuicionizmuskritikájának lényege, hogy felvethető: az elvek mérlegelésekor latens mércékre támaszkodunk, anélkül, hogy ennek tudatában lennénk. Ezek után így folytatja: *„Ennélfogva az intuicionizmussal csak úgy lehet vitatkozni, ha megadjuk azokat a felismerhető etikai kritériumokat, amelyek megmagyarázzák, hogy mekkora jelentőséget helyes tulajdonítanunk egy-egy elvnek át-gondolt ítéleteinkben. Az intuicionizmus cáfolata olyan használható kritériumok megadásából áll, amelyek állítólag nem léteznek.”* (Rawls: AZ IGAZSÁGSSÁG ELMÉLETE. Osiris, 1997. 63.)

Rawls két utat említ az intuicionizmus cáfolatára konkrétan, az egyik az utilitarizmusé, a másik Rawls saját útja, a méltányosságként felfogott igazságosságé. Az utilitarizmus egy, egyetlenegy végső elv megadásával, a hasznosság kritériuma szerint mérlegeli a többi erkölcsi elvet. Rawls viszont nem törekszik az intuíción teljes kiküszöbölésére, csupán olyan fokú mérséklésre, ami az egyetértés eléréséhez szükséges. Há-

rom formában korlátozza az intuíció szerepét. A szerződéselmélet segítségével hívásával: egy bizonyos választási helyzetből (az eredeti helyzetből) indul ki, s az e helyzetben végrehajtott választás indokai nemcsak bizonyos elveket, de ezek egymáshoz viszonyított súlyát is képesek meghatározni. Ennek eredménye voltaképp a másodikként említett forma, mikor is elsőbbségi szabályokat ad meg az elvek kielégítését illetően (például a szabadság elsőbbséget élvez az elosztási elvhez képest). Harmadsorban az intuitív erkölcsi mérlegelés helyett a gyakorlati ésszerűség körébe utal egy-egy kérdést (például az összesített haszon és az egyenlőség egyensúlyának találgatása helyett bölcsőbb a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoport kilétén vitatkoznunk – uo. 64–70.).

A magam részéről kiemelném, hogy MacIntyre bemutatásában a különböző álláspontok kizárólag a hagyományból származnak, teljesen hiányzik a kreativitás az általa szerepeltetett vitatkozó felekből. De Kant nem azért érdekes, mert a rousseau-i hagyomány folytatója, hanem azért, mert megfogalmazta a categoricus imperativust. És Rawls sem csak a klasszikus liberalizmus ismert érveit ismételteti, hanem két új elvet javasol a szabadság, illetve az elosztás kérdésében. Külön említést érdemel, hogy MacIntyre félreérti Rawlst: a különbözeti elv nem a szükségletek szerinti elosztás elve, a tudatlanság fátyla pedig nem varázslat, hanem az elfogulatlanság jól ismert feltételeit biztosítja. Így aztán tényleg nem lehet vitatkozni.

Az erkölcsi viták mélyebb elemzése kedvéért Kis Jánoshoz kell fordulnunk. Legáltalább kétszer vetett számot Rawls szellemi örökségével: az emberi jogokról írott 1987-es könyvében (Kis János: *VANNAK-E EMBERI JOGAINK?* France, Dialogues Européens, MFK 11, 1988), majd tizenegy évvel később, tavalyelőtti tanulmányában (*AZ IGAZSÁGSSÁG ELMÉLETE, JOHN RAWLS MAGYARUL. Világosság, 1998/8–9.*). Úgy gondolom, ő az, aki lényegi kifogásokat említ Rawls elméletével kapcsolatban, ugyanakkor – s ez talán nem véletlen – termékenyen továbbgondolni volt képes. Kis János a relativizmus metaetikai formái közt szól a decizionizmusról, mely fogalom lényegében ekvivalens MacIntyre emotivizmus fogalmával és Rawls intuicionizmus fogalmával. Decizionizmusnak nevezi azt az álláspontot, mely szerint nem támaszkodhatunk sem további elvekre, sem erkölcsi érzékünkre, sem tényekre, ha végső elveinkről vitázunk. Láttuk, hogy Rawls szerint alkothatunk is új elveket, de Kis János ezt a lehetőséget nem vizsgálja. Megjegyzni viszont, hogy erkölcsi érzékünk igenis visszariadhat választott elvünk következetes alkalmazásától. Egy utilitarista elbizonytalanodhat elvében, ha szembesítjük a kihívással: mit tenne, ha a népesség egytizedének rabszolgasorba taszításával esetleg látványosan emelhetnénk az általános jólétet? (Vö. Kis János: *VANNAK-E EMBERI JOGAINK?* I. h. 24–25.)

Ami a tényeket illeti, Kis János először is leszögezi, hogy tényekkel csak cáfolni lehet univerzális elveket, igazolni nem, akár tudományos elvekről van szó, akár erkölcsiokről. A cáfolásra alkalmas tények köre azonban e két területen különbözik: egy tudományos törvényt az előre jelzett tények elmaradása cáfolhat meg, az etika elveit viszont nem cáfolja, ha nem tartják be őket. Itt a törvényeket (például „Ne loj!”) nem a cselekedetek, hanem az ítéletek tényeivel kell szembesíteni. Ha valaki azt vallja, „Lopni bűn”, de nem ismeri el, hogy bűnös, ha tetten érik, amorálisnak tartjuk, mert önmagának mond ellent. Az elv ismeretében következtethetünk arra, hogy milyen erkölcsi ítélet helyes a konkrét esetben. De megfordítva: az ítéletek alapján is értékelhetünk erkölcsi elveket. Az ítéletek mint tények nemcsak levezetettek lehetnek, hanem az elvek közötti választáshoz is kritériumként szolgálhatnak: sarkalatos ítéleteinkhez ragaszkodunk, és az az elvrendszer a leghitelesebb, mely a fenntartott ítéletek legna-

gyobb halmazát fedi le. Kis János első megközelítésben tehát (ez a morális viták Rawls és Dworkin által vázolt konzisztenciamodellje még) az erkölcsi ítéleteket tekinti az erkölcsileg releváns tényeknek. (Uo. 25–33.)

E modell fogyatékosága, hogy csak akkor működőképes, ha a vitatkozó felek a morális ítéletek jelentős részében egyetértenek. Ekkor lehet csak vizsgálni, kinek az elvei fedik le jobban a közös ítéleteket. A konzisztenciamodell tehát csak az erkölcsreformerek érvelésmódjáról képes számot adni, a radikális erkölcsbírálok esetéről, Krisztus, Savonarola vagy Gandhi esetéről, akik a fennálló erkölcsi ítéletek nagy részét elvetették, nem. Ha tehát megcáfoltuk is, hogy a végső elvek közötti választás *mindig* önkényes, nem cáfoltuk meg, hogy *néha* az. Mondhatni: megcáfoltuk az erős decizionizmust, de a gyenge decizionizmust nem. (Uo. 33–34.)

Kis János szerint azonban vannak érveink a gyenge decizionizmus ellen is. Etikai elveinket két nagy csoportra oszthatjuk: egyik csoportjuk arról szól, hogy mi a jó élet, a másik arról, hogy személyes céljait követve mit tehet és mit nem tehet az ember más emberekkel (rawlsi értelemben: mi a jó, és mi a helyes). Lényeges különbség, hogy kiki követheti a maga életideálját, amíg az a másokkal szembeni helyes viselkedés előírásaiba nem ütközik, olyan kérdésekben viszont, hogy milyen legyen például az elosztás, csak egyféle döntés érvényesülhet. Kis János ezen a ponton a demokrácia példáját hívja segítségül: lesznek, akiket – ha nem fognak is egyetérteni velünk konkrétan – meggyőzhetünk a többség szavazatára hivatkozva. Ezek után így következtet: „*A demokrácia példája sugalmaz egy megoldást problémánkra: a másokkal szembeni viselkedés végső elveinek vitáját nem az dönti el, hogy melyik van összhangban valamilyen »még végsőbb« elvvel, hanem az, hogy melyik egyeztethető össze egy elfogadható kollektív kiválasztási eljárással. De mindjárt két nehézséggel is szembesít ez a példa. Kollektív kiválasztási eljárás nagyon sokféle lehetséges. Van-e végső elveinktől függetlenülíthető alapunk azt állítani, hogy az egyiket előnyben kell részesíteni a többivel szemben? S ha van is: mondhatjuk-e, hogy maga az eljárás kizárja bizonyos elvek elfogadását, függetlenül attól, hogy a segítségével kiszűrt, rangsorolt és összegezett akaratok miben állnak.*” (Uo. 39–41. Az idézet a 41. oldalról való.)

Ami a kollektív kiválasztási eljárások sokféleségét illeti, ez látszat. Az ilyen eljárás alapvetően kétféle: egalitárius vagy nem az. Három szempontból különböznek. Az egalitárius eljárás mindenkinek egyforma részvételi jogot ad. A nem egalitárius eljárások viszont egyenlőtlenül osztják el a részvételi jogokat. Sokfélék, mert a polgárok között sokféleképpen tehetünk különbséget: fajuk, nemük, felekezetük, nemzetiségük, vagyoni állapotuk, műveltségük szerint stb. Ilyenformán az egalitárius eljárás döntésekbe mindenkinek beleszólást enged. A nem egalitárius eljárások viszont elitisták: csak a kiválasztottak hozzák a döntéseket. És itt jutnak ismét szerephez a tények: a kiválasztás és a kirekesztés mindig valamilyen indoklással történik. Az egalitárius eljárás igazolása viszont nem kíván mást, mint hogy a megkülönböztetésre állítólag okot adó tényeket megcáfoljuk. (Uo. 42–43.)

Tegyük fel, megcáfolunk minden kirekesztő érvet, és az elvek közötti választás egalitárius eljárás során történik. Még mindig előfordulhat, hogy a többség felháborító elveket tesz magáévá. Az eredmények körét azonban korlátozza, hogy az eljárás eredménye nem sértheti az eljárás alapját, azaz a résztvevők olyan jogait, melyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a morális vitákban részt vegyenek. Tehát azokat, amelyek az embereket mint morális személyeket illetik meg. Az igazolás – mint látjuk – itt nem még végsőbb elveken alapszik, hanem egyrészt tényeken (a kirekesztés okait vitatjuk), másrészt az elvek kiválasztására szolgáló eljárás természetén. Ezzel meghaladtuk a

decizionizmust. (Kis János hozzáfűzi, hogy akadhat olyan végső elv, amit másképp kell igazolni, de az emberi jogok igazolhatók ezen az úton – uo. 44–45.)

Ezt az álláspontot nevezi Kis János morális egalitarizmusnak. Félreértés volna azt hinni, hogy a morális egalitarizmus mindenki erkölcsi egyenértékűségét állítja. Csupán annyit állít, hogy vannak olyan jogok, amelyek mindenkit megilletnek, akármi-lyen nézeteket valljon is, mert őt mint az erkölcsi elvekről folyó vita résztvevőjét ille-tik meg. Ebben a tekintetben minden épelméjű felnőtt morális személy. Amúgy nagy különbség lehet közöttük. A morális egalitarizmus nem szkeptikus erkölcsi kérdések-ben. A liberalizmus utilitarista hagyománya szkeptikus volt: mivel a jót az örömmel, a rosszat a fájdalommal azonosította, közömbösnek tekintette, hogy mi szerez örömet és okoz fájdalmat az egyes embernek. Rawls és Kis János a liberalizmusnak ahhoz a hagyományához kötődik, mely a helyes határai között már mérlegeli a jót is: „*A törvény előtti egyenlőség elve nem azon a feltevésen alapul, hogy különböző életmódok között nem lehet morális értékkülönbséget tenni. [...] A klasszikus liberalizmus tehát nem azért fogadta el a törvény előtti egyenlőség elvét, mert etikai kérdésekben közömbös volt. Legnagyobbjai mind képviseltek valamilyen tartalmi etikát. Így Humboldt és John Stuart Mill szerint képességeink és igényeink aktív, harmonikus kifejlődése fölötté áll a készen talált örömlehetőségek passzív befoga-dásának; Kant erkölcsi kötelességeink teljesítését helyezte a földi örömök élvezése elé. Humboldt és Kant nem volt utilitarista; Mill az volt, de különbséget tett alacsonyabb és magasabb rendű örömök között, s e felemás kompromisszummal kivágta magát a szkepticizmus csapdájából. A li-beralizmus nem a magánszemélyeknek javasolta, hogy legyenek közömbösek egymás életelvei iránt, hanem az államtól követelt közömbösséget. Az államtól várta el, hogy csupán a törvénnyel szembeni magatartásuk alapján különböztesse meg a polgárokat, s ne törődjön azokkal a külön-b-ségekkel, amelyek a negatív szabadság által védett szférában jelennek meg.*” (Uo. 158.)

Most már Nozick és Rawls vitája sem eldönthetetlen. A morális egalitarizmus azt követeli, hogy az elosztás során is úgy kezeljünk mindenkit, mint morális személyt, aki felelős döntéseket hoz, az elosztást ezekhez igazítsuk, és hagyjuk figyelmen kívül az in-duló helyzetek önkényes különbségeit. Rawls kritikusan ennek lehetőségét megkérdő-jelezik. Kis János így foglalja össze a felmerülő érveket: „*Először: az erkölcsi szempontból önkényes és az erkölcsi szempontból nem önkényes – az egyén felelősségi körébe tartozó és azon kívül eső – különbségek elhatárolása nem vihető keresztül. Másodszor: még ha meghúzható is a határ; valójában nincs jelentősége az elosztás igazolása szempontjából. Harmadszor: ha van is jelentősége, azt a tézist, melyet Rawls kíván rá építeni, semmiképpen nem alapozhatja meg.*” (Kis János: AZ IGAZSÁGOSÁG ELMÉLETE. I. h. 51.)

A harmadik kérdéskörbe tartozó ellenvetések tehát elismerik, hogy különbséget te-hetünk erkölcsileg releváns és erkölcsileg közömbös tények között, s azt sem vitatják, hogy ennek az elosztásban jelentősége van. Mégsem értenek egyet Rawls tézisével. Nozick két érve ebbe a körbe sorolható. Híres öntulajdonlási érve úgy szól, hogy ha nem operálhatjuk ki valakiből a testrészeit beleegyezése nélkül, akkor minden ember – erkölcsi alapon – feltétlen tulajdonjoggal rendelkezik a képességei fölött. Kis János a maga Rawls-apológiájában azt a kézenfekvő választ adja erre: Rawls nem a képessé-geket akarja újraelosztani, hanem a termékeket. Igen ám, de Nozick szerint nem tu-lajdonosa az a képességének, aki nem tulajdonosa e képesség termékének. Hiszen a tulajdonjog egyik legfontosabb eleme, hogy a tulajdonos vagyona gyümölcseit is szed-heti. Ha a munka hozadékát az állam elvonja, és másnak adja, az Nozick szerint nem különbözik a kényszermunkától. Kis János elfogadja a képességnek mint tulajdonnak az értelmezését, de a monopóliumhoz hasonlítja: ha a szabad verseny nevében a föld-

tulajdon természetes monopóliumból fakadó többlethasznot elvonhatja, és visszajuttathatja a fogyasztókhöz az állam (és ezt Nozick maga is megengedi), akkor – mutatis mutandis – a képességek monopóliumát is kizárhatja. (Uo. 56–57.)

2. Rawls az érdemen alapuló igazságosságról

Néhány olyan értelmező megjegyzéssel kezdem, melyek rávilágítanak MacIntyre kétértelműségére döntő kérdésekben. MacIntyre első meghatározása az érdemen alapuló igazságosságról úgy hangzik, mintha a közös cél eléréséhez szükséges kiválóságok szolgálnának az elosztás alapjául. Ám a továbbiakban összemosódik az erények két osztálya: a közös vállalkozás sikeréhez hasznos kiválóságok és a törvénytisztelet erénye. A háztartások, városok, nemzetek kialakítása és fenntartása maga is erénynek minősül. És a továbbiakban, amikor MacIntyre erényekről beszél, többnyire a közösséget egybetartó – hadd mondjam így – *metaerényeket* említi: az igazságosságot, a bátorságot, az őszinteséget.

MacIntyre más tekintetben is kétértelmű: összemossa – gyanítom, szándékosan – a kérdést, hogy egy közösség létrehozása és fenntartása öncél-e, vagy egy közösség valamilyen célra szerveződik. Hogy „az alapját képező jók” maguk az erények-e, vagy az erények eszközök bizonyos közös célok eléréséhez. Ha az előbbi a helyzet, akkor értelmetlen, hogyan lehet „hozzájárulni az elérésükhöz”, ez a kifejezés ugyanis inkább egy külső célra vonatkoztatható – az erényeket ezzel szemben egyszerűen „gyakorolják”. Ha viszont a közösség valamilyen célra szerveződik, és az erények eszközök az elérésükhöz, felmerül a kérdés: miért ne kérdőjelezhetné meg az egyén a célt (például egy hadi vállalkozást) s ezzel együtt persze azokat az erényeket, amelyek ehhez szükségesek (például a fegyverforgatás és a vakfegyelem erényét).

További kétértelműség, hogy MacIntyre az ember számára való legfőbb jót hol úgy tárgyalja, mintha az egy-egy meghatározott társadalmi szerep betöltése volna, s ennyiben személyenként mást és mást jelentene, hol úgy, mintha mindenkinek egy és ugyanaz volna a legfőbb jó. Ezt a zavart most néhány idézettel illusztrálom, melyeket részben az emberélet narratív egységének, részben a hagyomány funkciójának tárgyalásából veszek. Amikor a különböző gyakorlatokat meghaladó telosz gondolata felmerül benne, MacIntyre felteszi magának a kérdést: *„Igazolható-e racionálisan az, hogy minden egyes emberi életet saját jóval rendelkező életként próbáljunk meg meghatározni, s hogy úgy értelmezzük az erényeket, mint amiknek az a funkciójuk, hogy képessé tegyék az egyént arra, hogy életét az egyik- vagy inkább a másikfajta egységgé formálja?”* (MacIntyre: i. m. 273.) A narratív egység tárgyalásakor aztán ezt olvassuk: *„Az én életre kelt egy szerepet: egysége a szerep egységéként adott.”* (Uo. 291.) Ebből általánosítva próbál MacIntyre az ember általában vett céljához eljutni: *„A »Mi a jó a számomra?« kérdés azt kérdezi, hogyan élhetném meg legjobban és hogyan tökéletesíthetném ezt az egységet. A »Mi a jó az ember számára?« kérdés arra kérdez rá, aminek az előző kérdésre adott minden válaszban közösnek kell lennie. Am már most fontos hangsúlyoznom, hogy az erkölcsi élet egységét e két kérdés szisztematikus kérdése és az a próbálkozás nyújtja, hogy tettekben és szavakban egyaránt válaszoljunk rá. Az emberi élet egysége egy narratív keresés egysége.”* (Uo. 293.) A következő oldalon pedig ez áll: *„Az erények katalógusa ennél fogva tartalmazni fogja az olyan háztartások és politikai közösségek fenntartásához szükséges erényeket, melyekben a férfiak és a nők együtt kereshetik a jót, valamint azokat az erényeket is, amelyek a jó jellegére vonatkozó filozófiai vizsgálódáshoz szükségesek. Így megérkeztiünk hát egy ideiglenes konklúzióhoz az ember számára való jó életéről: a jó emberi élet a jó emberi élet keresésével eltöltött élet, és a kereséshez szükséges erények tesznek képessé bennün-*

ket annak megértésére, hogy ezenkívül mi más még a jó emberi élet.” (Uo. 294–295.) Ezek után már csak a hagyomány szerepének rövid tárgyalása van hátra, hogy teljessé váljon a kép. Itt aztán megint csak ezt olvassuk: „*Én valakinek a fia vagy lánya vagyok, valaki másnak az unokatestvére vagy a nagybátyja. Ennek vagy annak a városnak a polgára vagyok, egyik vagy másik céhhez vagy szakmához tartozom. Ennek a dinasztának, annak a törzsnek, ennek a nemzetnek vagyok a tagja. Ezért a számomra való jónak az e szerepeket betöltő számára való jónak kell lennie.*” (Uo. 295.) Hogy ebben mi a közös, az ember számára való jó, csak sejtethető: MacIntyre a rá következő oldalakon a hagyományérzék erényét dicséri. (Uo. 299.)

Úgy gondolom, ha a legfőbb jó meghatározásának a célja az volt, hogy mérlegelni tudjuk a különböző gyakorlatokhoz tartozó jókat, akkor MacIntyre adós maradt ezzel a definícióval. És szükségképp maradt adós vele, mert úgy határozta meg, mint ami közös valamennyiben. Ha az igazságos elosztást az erények alapján kéne meghatározni, és ha egy-egy szerep betöltésére rendeltettünk, sőt többféle szerep betöltésére rendeltettünk, ezek között valóban mérlegelni kell. De sem az erényes élet keresése, sem a hagyományérzék nem kritérium ehhez, hiszen egy bohóc és egy morálfilozófus egyaránt a saját szerepéhez tartozó erényeket keresi, és egyaránt hasznosítja a szakmája hagyományait. Csak a szűkkeblűség mondhatja, hogy a morálfilozófus teljesítménye ab ovo értékesebb.

MacIntyre leírását a gyakorlatokról mint az erények gyakorlásának ürügyéről egyoldalúnak tartom. Akhilleusz ezek szerint nem a zsákmányért vesz részt a trójai hadjáratban, hanem *csak* azért, hogy bebizonyítsa bátorságát és erejét. Sőt a hadjárat sem a zsákmányért folyik (vagy Helenéért), hanem *csak* azért, hogy a harcosok bebizonyítsák kiválóságukat. És – mutatis mutandis – a társadalmi együttműködés sem anyagi javak termeléséért folyik, hanem *csak* azért, hogy a termelők bebizonyítsák erényeiket. A magam részéről kétlem ezt a leírást a trójai háborúról és a társadalomról, és – bár MacIntyre nem utópiaként, hanem tényként tálalja – sokkal reálisabbnak érzem Rawls utópiáját, mely az együttműködés célját elsősorban az alapvető javak termelésében határozza meg, s csak másodsorban beszél arról, hogy ez a képességek kibontakoztatásával jár.

Az erények gyakorlása a Rawls által leírt társadalomnak is része (Rawls: i. m. 79. §). A különbség az, hogy az elosztás nem az érdemen alapul. Rawls, mint MacIntyre is idézi, érveket hozott fel az érdemen alapuló igazságosság ellen. Nem idéztem MacIntyre válaszáat e kifogásokra, ugyanis nincsenek. Csupán következtethetünk rá, hogy miért nem fogadja el e kifogásokat. Például abból, hogy azt mondja, Rawls előfeltevésének teszi meg, hogy nézeteltérésre kell számítanunk az ember számára való jó étellel kapcsolatban, s ezért az igazságosságot nem alapozhatjuk ilyen tézisekre. Úgy gondolom, Rawls feltételezése jogosult. MacIntyre gondolatmenete maga illusztrálja a legjobban a megoldhatatlan nehézségeket, amelyeket az igazságosság olyan elképzelése támaszt, mely az érdemre hivatkozik. Valóban képtelenek leszünk az erényeket rangsorolni, ha nincs egyetértés az emberélet célját illetően. Ez viszont ténykérdés: vagy van, vagy nincs. A mi társadalmunkban nincs. Sőt a görög társadalomban sem volt. És ez nem véletlen. Csak kis lélekszámú, egyszerű munkamegosztású és ökológiailag stabil társadalmakban lehetséges egyáltalán az az erkölcsi egyetértés, amit MacIntyre óhajt: vadászó-gyűjtögető hordákban vagy zárt agrárközösségekben. De még ezek stabilitása is viszonylagos: a túlnépesedés, a termelési eljárások fejlődése, természeti katasztrófák, háborúk vagy idegenek megjelenése felborítja a konszenzust. (Kis János: i. m. 73.)

MacIntyre nyilván azt is hamis előfeltevésnek tekinti, hogy addig nem tudjuk, mit érdemel valaki, amíg nem fogalmaztuk meg az igazságosság szabályait. Könyvében többször is bírálja a moderneket, hogy a szabályokat előnyben részesítik az erényekkel szemben. Először a törvénytisztelet kérdését vizsgálom meg, majd a kiválóságokét. A kétféle erényfogalom mentén kétfelé kell választanunk a kérdést, hogy világos választ adhassunk rá. (MacIntyre csak Az IGAZSÁGSSÁG ELMÉLETÉ-nek 48. §-át vette figyelembe mint az érdemen alapuló igazságosságra vonatkozót, pedig a tökéletesség elvét tárgyaló 50. §-t is hozzá kellett volna vennie kétségkívül.)

Rawls valóban elsődlegesnek tartja az igazságosság elveit ahhoz, hogy valakinek az erkölcsi értékességéről beszélhessünk. (Rawls: i. m. 373.) De csak egy kicsit kell elgondolkodnunk ezen, hogy igazat adjunk neki. Ha a törvénytisztelet erénye független volna az igazságosság elveitől, erényes embernek kellene tartanunk Eichmannt, aki mindenre, amivel vádolták, azt válaszolta, hogy parancsra tette. Ami a kiválóságot illeti, Rawls nem tagadja, hogy ésszerű mércék állnak rendelkezésünkre, hogy a különböző teljesítményeket egybevessük (bár a politikai alkalmazáshoz nem elég egyértelműek) (uo. 390.). Csak azt állítja, hogy nagyon igazságtalan eredményre vezetne, azaz sarkalatos erkölcsi ítéleteinket sértené, ha az elosztást a teljesítményekhez szabnánk. Az igazságosság elvei itt is előbbre valók, mint az érdem. Különbösen Nietzsche álláspontja is felmerülhet, miszerint a közepszerűeknek a kiválókat kell szolgálniuk: „*Mert a kérdés így hangzik: hogyan nyeri el legmélyebb jelentőségét a te életed, az egyéni élet a legmagasabb értékében? [...] Bizonyára csak úgy, ha a legritkább és legértékesebb példányok javára élsz.*” (Idézi Rawls, uo. 387.) A kiválóságokon alapuló elosztás a jogok és a javak felháborítóan egyenlőtlen elosztásához vezet. És ennek az elosztásnak az alapja lényegében a természeti esetlegesség volna: ki született tehetségesnek, ki nem.

De más értelemben is sérti az ilyen elosztás igazságérzetünket: „*Senki sem gondolja, hogy a csökkenő kereslet vagy a képesség megfakulása (például az énekesek esetében) változtat az erkölcsi érdemeken.*” (Uo. 371.) Mintha csak egyenesen MacIntyre-nak szánta volna, Rawls megemlíti, hogy egy-egy játék végén olykor azt mondjuk, a vesztes csapat érdemelte volna meg a győzelmet. Ezen azt értjük, hogy többet mutatott a játékhoz szükséges kvalitásokból, mint a másik. De ez nem azt jelenti, hogy a győztes díját elvehetnénk és a vesztesnek juttathatnánk. Ez egészen abszurd volna. Hozzáfűzném: az ilyen esetlegesség a játék természetéből folyik, ha nem pontozásos. A játékot tenné tönkre, ha például a labdarúgást zsűri pontozná, mint a műkorcsolyát. Ehhez hasonlóan még a legjobb gazdasági rendszerekből sem küszöbölhető ki az alkalmi méltánytalanság (uo. 374.).

3. Rawls az egyénről és a közösségről

MacIntyre szerint Rawls az atomizált társadalom szószólója. Ezzel szemben Rawls joggal büszke rá, hogy ő értelmet adott a testvériség eszméjének, holott a liberalizmus klasszikusai általában a szabadság és az egyenlőség értelmezésével foglalkoztak: „*Úgy tűnik, hogy a társadalmi különbségek elve kifejezi a testvériség egyik természetes jelentését: azt a gondolatot, hogy csak akkor kívánjuk előnyeink növekedését, ha ez a kevésbé kedvező helyzetűek számára is előnyös. A családon belül – ideális esetben, de sokszor a gyakorlatban is – elutasítjuk a lehető legnagyobb előny megszerzésének elvét. Egy családtag rendszerint csak akkor akar nyereségekre szert tenni, ha ezzel előmozdítja a többiek érdekeinek érvényesülését is. Nos, aki a társadalmi különbségek elve alapján kíván eljárni, az pontosan ezt éri el. A jobb körülményeket élvezők csak egy olyan rendszeren belül akarnak nagyobb előnyökkel rendelkezni, amelyben ez a kevésbé szerencséseknak is javára válik.*” (Uo. 138.)

Rawls MacIntyre-ral egybehangzóan állítja, hogy a hagyomány vagy a társulások adott rendje meghatározott eszményeket és életformákat kínál, s nem a semmiből vesszük céljainkat (uo. 651.). A kiválóságok pluralitása viszont Rawls szerint szükség-szerű (uo. 608.), így a közösségnek nem egyetlen legfőbb célja van, vagy ha igen, ez nem más, mint a sokszínűség. De az egyes embernek sincs egyetlen legfőbb célja, vagy ha igen, az embertelen. Akár Isten dicsősége, akár a hatalom vagy az anyagi jólét az az egyetlen cél, aminek mindent alárendel, a személyiség deformálódik, a fanatizmus fenyeget: „Az emberi jó többféle, mert éniünk céljai is azok. Ha minden célunkat egy célnak rendeljük alá, az szigorú értelemben nem sérti ugyan az ésszerű választás elvét (nem is beszélve az értékelés elveiről), mégis ésszerűtlennek, vagy ami még valószínűbb, esztelenységnek tűnik számunkra. Az én eltorzult, és a rendszer kedvéért alárendelődött egyik céljának.” (Uo. 638–639.) Még egy megjegyzés. Sajnos nem válik mindig kényszerzubbonyá, ha a jók egy készletét rákényszerítik egy társadalomra: az emberek megszokhatják és megszerethetik az ilyen erkölcsi diktatúrát, mint ahogy például Mao Kínájában történt. Ez azonban még elkészerítőbb, mint maga a diktatúra. Éppolyan elkészerítő, mint egy gyilkos lelkiismeret-furdalás nélkül. De aligha gondolná bárki is, hogy a gyilkolás helyes, ha nem érzünk lelkiismeret-furdalást miatta.

MacIntyre az individualizmust az erkölcstelenséggel tekinti szinonimnak. Hobbes, Machiavelli talán valóban megkérdőjelezte egy sor klasszikus erény szükségességét, és a külső javak mellett tette le a voksát. Más individualisták viszont, Locke, Spinoza, Hume, Kant stb. nem állítottak ilyesmit, és ezt MacIntyre maga is elismeri. (MacIntyre: i. m. 77.) Rágalom, hogy az individualizmusból az erkölcstelenség következik. Az individualizmus lényege a politikaelméletben nem több, mint hogy a közösség hatalmának határt szabunk az egyén élete felett. Maga MacIntyre sem helyesli az erény kiero-szakolását. A jakobinizmust elítéli, mondván, az erkölcs kikényszerítése azok kétségbeesett kísérlete, akik nem akarják elismerni aényt, hogy nem reménykedhetünk az erkölcs egy egész nemzet számára történő újrafeltalálásában, amikor az az erkölcsiség idegen a hétköznapi emberektől és az értelmiségtől egyaránt. A közösségi erény ideálja nem totalitárius, mondja, csupán a politikai intézményesítése az. (Ebből vonja le a következtetést: nincs tehát igazuk azoknak, akik – mint Berlin – a közösségi erényhez való elköteleződésben látják a totalitarizmus és a terror eredetét – uo. 318–319.)

Ezek után felmerül a kérdés, hogy min vitatkozik Rawlsszal. Rawls élesen szembeállítja a magánemberek társadalmát a társadalmi unió eszményével, mivel az előbbiben az emberek közömbösen vagy ellenségesen állnak szemben egymással, az utóbbiban viszont közös végső céljaik vannak. Azonkívül az előbbiben az intézményeket eszköznek tekintik magáncéljaikhoz, az utóbbiban öncélnak tekintik őket. A verseny piacok elmélete a magánemberek társadalmát festi le, Rawls elmélete a társadalmi unióét. Mintha csak MacIntyre-t hallanánk, Rawls így beszél a közös vállalkozásokról: „Számos játék a versengés ellenére jó példa lehet az ilyen jellegű célra: mindenkinek jó játékra és sport-szerűségekre kell törekednie, mégpedig eredményesen, különben a játék senkinek sem lesz érdekes és élvezetes. Nagyjából ugyanígy fogható fel természetesen a művészet és a tudomány, a vallás és a kultúra fejlődése is, s a tömegkultúráé éppúgy, mint a magaskultúráé. Az emberek egymás erőfeszítéseiből tanulva és egymás közreműködését megbecsülve építik fel fokról fokra a tudás és a hit rendszereit, dolgozzák ki a dolgok elvégzésének elismert módjait, az érzés és a kifejezés finom eszközeit. A közös cél ezekben az esetekben gyakran mély és bonyolult, hiszen a megfelelő művészi, tudományos vagy vallási hagyomány szabja meg, s megértéséhez gyakran sokéves tanulásra és vizsgálódásra van szükség. A lényeg az, hogy legyen közös cél, ami egy sor elfogadott módon va-

lósítható meg, s ami lehetővé teszi mindenki eredményeinek közös elismerését. Amikor e cél teljesül, mindenki ugyanabban leli örömét, s e tény az emberek egymás javát kiegészítő természetével együtt megerősíti a közösségi köteleket.” (Rawls: i. m. 609–610.)

Rawls tehát ismeri mindazokat a javakat, melyeket MacIntyre belső javaknak nevez. Nem ismeri el viszont a legfőbb cél, a legfőbb tevékenység hierarchizáló eszméjét. Ettől nemhogy kuszább, de világosabb az elképzelése az elosztásról. Az igazságosság érték a szemében, és az egyetértés is az igazságossággal kapcsolatos alapvető erkölcsi kérdésekben. Hogy mindezt másképp képzei, mint MacIntyre, még nem teszi az erkölcstelenség és az önzés prófétájává. (Egyébiránt az sem igaz, hogy az állam éjjeliőr-szerepe mellett teszi le a voksát.)

Ami az ősök tettei miatt viselt felelősséget illeti, ez az eszme egészen abszurd következtetésekhez vezet. Ha a telepések ugyanis teljesen kiirtották volna az indiánokat, hogy írmagjuk sem marad, akkor nyilván még vétkesebbek lettek volna, mint voltak. De kinek tartoznának akkor elégtétellel utódaik? Vagy el lehetne-e dönteni történelmi alapon Elzász hovatartozását? Vagy: büntudatot kell-e érezniük a náciük ükunokáinak az auschwitzi áldozatok ükunokáival szemben? Sokkal igazságosabbnak tűnik, ha a holtakat a holtakra hagyva az élők sérelmeivel és jogaival törődünk, és ezen a jogcímen ítélnünk a felmerülő ügyekben: az indiánokat megilleti kultúrájuk megőrzésének joga, tehát az ehhez szükséges földterület is; az északíreket megilleti a jog, hogy demokratikusan döntsenek hovatartozásukról; a mai német fiatalok közül pedig nyilvánvalóan csak a neonácik tartoznak bocsánatkéréssel a zsidóknak. A wampanoag indián törzs és a massachusettsbeli Mashpee város közötti perről szólva MacIntyre félreértelmezi Rawlst: Rawls ugyanis a társadalmi alapszerkezetre korlátozta elvei alkalmazását, egyedi igazságszolgáltatási ügyekben kizárta. Ráadásul, ha az indiánok követelését elfogadták volna, az tipikus példája volna az alku alapuló igazságszolgáltatásnak, amit MacIntyre korábban éles szavakkal elítélt. Az alku azonban nem lehet az igazságosság alapja. Nem egyezhetünk meg egy neonácival abban, hogy csak minden második zsidót küldhet a halálba.

E gondolatkörhöz tartozik MacIntyre árulkodóan szűk elképzelése az erkölcsi konfliktusról. Szophoklészt azért ünnepli, mert felfedezte az egymással összeegyeztethetetlen jók konfliktusának lehetőségét. Eszerint Antigoné és Kreón konfliktusában a nővér és a város vezetőjének szerepéből adódó két erény, a testvéri szeretet és az igazságosság ütközik össze. (MacIntyre: i. m. 194–195.) Nem tekintve, hogy ez az olvasat felszínes, s Szabó Árpád elemzésével a háttér mögött ki merem jelenteni, hogy téves, MacIntyre láthatóan nem tudna mit kezdeni Ibsen Nórájával, aki fellázad a rá kiosztott szerep ellen, és határozottan átértelmezi a nő, illetve a feleség családi és társadalmi szerepét. Meglehet, MacIntyre azt válaszolná erre (bár kétféle), hogy Nóra Helmer (alias Henrik Ibsen) kreatívan gazdagította a hagyományt. Ha így volna, nem világos, mi a baja a modernitással. Kísérletet teszek rá, hogy az erkölcsfilozófiai hagyomány és a modern erkölcsfilozófia viszonyát vele vitatkozva tisztázzam.

MacIntyre nagyon is helyénvaló megállapításokat tesz az élő hagyományról, míg tagadja, hogy Burke nyomdokain járna. Nem az ésszel szembeállítva képzei el a hagyományt, és nem is konfliktus nélkül: „*Ugyanis minden okoskodás valamely hagyományos gondolkodási stílus kontextusában történik, kritikával és új elemek kigondolásával meghaladva az ebben a tradícióban már elgondoltak határait: ez egyaránt igaz a modern fizikára és a középkori logikára. Sőt, ha egy hagyománnyal minden rendben van, akkor e hagyományt részben az e hagyomány sajátos értelmét és célját megadó jókkal kapcsolatos vita alkotja.*” (Uo. 297.) Pé-

daképp említi, hogy egy egyetem, farm vagy egy kórház életének jelentős részét az a vita teszi ki, hogy mi az egyetem, mi a gazdálkodás, és mi a gyógyászat? Miért ne gondolhatnánk, hogy a modern erkölcsfilozófia is ezen a módon viszonylik a régihez? Nevezetesen Rawls Arisztotelészhez? MacIntyre bizonyára azt válaszolná, hogy ő részletes leírással bizonyította, hogy a modern erkölcsfilozófia nem meghaladása, hanem elkorcsosulása a réginek. Ehhez több megjegyzésem is van.

Először is, megvizsgáltuk, hogy miben áll az elkorcsosulás konkrétan az igazságosság kérdését illetően. E témában azt tapasztaltuk, hogy Rawls jó érvekkel utasította el az érdemen alapuló igazságosság klasszikus elképzelését, és nagyrészt ártatlan azokban a „bűnökben”, melyekkel MacIntyre a moderneket vádolja. Semmi sem utal arra, hogy elkorcsosulás, sok minden utal arra, hogy előrelépés történt. Másodszor, elhibázott törekvés utólag megkérdőjelezni, hogy valaki egy – a MacIntyre leírását kielégítő – hagyomány építőköve, pusztán azért, mert nézetei vitathatók. Amikor MacIntyre a XVII–XVIII. századi morálfilozófusokat kirekeszti a hagyományból, mert az embert mint alapvetően önző lényt értelmezték, ez nemcsak azért abszurd, mert a kép sokkal árnyaltabb, hanem azért is, mert ez olyan, mintha egy liberális azt mondaná, hogy Arisztotelész elkorcsosulást jelentett a politikafilozófia történetében, hiszen vitatható az államot erkölcsi nevelő szereppel felruházni. Harmadszor, a modern tudományfilozófia nagyjából hasonló leírást ad a tudomány életéről, mint MacIntyre az élő hagyományról, egyetlen lényeges különbséggel. Nevezetesen nincs ítélethirdetés, hanem egy tudósközösség jelöli ki egy-egy teljesítmény helyét és tekintélyét a tudomány világában – leginkább azzal, hogy milyen figyelemre méltatja. Kant vagy Rawls helye e tekintetben meglehetősen előkelő, és MacIntyre-nak – ezt az elmúlt másfél évtized tanúsítja – sem sikerült megingatnia.

Horváth Elemér

ÚTRA KELÉS

Ha elmész hosszú út legyen.
Olyan amelyről nem térsz vissza.
Nem búcsuztat el senki sem.
S nem vár senki. A küszöb tiszta.

Idő is tér is végtelen.
Nem lesz ugyanott sohasem
ahol voltál. Sem ugyanakkor.
Ez végzet. Szabad akaratból.

IUSTITIA

a forradalom elbukott
de megérkeztek a leveleid
s megérkeztek az én válaszaim
te csornán gimnazista lány
én firenzében egyetemi hallgató
köztünk a vasfüggöny
ennek majdnem fél évszázada már
megmaradt dante városa
és csorna a miénk
s legfeljebb ez a rövid vers
aminek semmi más címet nem adhatok
mint ezt

iustitia

SOROK EGY KÍNAI LÁNYNAK AMERIKÁBAN

földön és égen rend uralkodik
a fűz ágai megérintik a vizet
amelyen egyetlen kacsapár ingadoz
és földrajzilag éppen úgy nem létezik

költő gondolta ki hogy szórakoztassa
az első tanácsadó kedvenc ágyasát
aki magányos fiatal
és hazájától messze van

LUCREZIA BORGIA

réz pálnak szeretettel

szépségnek számított reneszánsz róma
mércei szerint is az ideál
amin a világ egyensúlya áll
(legalább giotto és masaccio óta)

és nő maradt a középkori rózsza
legjobb értelmében a szenteség
s a méltóság türelmes hordozója
azzal hálálta meg ha szerették
hogyan boldog volt napi politika
megpróbálta besározni nevét
helyi érdekeknek megfelelően
meghalt fiatalon koraszülésben
alfonso d'este hűségese neje
ferrara úrnője s öt gyerek anyja

Georg Klein

ANYA

Kúnos László fordítása

A nagy Görbe

Tizennégy éves voltam, amikor először olvastam a PEER GYNT-öt, Áprily Lajos fordításában. A darab végigkíséri egész életemet. Számtalan előadásban láttam már, mégis mindig találok benne valami újat. Amikor elkezdtem svédül tanulni, főként a kórházi gyakorlat autodidakta módszerével,* a PEER GYNT volt – norvég eredetiben – az első skandináv nyelvű könyv, amit megvettem. Nem vártam ki azt a pillanatot, amikor már eléggé jól tudok svédül ahhoz, hogy megértsek egy svéd szöveget, hanem rávettem magam arra a műre, amely az északi irodalmakból számomra a legtöbbet jelentette.

Az eredetit mindenekelőtt annak a rejtélyes és a még csak féltudatos intuíciónak számára különösen fontos jelenetnek a kedvéért akartam elolvasni, amelyben Peer szembe kerül a nagy Görbével. Nem lettem okosabb azután sem, hogy norvégül elolvastam, és ezért a rá következő fél évszázad folyamán újra és újra feltettem a kérdést az utamba akadó irodalmároknak és színházi embereknek: ki a Görbe? Mit akar mondani Ibsen ezzel a rejtélyes jelenettel?

Senkitől sem kaptam kielégítő választ. Néhányan kísérletet tettek rá, hogy értelmezzék a jelenetet, de bizonytalanok voltak, és csak homályos magyarázatokat adtak. Még azt sem tudta senki megmondani, mit jelent maga a szó, a nagy „Bøjg”, amit Áprily a nagy Görbének fordított, s ami számomra nem jelent semmit.

Ingmar Bergman szavak nélküli értelmezése a kilencvenes években a stockholmi Drámai Színházban volt az első olyan magyarázat, melyet az intuíció szintjén azonnal elfogadtam. A Bøjg itt maga Peer Gynt fél tucat vagy még több alakmásban. Állandóan körülötte keringenek, elállják az útját. Saját maga az akadály.

* Erről az időszakról részletesebben is írtam ...I STÄLLET FÖR HEMLAND (HAZA HELYETT...) című önéletrajzomban (Bonniers, 1984).

Foglaljuk össze röviden a jelenetet.

Teljesen sötét van. Peer Gynt egy nagy faággal csapkod maga körül. A következő párbeszédet halljuk:

„PEER GYNT *Ki van ott?*

HANG A SÖTÉTBEN *Önmagam.*

PEER GYNT *Ereggy az utamból!*

HANG *Ereggy te, elég nagy ez a hegy.*

PEER GYNT (más helyen próbálkozik, de megint beleütközik) *Ki vagy te?*

HANG *Önmagam. Na és te elmondhatod-e ugyanezt?*

PEER GYNT *Miért ne, ha akarom? És itt a kardom... Jaj lesz neked!**

Peer dicsekszik a vitészségével, és tovább csapkod. Többször is felteszi a kérdést: „*Ki vagy te?*”, de mindig azt a választ kapja: „*Önmagam.*” Arra a kérdésre azonban: „*Mi vagy te?*”, a válasz az: „*A nagy Görbe.*”

Peer továbbra is vadul csapkod maga körül, azt hiszi, hogy a Görbe elesik, de téved, a Görbe továbbra is ott van. Peer bármerre fordul, mindenhol beleütközik. A hang azt mondja:

„*Ó a sebezhetetlen, és ő, aki sebet kap;
a Görbe, aki holt és a Görbe, aki él!*”

Peer Gynt bármennyire bízik is öklében, karja erejében, nem jut előre. Tehetetlen düh fogja el:

„*Egyforma hosszú mindenütt!
Ha ki, ha be, egyforma szűk!
Itt van meg ott, körben mindenféle,
kilépek, és akkor lépek bele!
Miféle szerzet vagy? Hadd lássalak!*

HANG A Görbe.

PEER GYNT (körbetapogatózik) *Ködös, síkos... nem élő, nem halott...*

*Formája nincs! Akár egy barlang belseje,
álmukban morgó medvéekkel tele!*”

Felszólítja a Görbét, hogy üsse meg, de azt a választ kapja: „*A Görbe nem üt.*” Hiába próbálja rávenni a Görbét, hogy küzdjön meg vele. „*A nagy Görbe harc nélkül is legyőz*”, hangzik a baljós válasz.

Peer kétségbeesik. Szeretné, ha megverekedhetne valakivel, azt se bánná, ha manóval vagy valami más, természetfeletti lénnel, mindegy, bárkivel. De nincs vele szemben ellenfél, aki harcolni akarna vele. „*A nagy Görbe egy helyben ülve győz.*” Peer a saját karjába, kezébe harap, csak hogy érezze tulajdon vérenek íztét.

Szárnycsapásokat hallani, nagy madarak szólnak a Görbéhez. „*Jön már, Görbe?*” Igen, „*még pár lépés, és ideér*”. A madarak a nővéreiket hívják. Úgy látják, Peer szédül,

* A PEER GYNT-idézeteket Kúnos László és Rakovszky Zsuzsa fordította.

és nemsokára lecsaphatnak rá. Peer feladja a harcot, nem küzd tovább az életéért, összerogy. Az életnek már nincs értéke számára:

„*Abból a gyötrelomból még egy óra – az életem se kell, ha ez az ára.*”

A madarak azt kiáltják a Görbének, hogy Peer elesett, most már elkaphatja. De ekkor harangkongás és zsoldtárének hallatszik a távolból. A Görbe „*semmivé foszlik, és elhaló hangon mondja: Túl erős. Nők állnak mögötte*”.

Igen, nők álltak mögötte. Mindenekelőtt Åse anyó és Solveig. Åse rendíthetetlenül hitt a fiában, még akkor is, amikor Peer hazudott és becsapta. Az ő szemében Peer volt a legszebb, a legerősebb, a legokosabb ember. Solveig Peert várta egész életében.

Lehet, hogy az ember nem jut keresztül az előtte álló akadályokon a nélkül az önbizalom nélkül, melyet az identitását formáló nőktől kap?

Mit jelent számomra a Görbe most, fél évszázaddal később, miután megnéztem Ingmar Bergman értelmezését?

A Görbe maga Peer Gynt, vagyis én vagyok. Saját magam másolatai állnak az utamban. Nem bírok megmozdulni. Orbán Ottó Hollója belém fészkelte magát. Tulajdon szerepeim keringenek körülöttem, és eltorlaszolja elöttem az utat. Csak a Görbe, más néven Holló az, aki én vagyok. Elmondhatom-e én is „ugyanezt”, megvan-e még az „önmagam”?

Mi a nevük a Görbe alakmásainak, kik azok, akik el akarják torlaszolni előttem az utat? A hiúság, amit Ezra Pound szerint az embernek le kellene vetköznie? Az értékek abszurditásig növelt relativizmusa, az alaktalan szörnyeteg, mellyel hiába viaskodom a sötétben? A közeledő halál? A lassan hátráló élet? A gyerekkorom óta szüntelenül fenyegető szomorúság, hogy minden értelmetlen?

Bár ezúttal átverekszem magam, tudom. Nincs szükségem harangokra és zsoldtárokra sem.

Mert azt mondom neked, Görbe, hogy önmagam vagyok. Nők állnak mögöttem. Több is, de főként kettő. A kezdetektől fogva mögöttem állnak a mai napig. Egyik az apai nagyanyám, aki a gázkamrában halt meg Auschwitzban. Ortodox zsidó asszony volt. Soha nem hittem abban, amiben ő. Mégis megteremtette számomra azt az erős hidat, melyen négyezer évet mehetek vissza az időben. Tudta, kicsoda. Egyszer sem kellett mondania nekem, mégis miatta tudom én is, hogy ki vagyok.

A másik nő az anyám.

Két halott nő áll szemben a Görbével. Megnyitják előttem az utat egyenesen az ötödik évezredbe.

1996. május 17. Meglepően mély a frissen ásott sírgödör a Stockholm déli peremén fekvő zsidó temetőben. Ilyen mély sírokat ásnak mostanában? A sírásó a HAMLET utolsó felvonásában deréki áll a gödörben, amikor kiássa Yorick koponyáját. A második világháború idején gyorsan és hevenyészetten megásott sírok sem voltak különösebben mélyek. Azóta nem sok sírt láttam közelről.

A koporsó anyám 99 éves, elfonnyadt testével úgy tűnik el a szemem elől, mint a tengerbe hulló kő.

Hosszú út vezetett Tákosról, a veszélyesen örvénylő, szőke Tisza partjáról a stockholmi zsidó temetőig. Anyám soha nem akarta viszontlátni a folyót, mely izmosra edzette három anyai nagybátyám karját, kiknek úszástudományát gyerekkoromban annyira csodáltam. Anyám ötvenhárom éves korában érkezett Svédországba, tehát összesen negyvenhat hosszú évet élt itt. Egyszer, amikor a hetvenes években megkér-

dezték tőle, érzett-e valaha is honvágyat, azt felelte: „Igen, de csak egyszer. Amikor meglátogattam a fivéremet Mexikóban, és Vera Cruz kikötőjében megpillantottam egy svéd hajót.”

Négy nappal ezelőtt szívós, öreg testében még működtek az életfunkciók, de agyát már egy hete infarktus bénította meg. Már nem ismert fel. Amikor felemeltem az ágyára, svédül szólalt meg: „Hjälp mig”, mondta, „segíts”. Magyarul feleltem neki, mire ő is azonnal nyelvet váltott. „A fiad vagyok”, mondtam. „A fiam vagy?”, kérdezte csodálkozva, nem is értve, mit mond. De hibátlanul váltott át magyarra, és a nyelvtani alakot is jól használta. Agyunk tartományainak szövetségi rendszere még felbomlásában is imponáló.

A temetés előtti napon felhívott a rabbi, aki a szertartást vezette. Kérte, hogy mondjak róla valamit. Elmondtam neki, hogy anyám 1944-ben megszökött a halálmenetből, melyben asszonyokat, gyermekeket és öregeket hajtottak gyalogosan Budapestről az osztrák határ felé, s az úton legtöbbjük életét vesztette. Két hónappal később, Budapest ostroma közben törekeny testű, félénk asszony léte teljesen egyedül elment a zsúfolt óvóhelyről a Vörös Hadsereg táborig konyhájához egy üres fazékkal a kezében és egy szót sem beszélve oroszul. Teli fazékkal tért vissza.

Erős volt, de könnyen sebezhető, szokatlanul tisztán látta a dolgokat, de voltak gyógyíthatatlan vakfoltjai, többnyire kedves volt és segítőkész, de makacs és hajthatatlan, ha valamiről határozott elképzelése volt. Gyakran nehezen határozta el magát, de ha valamiben biztos volt, senki nem ingathatta meg véleményében.

Világrajövetelét vegyes érzelmekkel fogadták. Családjában kétségtelenül meleg és szerető légkör vette körül, de nagymama mindjárt kijelentette, és később is számtalanszor elismételte, hogy tragédia, ha az elsőszülött gyermek lány. Anya elfogadta és természetesen tartotta a patriarkális zsidó hagyományt, amit nagymama megállapítása megfogalmazott. Az ő szemében következésképpen csak a fiúk értek valamit. A nők, beleértve saját magát is, a természet részei voltak. Az a legfontosabb feladatuk, hogy megszüljék és felneveljék a férfiakat, gondjukat viseljék, és rendben tartsák a házukat.

Nyaranta sok fiú úszott a gyors folyású, veszélyesen örvénylő Tiszában. Nagymama malomtulajdonos volt, háza a folyópart közelében állt. Ilonka, az anyám, a megsárgult képeken sovány, bájos kamasz lány, pótanyja lett egy csomó eleven fiúnak. Három öccsén kívül, akik gyors egymásutánban követték az első „kudarcot”, a környékről odasereglett számtalan unokaöcs, rokon gyerek és a rokonok barátai is. Odavonzotta őket a folyó és a sok finom vajjas kenyér, amit Ilonkától kaptak. A lányok nem álltak be közéjük – az illetlenségnek számított volna. Sem anyám, sem a többi nő, akiket még ismertem az ő korosztályából és környezetéből, nem tanult meg soha úszni.

Az asszimilálódott magyar-zsidó társadalomban a család és az ismeretségi kör részéről nagy nyomás nehezedett a fiúkra: elvárták tőlük, hogy „sikeresekek” legyenek. Ennek történeti okai vannak. A liberalizáció a XIX. századi Osztrák–Magyar Monarchiában új lehetőségeket teremtett a zsidók számára életkörülményeik javítására. A zsidó népesség jelentős része támogatta a magyar elszakadási törekvéseket az osztrák uralommal szemben; ez is része volt az erős asszimilációs folyamatnak. A magyar nyelvet választották anyanyelvüknek a német helyett, és magyarosodtak sok más tekintetben is. Egy részük kikeresztelkedett, míg mások megtartották a zsidó vallást, még ha egyre kevésbé szigorú formában is. Az 1848-as szabadságharcban és az első világháborúban lojalis és gyakran nagyon hazafias magyarként harcoltak. Egyre nagyobb távolság választotta el őket azoktól a zsidóktól, akik őrizték az ortodox vallási hagyományokat. A vallásos zsi-

dók gyakran használták a jiddis nyelvet egymás között, holott tudtak magyarul. Hagymányos módon öltözködtek, és erős elszigeteltségben éltek valamiféle maguk teremtette gettóban. A két csoport tagjai kritikával szemlélték egymást. Az asszimilánsok műveletlennek és maradinak tartották az ortodoxokat, míg az utóbbiak majdhogynem pogányoknak tartották a szekularizálódó zsidókat, akik elárulták atyáik hitét.

Különös módon az asszimilálódó zsidók bizonyos korlátozott értelemben népszerűek lettek mind a magyarok, mind az osztrákok között, annak ellenére, hogy a hagyományos antiszemitizmus tovább élt, sőt növekedett a monarchia egész területén. Voltak közös érdekek. A XIX. század közepén a monarchiában, akárcsak Európa többi nagy birodalmában erősödtek a nemzetiségi ellentétek és a szabadságmozgalmak. Az 1848–49-es magyar szabadságharc nagy megpróbáltatás volt mind a magyarok, mind az osztrákok számára. Ausztria csak orosz segítséggel bírta levérni a forradalmat. Egy ideig erős elnyomás nehezedett a magyarokra, 1867-ben azonban megszületett a kezdetben nehezen, később viszont már jól működő kiegyezés. A soknyelvű birodalomban a magyarok helyzete szempontjából fontos volt, hogy a hivatalos népszámlálásokban a magyar anyanyelvűek száma minél nagyobb legyen. Ez erősítette pozíciójukat a többi etnikai csoporttal szemben, melyekkel versenyben álltak a gazdasági és politikai hatalomért. Az osztrákok a zsidó származású magyarokat nem tartották olyan veszélyes nacionalistáknak, mint nem zsidó honfitársaikat.*

Az asszimilálódott zsidók sikereire abból lehet következtetni, hogy az első világháború és a trianoni békekötés után a méreteiben jelentősen összezsugorodott Magyarországon milyen arányban képviseltették magukat a különféle foglalkozásokban. Braham szerint 1930-ban az ország lakosságának 5,1%-a volt zsidó (Budapesten 20%). A zsidók aránya a mezőgazdaságban 0,33%, a közigazgatásban 1,6%, a hadseregben pedig még alacsonyabb volt. Más foglalkozási csoportokban viszont a következő arányokat érték el: orvosok 55,2%, ügyvédek 49,2%, mérnökök 30,4%, tudósok és írók 31,7%, művészek 14,7%, zenészek 25%, színészek 26,7%. Magas arányban voltak zsidók az üzletemberek és az újságírók között is.

Legkorábbi gyermekkoromtól kezdve, és még azután is sok éven át, mielőtt bármiféle elképzelésem lehetett volna a történelmi előzményekről, nagyon erősen hatott rám és a hozzám hasonló társadalmi helyzetű gyerekekre környezetem beállítottsága, mely bizonyára sok emberöltőn át formálódott. Magától értetődő és vitathatatlan igazságnak számított, hogy egy zsidó fiúnak legalább tízszer keményebben kell dolgoznia egy nem zsidó fiúnál, ha be akar kerülni az egyetemre, vagy egyáltalán boldogulni akar az életben. Rosszul teljesíteni nagyon veszélyes dolognak számított. Az általánosan elfogadott felfogás szerint csupán két lehetőség létezett. Vagy komoly és tiszteletre méltó ember lesz valakiből, mint például orvos, ügyvéd, mérnök, tudós, zenész, üzletember, vagy teljesen lecsúszik. Csak ez a két véglet létezett, közötte nem volt semmi. A valóság nem volt ennyire kegyetlen – még nem –, de a zsidó szülők és egyéb családtagok mégis el tudták ültetni ezt a felfogást a gyerekek többségében. Hogyan és mikor? Ezt nehéz megmondani. Úgy látszott, mintha a gyerekek ezt az anyatejjel szívták volna magukba.

* Az 1910-es népszámlálás szerint a Magyar Királyságnak 18 264 533 lakosa volt. Ezek közül 9 944 627, vagyis 54,4% volt magyar anyanyelvű. Ezt a nagyon szerény többséget csak úgy lehetett elérni, hogy beleszámolták a 911 227 magyar anyanyelvű zsidót. (Braham, R. L.: *THE POLITICS OF GENOCIDE*. Columbia University Press, 1981.)

A két idősebb anyai nagybátyámból orvos és mérnök lett. Igyekvő, okos fiúk voltak, nagyanyám büszkesége mind a kettő. A legfiatalabb és egyben legszebb és legrokon-szenvesebb fiú nem bírta elviselni, hogy mindig a sikeres bátyjaihoz hasonlítják. Sok sikertelen üzleti vállalkozás és számtalan szerelmi kaland után kivándorolt Argentínába, ahol alkalmi munkával tartotta el magát, míg végül elvitte egy perforált vakbél, amit az „olcsó” kórházban nem ismertek fel. Ő volt az első a testvérek közül, aki meghalt. Bátyjai egy-két kivételes esetben a „hóna alá nyúltak”, hogy „talpra állítsák”, de egyébként nem akarták anyagilag támogatni, nehogy még jobban „elkényeztessék”. Halála után azzal próbálták enyhíteni rossz lelkiismeretüket, hogy egy szép nagy követ állítottak a sírjára, melynek fényképét szétküldték az egész rokonságnak.

Fiúk, igen. Én magam, anyám egyetlen gyermeke, kétségtelenül az egyedül üdvözítő nem képviselője voltam, de az örömet hamarosan bánat váltotta fel, mert apám megbetegedett. *Endocarditis lenta* volt a diagnózis. Ez egy alattomos szívbillentyű-betegség, melyet a test más helyein teljesen veszélytelen bacillus, a *streptococcus viridans* okoz. Ha megtelepszik a szívbillentyűkön, lassan szétrágja őket. Ma a betegség penicillinnel könnyen gyógyítható. A penicillin előtt azonban minden esetben halálos volt. Hosszan elhúzódó, *lenta* (lassú) lefolyású betegség.

Többszöri, hamis reményeket ébresztő átmeneti javulás után apám meghalt, amikor másfél éves voltam. Ketten maradtunk anyámmal, aki tízéves koromban újra férjhez ment. Mostohaapám kedves, szelíd ember volt, aki érdekes módon elviselte anyám egyértelmű jelzéseit, melyek arra utaltak, hogy én, az apám, valamint a fivérei fontosabb helyet foglalunk el szívének rangsorában, mint ő.

A kiválóság bizonyításának belső ambíciója és a várva várt fiúra nehezedő külső elvárás, hogy „egészen különleges” ember legyen: ez lett az asszimilálódott magyar zsidóság áldása és ostora, őrzőangyala és kielégíthetetlen démona. Ez táplálja az én olykor megváltó, olykor megsemmisítő hajtóerőmet is. Ez az, amit másokban bámulok és megvetek. Ámulva nézem, hogy milyen csodákra képes egyes művészek és tudósok esetében, és elszörnyedve konstatálom, hogy milyen pusztítást végez azokban, akik lemaradtak. Megvetem és undorodom tőle, ha hordozója közönyössé válik a többi ember iránt. Részvétet érzek öregedő házigazdái iránt, akikben még pörög a motor, de üresjáratban.

Sok éven át tartó tudatos erőfeszítéssel és merő önvédelmi reflexből is megtanultam, hogyan kell kordában tartani a tulajdon démonomat, és hogyan lehet energiaforrásként hasznosítani. Számos korai kudarc után sikerült annyira megszeliődítenem, hogy beletörődött sorsába, és elfogadta szakmai tevékenységem hajtóerejének szerepét. Amikor jól működik, megbízható energiaforrás, de teljesen kiiktatnom soha nem sikerült, bárhogy próbáltam is. Környezetem aggóató figyelmeztetései, a „lassan a testtel” meg a „hova rohansz, inkább élvezd egy kicsit az életet” lepergetek rólam. Úgysem mentem volna ilyesmivel semmire. Ha a hajtóerőm nem jutott megfelelő táplálékhoz, az élet számomra azonnal élvezhetetlenné vált. Válogatós démonom van, nem mindegy, hogy mivel etetem.

Azok közül, akiket az ugyanebben a pokoli iskolában kiképzett démonok más pályára hajtottak, néhányan szakmájuk kiválóságai lettek. Aki a siker bálványja előtt lejt tancát, annak minden erőforrásra szüksége van. Egy régi mondás szerint a magyar zsidók négy pályán is a világ legjobbjai között vannak: a matematikusok, a karmesterek, az iskolateremtő mesterszobtolvajok és a magasan kvalifikált kasszafúrók között. A két utóbbi kategória képviselőivel szerencsére soha nem találkoztam, és nem is tudom, hogy a

mondás igazat állít-e, vagy a bűnözői szakma babérjait az antiszemita aggatták a zsidókra, vagy éppenséggel olyan zsidók, akik le akarták fegyverezni az antiszemitákat. A két első kategória nagyon is valóságos volt. De az egyéni ambíció nem elég a szakmai kiválóságához egyik pályán sem. Minden változatra van példa: a sikeresre és a félresikerültre, a lángészre és a nehéz felfogására, a komolyra és a link pozőrrre.

Sokféle szerepet el tudtunk játszani, sok nyelvet meg tudtunk tanulni, bele tudtunk nőni szinte bármelyik kultúrába. Vajon el lehet képzelni hamisítatlanabb angolt Leslie Howardnál? Eredetileg Steinernek hívták, Budapesten született, és zsidó volt.

Az 1950-es években Saltsjöbadenben, egy nemzetközi sakkversenyen egy másik, ausztrál Steiner mérte össze tudását az argentin Neudorffal. Játék közben a két nagymester egy szót sem szólt egymáshoz, de utána sokat beszélgettek az alternatív stratégiákról. A sakkrajongók szívesen hallgatták az ilyen beszélgetéseket, melyek gyakran izgalmasabbak voltak, mint maguk a mérkőzések. Ezúttal azonban a két játékos, az argentin és az ausztrál, valamilyen érthetetlen nyelven beszélt egymással. Mielőtt a hallgatóság bármit kérdezhetett volna, megjelent a színen a népes szovjet delegáció. A csapat öt nagymesterből állt, akik kizárólag egymással érintkeztek. Mint utóbb kiderült, a sztálini időszakban, kivált a diktátor uralmának utolsó éveiben nagy kockázattal járt volna, ha szóba állnak bárki külföldivel. De a közönség soraiban egy magyar barátom, aki egészen közel ült hozzájuk, tisztán hallotta, hogy Lilienthal, a „szovjetország” nagymester, miközben elhaladt mellettük, csendesesen azt kérdezi tőlük: „Ki nyert?” – így, magyarul. A hivatalos magyar versenyzőn, Szabón kívül Steiner, Neudorf és Lilienthal is magyar zsidó volt. Különbéféle zászlók alatt játszottak, de a felségjelek és életpályák sokféleségének leple alatt mégiscsak összekötötte őket egymással a kívülállók számára teljesen egzotikusnak tűnő nyelv. Ami persze több volt, mint nyelv.

Honnan eredt a fiúk – mindig a fiúk – ügyessége és ereje? Elsősorban az anyák szeretetéből és gyakran az anyák határtalan bizalmából. Jaj annak, akinek gyenge, kishitű vagy érzelmileg labilis anyja volt! Ennél már csak egy szál gatyában állni Grönland jéghegyei közt lehetett rosszabb.

Amikor Isidor Rabin Nobel-díjas fizikustól megkérdezték, hogy a vallásos zsidó jesiva iskola Lengyelországban fontos szerepet játszott-e szellemi fejlődésében, azt felelte, hogy igen, de csak közvetett módon. A mamája sokkal fontosabb szerepet töltött be. Tízéves korában ebédre mindig hazajárt. Akárcsak a többi fiú. De míg a többi mama aggódva azt kérdezgette gyerekeitől, hogy tudtak-e válaszolni a kérdésekre az iskolában, a kis Isidor mamája azt kérdezte a fiától: „Tudtál ma valami jót kérdezni az iskolában?”

Anyám annyira hitt bennem, hogy hite már bizonyos derültséget keltett a rokonság körében, nem is beszélve a lányokról, akikkel később kapcsolatba kerültem. Különösen azok mulattak rajta, akiket anyám nem kedvelt. Egyikük, aki egyébként nagyon szeretett, emiatt Grósznak kezdett hívní Klein helyett. Én magam nem sokat törődtem vele. Anyám hitét természetesnek tartottam, nem kételkedtem benne, és nem voltam érte hálás sem. Ellenkezőleg: gyakran bosszantott, hogy azt hiszi, mindent meg tudok oldani, és hogy alábecsüli az előttem álló akadályokat. Bosszúságom mégis jelentéktelen volt ahhoz az irritációhoz képest, mellyel vélt vagy valós érzelmi elvárásaira reagáltam. Apám korai halála miatt magára maradt velem. Lelki életének sűrű szövésű kerítésén alig láttam át, de annyit azért tudtam, hogy bensőségesen szerette apámat. Apám halála után iránta táplált érzéseinek egy részét minden jel szerint átruházta apám legautentikusabb képviselőjére – rám. Évtizedeknek kellett eltelniük, amíg ezt

lassan elkezdtem megérteni. Addig képtelen voltam felfogni, miből fakad az elképesztő ellentét egyfelől az irántam tanúsított teljes bizalma és odaadása, másfelől a rám zúduló heves dührohamai között, melyeket azután legalább egy napig tartó szótlan haragtartás követett. Ezeket a rohamokat rendszerint valamilyen meggondolatlan megjegyzéssel váltottam ki, amit szívtelennek vagy túlságosan kritikusnak talált.

Lassan megtanultam, hogy ügyelnem kell a szavaimra, ha el akarom kerülni az efféle jeleneteket. Azt hiszem, artikulációs képességemet részben annak köszönhetem, hogy állandóan meg kellett védenem magam az elégtelen fiúi szeretetet hangoztató vádakkal szemben. A másik maradandó következmény az volt, hogy mindig félek, hogy szavaimmal megbántom a nőket – és mindig csak a nőket. Ezt az automatikus és néha szinte bénító félelmemet csak tudatos erőfeszítéssel bírtam az évek során némi képp leküzdeni. Negyven után pedig kezdtem átcsapni az ellenkező végletbe. Csak a hatvanas éveimben sikerült elérnem némi egyensúlyt.

Ha anyám nagyon megharagudott rám, nem volt tekintettel semmire, még arra sem, hogy a családot életveszélybe sodorhatja. Egy ilyen eset különösen mélyen bevésődött az emlékezetembe. Mint már említettem, anyám 1944 novemberében megszökött egy halálmenetből. Egy nagy csoport zsidót, főként öregeket, gyerekeket és nőket gyalogmenetben indítottak el az országúton Budapestről Bécs felé. A még nem teljesen megvert náciknak már nem maradtak vonataik a zsidók elszállítására. Pedig a deportáláshoz hamarabb adtak vonatot, mint akár a csapatok szállításához.

Anyám és mostohaapám menekülésének történetét máshol már megírtam, most nem ismétlem el. A szökés után sikerült visszatérniük Budapestre. Szerencsés véletlen folytán hamar megtaláltuk egymást, bár én akkor már illegalitásban éltem. Sikerült számukra is hamis papírokat szerezni. De nem volt hol lakniuk.

Tudtam, hogy van két nővér, anyám távoli rokonai, akik álneven egy kétszobás lakásban laknak valahol a Keleti pályaudvar környékén. Sikerült kapcsolatot teremtenem velük a dzsungeltelegráf segítségével, amely különös módon még a legnehezebb időszakokban is működött. Kikönyörögtem, hogy fogadják be anyámat és mostohaapámat. Nem lehetett luxuslakásnak nevezni, de volt benne egy jó ágy, fürdőszoba és egy kis konyha.

Hétköznapi démonjaim világában a konyha magának a Legfőbb Gonosznak a lakhelye. Ez ebben a helyzetben is beigazolódt.

Kezdetben mind a hárman mérhetetlen hálát éreztünk a nővérek nagylelkűségéért. De anyámnál ez az érzés csak egy napig tartott, helyét azután betöltötte a tökéletes háziasszony megingathatatlan öntudata. Erre még visszatérek. Mostohaapám kiváltképp hálás volt, pedig az ő helyzete volt a legnehezebb. A két hölgy ugyanis megállapította, hogy zsidós orra van. Nehogy ezzel valamennyiünket eláruljon, nyomban kijárási tilalommal sújtották, és még az ablakban sem volt szabad mutatkozni. A lakás nagyon hideg volt, úgyhogy mostohaapámnak egészséges ember létére ágyban kellett maradnia.

Anyám elégedetlen volt az ágyneművel. Parancsot kaptam, hogy szerezzek be jó meleg paplanokat. Mivel a hamis papírjaimmal viszonylag szabadon mozoghattam, ez nem okozott nagy nehézséget.

Már a harmadik napon észrevettem, hogy valami nincs rendben. Amikor meglátogattam őket, éreztem, hogy a levegő feszültséggel terhes, és a nővérek idegesen viselkednek. Mostohaapámtól megtudtam, miről van szó. Sem a halál torkából való bravúros visszatérés, sem a nővérek iránt érzett hála nem akadályozhatta meg anyámat abban, hogy a konyhában magától értetődő módon, szinte reflexszerűen „átvegye a

hatalmat”. Ő volt a nők között a legidősebb, és ezért úgy gondolta, hogy az ő felelősége a főzés és az általános rend a lakásban. A nővérek egy ideig megpróbálták uralnodni magukon, de az ötödik napra elfogyott a türelmük.

Mint máskor, most is délután látogattam meg őket, és leültem mostohaapám ágya szélére, amíg anyám a konyhában foglalatzkodott. Egyszer csak berontott a szobába a két nővér, láthatólag teljes pánikban, és közölték, hogy nyilasok razziáznak a szomszéd házban. „Bármikor itt lehetnek, el kell tűnnünk azonnal.” Mostohaapám annyira megijedt, hogy alig bírta felhúzni a nadrágját.

Anyám gyorsan összehapakolt. Megvolt benne a kellő határozottság, ha a helyzet úgy kívánta. Hiába erősködtem, hogy gyorsan induljunk el, és minél kevesebb csomaggal, anyám ragaszkodott hozzá, hogy a meleg paplanokat vigyük magunkkal. Spárgával összekötözte és maga hozta őket, mostohaapám és én a többi csomagot cipeltük. Lerohantunk a lépcsőn, és ki az utcára. Nyilasok sehol a láthatáron. A nővérek nem nagyon siettek a pakolással, és nem indultak el velünk. Kezdtém sejteni, miről van szó.

Nemsokára kiértünk a Thököly útra, és elindultunk az erősen őrzött Keleti pályaudvar felé. Az utca tele volt járőrelőkkel. Fegyveres SS-katonákat, nyilasokat, csendőröket láttam mindenfelé. Nem tudtam visszafojtani elkeseredésemet. „Most az egyszer igazán otthagyhattad volna az edényeket!”, fakadtam ki. „Mit mondtál?”, kérdezte anyám elvörösödvé. Amikor néhány további keresetlen és adrenalinnal átitatott szóval pontosan megmondtam, mire gondolok, anyám ledobta a paplanokat a járdára, és dühében ordítani kezdett.

Aki nem látta még ennek az általában visszahúzó és csendes asszonynak a dühkitörését, elképzelni sem tudta volna hirtelen átváltozását. A kitörés a legnagyobb hőfokát akkor érte el, amikor egyetlen fia érzése szerint szívtelenül bánt vele. Teljesen elvesztette szokásos önuralmát. Metsző élességű hangon kinevezte magát a világ legboldogtalanabb emberének, a létező leghálátlanabb fiú anyjának. Miért sújtja ekkora szerencsétlenség éppen őt, aki pedig mindent feláldozott fia kedvéért. Az emberek megálltak, és nézni kezdték a jelenetet, melyben mostohaapám zsidós orra az én nem teljesen objektív véleményem szerint igen fontos szerepet kapott. A kicsit távolabb álló két SS-katona is felénk pillantott. Szerencsére egy szót sem értettek a patáliából.

Az értékes, meleg paplanok a piszkos földön heverték. Mostohaapám pánikba esett. Azonnal meghátráltam, bocsánatot kértem, felkaptam és leporoltam a paplanokat, nyugtatgattam anyámat, miközben belül fortyogtam a méregtől.

Valószínűleg az volt a szerencsénk, hogy ezekben a nehéz időkben Budapesten mindenki nagyon feszült volt, az emberek többet veszekedtek, mint máskor, és mindennaposnak tekintették az efféle családi perpatvarokat. Ha észrevette is valaki mostohaapám orrát, felfedezését megtartotta magának.

Emlékeim között ez a jelenet mérföldkőnek számít. Anyám és köztem ekkor kulmináltak a kora serdülőkorom óta gyülemelő feszültségek. Erősen elvárta tőlem a „szerezteteli” viselkedést vagy inkább a szeretet kifejezésének külső megnyilvánulásait, amivel felébresztette bennem a kezdetben öntudatlan, ám később egyre tudatosabb ellenállást. Jobban szerettem őt mindenki másnál, de egész lényem tiltakozott az ellen, hogy ezt meg is kelljen mutatnom, még hozzá úgy, hogy számomra idegen, konvencionális szavak és mozdulatok használatát várják el tőlem.

Anyai és háziasszonyi perfekcionizmusa is kikezdte a kapcsolatunkat. A magyar zsidó polgári életformában hagyományosan nagy jelentőséget tulajdonítottak a „gyerek” táplálkozásának és ruházódásának. Nagyon fontos volt, hogy „a gyerek jól egyen”.

Így, egyes számban mondták, „a gyerek”, mivel sok családban, mint nálunk is, csak egy gyerek volt. Meg így valahogy személytelenül is hangzott, mint a német „das Kind”.

„A gyereknek” friss levegőre van szüksége, ezért rendszeresen szellőztetni kell, de ugyanakkor vigyázni kell, nehogy huzat legyen és megfázzon. De „a gyerek” nem értette, hogy ez az óvatosság, akárcsak a soványságtól való félelem, még a múlt század veszélytudatából táplálkozik. A soványság azt jelenthette, vagy úgy lehetett érteni, hogy a gyereknek tüdőbaja van.

Gyakran anyám volt az egyetlen ember, akivel beszélgethettem, de próbálkozásaim, hogy „érdekes” dolgokról beszéljünk, rendre megfeneklettek azon, hogy az élet gyakorlati teendői és gondjai fontosabbak voltak számára. Én erre szinte dühös ellenállással reagáltam. Minél inkább belenőttem a serdülőkorba, annál lényegtelenebbnek láttam mindazt, amire figyelme és gondoskodása kiterjedt. Az evés a mai napig teljesen hidegen hagy, és ha társaságban az ételekre vagy főzésre terelődik a szó, csak a legnagyobb önuralommal tudom leplezni, mennyire nem érdekel ez a kérdés. A ruhavásárlás számomra a legnagyobb gyötrelmem. Ha rá akarnak bírni, hogy öltözzem át, úgy tiltakozom, mint egy sarokba szorított, pánikba esett macska. És ez még semmi a ruhák megvásárlásához képest. Amint beteszem a lábam egy ruhaüzletbe, hetvenéves fejjel is feltámad bennem a tízéveskori csömöröm, és egy szempillantás alatt visszazuhanok a budapesti Belvárosba, az elegáns Beneschofsky gyerekruhaboltba, ahol egyik ruhát próbáltam magamra a másik után órákon át, amíg anyám végre kiválasztotta a megfelelőt.

Az épület, melyben az üzlet volt, elpusztult a második világháborúban, de ma sem tudok átmenni azon a téren úgy, hogy ne támadna fel bennem az egykori rémület és viszolygás, mely kioltotta bennem az életörömet, és megfosztott önálló személyiségtől. Minél jobban igyekeztem „jó fiú” lenni, hogy ne bántsam meg anyámat, aki csak jót akar nekem, annál erősebb lett bennem a tiltakozás.

Ezekből az – érzésem szerint – nevetséges problémákból fakadó elkerülhetetlen bonyodalmak olyan csömört keltettek, mely néha egyetlen néma sikoly formájában öltött bennem testet: ilyen életet nem érdemes élni! Csak serdülőkoromban fedeztem fel ennek a bajnak az ellenszerét: a könyveket és a zenét. Hirtelen feltárult előttem a gondolatok, érzések és élmények kiapadhatatlan forrása, mely legkiválóbb művészeink évszázados munkájából fakadt. Ki kell bírnom a pusztában való vándorlást, még ha ez arra kényszerít is, hogy idült és merev vigyorral az arcomon ruhákat próbáljak Beneschofsky úr üzletében. Szerencsére a könyvéhségem és zenei érdeklődésem miatt érzett öröm éppolyan nagy volt anyámban, mint a kötelességtudata, ami a ruhavásárlást olyan pokollá tette. Nem hiszem, hogy sejtette volna, mi az összefüggés a két dolog között.

Nem, anya világrendje szilárd volt és rendíthetetlen. Hű maradt hozzá még a legabszurdabb körülmények között is, áldást vagy kárhozatot hozva szeretteire, alkalomtól vagy helyzettől függően. A Thököly úti életveszélyes jelenet a paplanokkal és a harsány veszekedéssel csak egy volt a sok közül, talán a legveszélyesebb. Jól emlékszem egy másik, teljesen veszélytelen, ám számomra felettébb kellemetlen esetre, mely néhány hónappal korábban, még ugyanabban az évben, 1944 júliusában történt, amikor még a „zsidóházban” laktunk. Abban az időben, a deportációk, a fejünk felett lebegő kollektív halálos ítélet, a mellünkre varrt sárga csillag és a korlátozott mozgásszabadság árnyékában éltem át életem első nagy szerelmét. Noha több család is lakott a lakásunkban, a barátnőmmel néha kettesben maradhattunk a fogorvosi rendelővé át-

alakított szobámban. A fogorvos, mostohaapám távoli rokona, illegalitásba vonult. Feleségének, aki mindig úgy beszélt rólam, mint kedvenc unokaöccséről, hirtelen fontos elintéznivalója akadt a szomszédban, amikor megérkeztünk, anyám és mostohaapám pedig diszkrétan félrevonult. Az ajtó bezárásáról persze szó sem lehetett, de a szenvedély erősebbnek bizonyult a félelemnél.

Amikor majdnem fél évszázaddal később megnéztem Kjell Grede csodálatos Wallenberg-filmjét, a szerelmes fiatal pár erős asszociációkat ébresztett bennem. Meghatók és hitelesek voltak, de állandó félelmük attól, hogy a halál nagy valószínűséggel és bármelyik pillanatban lesújthat rájuk, nem emlékeztetett saját élményeimre. A halál természetesen része volt az életünknek. Tudtunk Auschwitzról, tisztában voltunk vele, hogy nincs sok esélyünk a túlélésre. De az ember szívós állatfajta, és a természet megköveteli a maga porcióját. A kérdés, hogy mikor találkozhatunk, és hol lehetünk zavartalanul együtt, minden egyebet háttérbe szorított, minden olyan pillanatban, amikor nem voltunk közvetlen életveszélyben, de néha még olyankor is, például bombázás közben az óvóhelyen.

A barátnőm messze lakott tőlem. A kijárási tilalomtól függően mindig csak rövid időt tölthetett nálam. De hosszú sétáinkon a háborús Budapest utcáin a „szégyen” sárga csillagával a mellünkön átéltük a szerelem időtlenségét. Tréfálkoztunk és nevtünk, mint ahogy a fiatal szerelmesek szoktak a múltban és fognak mindig a jövőben is, és nem láttuk sem a hóhérok, sem az áldozatokat, csak egymást.

1944 nyarának vége felé némileg csökkent a zsidóüldözés tempója, miután Horthy kormányzó leállította a budapesti zsidók deportálását. Ez a szó szoros értelmében az utolsó pillanatban történt. Addigra már az egész vidéki magyar zsidóságot deportálták. Félmilliót öltek meg közülük három hónap alatt Auschwitzban. Horthy júniusi közbelépése után csak október 15-én jött el az a nap, amikor minden rosszra fordult. Ekkor Horthy bejelentette a rádióban, hogy Magyarország elvesztette a háborút, le akarja tenni a fegyvert, és békét akar kötni. A kormányzót a németek letartóztatták, a hatalom pedig a nyilasok kezébe került, akik nyomban gyilkolni kezdtek. De a szeptember, mielőtt mindez megtörtént, számunkra viszonylag „nyugodt” hónap volt, eltekintve az éjszakai bombatámadásoktól, melyektől egyáltalán nem féltünk. Reméltük, hogy ezáltal hamarabb véget ér a háború, és akkor megmenekülünk.

Egyik délután a barátnőm közölte velem, hogy a veszélyes esti hazamenés elkerülése érdekében anyja megengedte neki, hogy nálunk aludjon. Micsoda boldogság! De hogy oldjuk meg?

Arról természetesen szó sem lehetett, hogy az én szobámban aludjon. Ilyen erkölcs-telenül nem lehetett viselkedni. A fogorvosné szobájában csinálunk neki valamilyen hevenyészett fekhelyet. Megbeszéltük, hogy éjszaka átlopózik hozzám, miután visszatérek a kötelező légoltalmi szolgálatból, melyet a ház férfi lakói felváltva látnak el a kapualjban. De nem így lett. Anyám elszörnyedt a hevenyészett fekhely által okozott rendetlenség gondolatától. Tessék matracot tenni a padlóra! Tessék felhúzni tiszta ágyneműt! Tessék rendesen megágyazni! Páratlan cirkuszt csinált, nem törődve rémült barátnőm jelenlétével sem. Éjszakánk – első és egyetlen szerelmes éjszakánk, mielőtt az események és a sors elválasztott minket egymástól – jól megkapta a magáét.

Anyám nem viselkedett ellenségesen a lányokkal, akiknek udvaroltam. Szükségem volt rájuk, amit belátott és elfogadott, de valójában szinte nem is léteztek számára, éppoly kevésbé, mint a nők általában. A férfiak iránti tisztelete természetes módon magában foglalta szexualitásuk elfogadását is. Ez a szemlélet valószínűleg szeretett fivé-

rei felcseperedése közben alakult ki benne. Magától értetődőnek tartotta, hogy szükségük van nőkre. De a háztartás, az ágyak és az ágyneműk rendjét ilyesmi természetesen nem zavarhatta meg. 1944 nyarán az a tény, hogy bármelyik éjszaka az utolsó lehet, nem rendítette meg az elvet.

Anyám és köztem a szexualitás témája soha nem került szóba hetvenegy évnyi közös életünk alatt – egyetlen emlékezetes kivételtől eltekintve. Ő volt ugyanis meglepő módon az első, aki szexuálisan felvilágosított. Ez nyolc éves koromban történt. A nyári vakációt egy Balaton-parti nyaralóhelyen, Almádiban töltöttük. Nem tudtam pontosan, hogyan születik a gyerek. De tudtam, hogy a meséknek és magyarázatoknak, melyekkel a gyerekek fejét tele szokták tölteni, nincs közük a valósághoz. A felnőttek zavart mosolyából, tétova pillantásaiból, ügyetlen mellébeszéléséből megértettem, hogy megpróbálják eltitkolni előlem az igazságot.

Iskolatársaim sem tudtak többet nálam. Mendemondák keringtek az osztályban, de egyik sem tűnt meggyőzőnek. Legfrissebb értesülesem a padtársamtól származott. Biztos forrásból hallotta: a nő úgy esik teherbe, hogy a férfi belepisil a szájába. Pfuj, ez undorító, mondtam, és nem hittem el neki.

Tisztán emlékszem, milyen zavarban voltam, és milyen nehezen szántam rá magam, hogy feltegyem a kérdést anyámnak, de valószínűleg arra a következtetésre jutottam, hogy ő az egyetlen, aki biztosan nem fog hazudni nekem. Esti séta közben a viszonylag néptelen tóparti korzón hirtelen és minden átmenet nélkül megkérdeztem tőle:

Hogyan születik a gyerek?

Anyám rám nézett. Aztán nyugodtan és pirulás nélkül válaszolt.

Egy férfi és egy nő összekapcsolják a nemi szervüket.

Ennyi volt az egész beszélgetés. A kérdés soha többé nem került szóba. De most már tudtam a választ. És anyám szemérmességének és egyenességének sajátos elegye életre szóló melegséggel töltött el iránta, amit soha nem tudtam neki kimutatni. A szeretet konvencionális kifejezési formáit várta el tőlem, és ezzel meggátolta az ilyen érzések bármiféle megnyilvánulását.

Ezt a jelenetet szinte teljesen elfelejtettem; akkor bukkant fel emlékezetemben, amikor anyám már haldoklott. Segítség nélkül tudott még járni az osztály folyosóján, annak ellenére, hogy hat hónappal korábban combnyaktörése volt, amit meg kellett operálni. De már nem ismert meg sem engem, sem mást, és szinte teljesen elvesztette a beszédképességét. Elképesztő az integritása, mondták a nővérek. Még mindig nagy gondot fordít rá, hogy tisztán tartsa magát, egyedül fekszik le és kel fel, és vigyáz a ruháira is.

Ez bámulatra méltó volt. De tudtam, hogy ugyanilyen következetes más összefüggésben is. A lehetőség, hogy érdemben beszélgessünk egymással, már vagy jó tíz éve megszűnt. Rosszul hallott, és az én szavaimat különösen nehezen értette meg, pedig az anyanyelvünkön, magyarul beszélgettünk. Viszonylag halkan beszéltek, és gyakran hadarok, de az sem segített, ha hangosabban és lassabban szóltam hozzá. Talán a hangszínem volt az oka. A női hangokat sokkal jobban értette.

Engem legjobban a telefonban értett meg. Így próbáltam rábeszélni, hogy vegyen magának hallókészüléket, azt a kicsi fajtát, ami a szemüveg szárában elfér. Hiába. Nem volt hatalom a földön, ami erre rábírta volna. Még nincs rá szükségem, mondta minden alkalommal, ha szóba került, még a kilencvenkilencedik születésnapján is. Csak téged nem hallak jól. Beszélj kicsit hangosabban.

A szemét még megoperáltatta kilencvennyolc éves korában. Csak a hallókészülék-

kel volt valami baja. Hiúság? Önkép? A nővérek által is dicsért integritás, amely azonban az idegösszeomlás közelébe tudta kergetni, ha nem találta a műfogsorát, a szemüvegét vagy az óráját? Ugyanaz az integritás, amely miatt semmi körülmények között nem volt hajlandó elhagyni egyszobás lakását, melyet haláláig mintaszerű pedantériával tartott rendben? Idősek lakóházáról vagy más, öregek számára berendezett intézményről hallani sem akart.

Lelkem mélyén érzem, hogy sok mindent kaptam tőle. Önbizalmat, bátorságot, hogy önmagam legyek, vagy legalábbis ki merjek néha állni azért, ami vagyok, még ha ez kényelmetlen is. A szorongásaiból is átadott nekem egy különös keveréket. Olyan korán, hogy nem is emlékszem rá, mikor. Egy részük már hároméves koromban bennem volt, mint valami évelő szobanövény. Serdülőkoromban aztán virágba szökkentek.

Néhányat már említettem. Az aggódást, hogy az ember nem elég jó eredményeket ér el, nem jobbakat, mint a többiek. A félelmet, hogy akkor nem viszi semmire. Aztán itt van a szüntelen menekülés mindentől és mindenkitől, aki zavarhatja a köreimet, kivált a koncentrációm. És az ezzel összefüggő törekvésem, hogy a közvetlen környezetemben megszüntessem vagy legalábbis kivédjem a zavaró jelenségeket, főként azokat, melyek a sajnos „behunyhatatlan” hallószerven keresztül érik az embert. A félelem, hogy megsérthetek valakit, különösen a nőket, legfőképpen magát a Nőt. Az örökös bűntudat, hogy nem vagyok olyan jó fiú, ahogy Ő elvárja tőlem. Az aggódás, hogy megsértődik vagy csalódik, talán *usque ad mortem*. Az állandó rettegés, hogy valami szörnyűség történhet vele bármelyik pillanatban.

Talán akkor hasonlítok legjobban anyámra, amikor megőrülök attól, hogy nem találom a kulcsaimat, az útleveletem vagy a naptáromat. Ez az „őrület” megbénítja a gondolkodást, kizár minden más gondolatot. Annak belátása, hogy ezzel épp azt rombolom le, amit óvni szeretnék, csak tovább rontja a helyzetet, mert dühös leszek, és csalódom magamban, miközben „őrületemet” nem tudom befolyásolni.

Mindezt és sok minden mást is tőle kaptam, örököltem vagy tanultam. Szerencsére azokat a vonásokat nem örököltem, melyek valószínűleg gyakrabban találhatóak meg nőknél. Semmi kifogásom nem lenne az ellen, ha hallókészüléket vagy valamilyen más protézist kellene viselnem.

Még egy különös „őrületet” örököltem anyámtól. Mindig kellett lennie egy órának a karján vagy valahol a közelében. Még az utolsó hónapjaiban is, amikor már a heteket és a napokat sem tudta megkülönböztetni, mindig meg akarta nézni az órát. Fél évvel korábban, amikor a combnyaktörése után csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett kórházban tartani, állandóan az előtte álló órát nézte. Valahányszor meglátogattam, egyre türelmetlenebbül tette fel nekem a kérdést, mindig magyarul: „Most mi a teendő?” Mindig kellett lennie valami teendőnek, tennivalónak. Ezúttal az lett volna a teendő, hogy minél gyorsabban ki kell szabadulni a kórházból, amit börtönnek érzett, annak ellenére, hogy saját szobája volt, és kitűnően ápolták. Sürgősen vissza kellett térnie a „tennivalókhöz”, bármi volt is az: bevásárlás a szemben levő élelmiszerboltban, a lakás rendben tartása, szeretett szobanövényeinek szakértő locsolása. Mindig volt valami feladat, az óra ment előre, minden problémát meg kell oldani. Kilencvenöt éves kora óta nem tudott beletörődni abba, hogy gyengének és fáradtnak éri magát a legtöbb tennivalóhoz. Állandóan a szemembe vágta, hogy orvos vagyok. Találnom kell valami szert, amivel megszabadíthatom a fáradtságtól, ez így nem megy tovább, biztosan van valami megoldás erre a problémára is.

Sokszor kértem, hogy gondoljon a múltra is, ne csak a jövőre. Milyen volt a gyerek-

kora? Milyen volt az apám? Csak sablonos válaszokat kaptam: „Apád nagyon jó ember volt.” „Nehéz gyerekkorom volt.” „Anyámmal rosszul jöttem ki.” És újra meg újra: „Nem jó felidézni a múltat”, vagy „Erre nem szívesen emlékszem”.

Beszélgetés, melyből soha nem lett semmi. Két monológ, melyből az egyiket elnyelte a csend. A másik hamarosan követi.

Ha az ember utólag eltöpreng, miután már nincs több esélye a beszélgetésre, vagy úgy is mondhatnám, évekkkel annak belátása után, hogy soha nem is volt, fordítva is meg lehetne fogalmazni a kérdést. Ahelyett, hogy az ember azt próbálná kinyomozni, milyen viselkedésformákat örökölt vagy tanult meg kora gyerekkorában, elgondolkozhat rajta, hogy mi mindent nem szedett fel magára. Hasonló szociális és kulturális környezetben felnevelkedő, ugyanolyan nemű és hasonló életkorú személyeket lehet összehasonlítani alapul venni ehhez a tudományosnak aligha nevezhető vizsgálódáshoz. A kérdést nem lehet ugyanolyan módszerességgel megközelíteni, mint a fizika vagy manapság akár a biológia valamelyik problémáját. De mégis olyan kérdésről van szó, amit fel lehet tenni.

Sok mindent kaphattam volna még anyámtól, amit végül is nem kaptam meg. Megpróbálom ezt az érzékeny kérdést egy metaforával megközelíteni.

A XIX. században az állatorvosi könyvekben gyakran megtalálható egy ló rajza, melyen az egyes testrészeken fel vannak tüntetve a legfontosabb lóbetegségek. Korosztályom tagjai, akik Magyarországon maradtak, vagy kivándoroltak az Egyesült Államokba, Ausztráliába, Angliába, Svédországba vagy Nyugat-Európába, néha erre az állatorvosi lóra emlékeztetnek. Mintha látnám lelkük rajzolatán az antiszemitizmus neurotizáló hatásainak címkéit. Nézzünk néhány példát.

G. osztálytársam, aki katolikus vallású zsidó szülők gyermeke volt, mindig szégyellte származását. Amikor 1944-ben sárga csillag viselésére kötelezték, nem volt hajlandó kimenni az utcára. Budapest felszabadulása után, akárcsak én, beiratkozott a szegedi egyetemre. Éhesek, rongyosak és szegények voltunk, de lelkesen vetettük bele magunkat a tanulásba. Kaptunk egy kis ösztöndíjat egy amerikai alapítványtól, melyet a megsemmisítést túlélő zsidó diákok részére hoztak létre. Tudomásom szerint ez volt az egyetlen alkalom, amikor G. elismerte zsidó származását, bár most is csak titokban tette, amikor senki nem láthatta, legalábbis a nem zsidók közül senki. Néhány évvel később kiment az Egyesült Államokba, ahol lassacskán nagy gazdaságot hozott létre, és sok lovat tartott. Hét felnőtt gyereke van, akik időnként félrehívják engem vagy a feleségemet, és gondterhelten közlik velünk, hogy a papa nem tudja, hogy ismerik származása titkát. Nem is szabad megtudnia, hogy a gyerekei tudják, mert akkor nagyon szomorú lenne.

Vasárnaponként G. korán kel, nehogy elmulassza a katolikus reggeli misét. Néhány évvel ezelőtt, amikor együtt vacsoráztunk egy amerikai kolléga házában, nem szégyellt a jelenlétben igennel válaszolni házigazdánknak arra a kérdésére, hogy a magyar nemesi szokás szerint fiatalkorában ő is részt vett-e medvedadászon Erdélyben. Igen, hogyne. Részletesen elmondta, hogyan zajlott le a vadászat, amin soha nem vett részt. Egyébként megbízható és felelősségtudó ember, de a „származás” kérdésében a csillagokat is lehazudná az égről. Mindegyik gyerekét megtanította lovagolni, és a farmján őrzi a „magyar hagyományokat”, melyek éppannyira valódiak, mint a New York-i indonéz vendéglőkben a műanyag pálmák és nejlankaktuszok. Ha küldök neki egy képeslapot Izraelből, megköszöni, hogy a „Közel-Keleten” is gondolok rá. Állapota gyógyíthatatlan. Sem családjának tagjai, sem szakmai sikerei nincsenek rá hatással.

Sokféle állatorvosi lovam van. Közismert eset a lengyel–amerikai virológus kollégám, aki egy életen át nagy sikerrel alakítja a lengyel nemesember szerepét. Soha nem ismerné be, hogy zsidó, de Izraelben vannak néhányan, akik ugyanabba a zsidó iskolába jártak Lengyelországban, mint ő, és tudják az igazságot. A kitűnő budapesti J. professzor nagy barátja Izraelnek, de amikor egy kongresszusi vacsora közben, éppen Izraelben megkérdezték tőle, hogy zsidó-e, fülig elvörösödött. Aggódva körülnézett, aztán motyogott valamit, amit senki nem értett, de annyit azért ki lehetett venni belőle, hogy nem mondott határozott „igent”. Később odajött hozzám, és mentegetőzt: tudod, ez reflex, nem tehetek róla.

Micsoda szégyen. Mivel váltotta ki a gyakran primitív, öntelt, iszákos magyar nemesség ezt a nagyfokú önmegvetést abban a népes társadalmi osztályban, melynek oly sok tehetséges képviselője volt az irodalomban, a zenében, a tudományokban és a gyógyítás művészetében? A többség súlya hogyan kényszerített sokakat arra, hogy megtagadják származásukat, és buzgón utánozni próbálják azt az úgynevezett nemesi hagyományt, amit voltaképpen egyáltalán nem tiszteltek?

A zsidó származás letagadása annyira elterjedt volt Magyarországon, a Habsburg Birodalom többi tartományában és a környező országokban, hogy könnyedén meg tudnék tölteni egy egész „állatorvosi” könyvet a saját látókörömben felbukkant hasonló esetekkel. De példáim folytatása helyett inkább elmondok egy lényegében hasonló történetet, melyet mástól hallottam, s amely „jól” végződött.

Mrs. Lantos, a magyar származású, amerikai kongresszusi képviselő felesége, akinek életét Budapesten 1944-ben Raoul Wallenberg mentette meg, mindenki másnál többet tett Wallenberg tetteinek és sorsának felderítéséért és emlékének ébren tartásáért mintegy huszonöt-harminc évvel ezelőtt, amikor Wallenberget szinte már teljesen elfelejtették. A nyolcvanas évek elején sajtókonferenciát tartott Stockholmban. A szokásos kérdések után az egyik újságíró megkérdezte Mrs. Lantostól, van-e még olyan emléke 1944 telének sorsterhes téli napjaiból Wallenberg tevékenységével kapcsolatban, amit eddig nem mondott el.

Mrs. Lantos azt válaszolta, hogy néhány évvel ezelőtt már feltették neki ugyanezt a kérdést Kanadában. A *Toronto Star* egyik újságírója kérte meg arra, mondjon el valami olyasmit, ami még nem jelent meg az újságokban. Válaszának meglepő következményei lettek.

Wallenberg magyar-zsidó munkatársainak egyike szülés előtt állt 1944 decemberének nehéz napjaiban. A „nemzetközi gettó” kórházában nagyon rosszak voltak a körülmények. Kevés volt a hely, az orvos, a gyógyszer és kötszer. Azonkívül a betegek és a személyzet állandó rettegésben élt a nyilas razzziák miatt. Wallenberg azt javasolta, hogy a titkárnő az ő egyszobás lakásában szülje meg gyermekét egy bábaasszony segítségével. Így is lett. Wallenberg pokrócba burkolózva aludt a fűtetlen előszobában, amíg meleg szobájában a titkárnő megszülte gyermekét, egy kislányt.

A történet több más esettel együtt, melyek mind Wallenberg önzetlenségét és fáradhatatlanságát illusztrálták, megjelent a *Toronto Star* egyik vasárnapi számában.

Ugyanannak a vasárnapnak a reggelén egy Torontóban élő nő, aki Budapesten született 1944 decemberében, kinyitotta és átlapozta újságját. Olvasni kezdte a Wallenberg-ről szóló történetet, és futkosni kezdett hátán a hideg. Tudta, hogy Budapesten született a háború idején, és hallott szüleitől a svéd diplomatáról, aki sokat segített az embereknek a bombázások idején. De nem ismerte a részleteket, és sejtelve sem volt róla, hogy zsidó származású.

Elvitte az újságot a szüleihez, és egyenesen nekik szegezte a kérdést: „Ez én vagyok?” Szülei azonnal elismerték, hogy igen, ez az ő születésének története. A lelepleződésből családi válság lett. A lány megszakította kapcsolatát szüleiével, kilépett a munkahelyéről, és megalapította a kanadai Raoul Wallenberg Egyesületet, melynek éppolyan odaadó vezetője, mint amilyen az amerikai egyesületé Mrs. Lantos. Később az eljegyzését is felbontotta, áttért a zsidó hitre, és férjhez ment egy bizonyos Mr. Cohenhez.

Térjünk vissza a lóhoz. Minden hiánybetegségnek megvan a maga ellentéte vagy tükörképe valamilyen olyan betegségben, amit valaminek a többlete vagy túladagolása okoz. Betegség, ha a pajzsmirigy kevés hormont termel, és az is, ha sokat, rossz, ha a vérnyomás túl alacsony, és rossz, ha túl magas, nem jó, ha hiány van vörösvértestből, és nem jó az sem, ha több van, mint kellene.

Az „ábra” nem volna teljes a másik véglelet bemutatató példa nélkül. „Demonstrációs esetem” a világ leggazdagabb orvosa, milliomos, sőt milliárdos sebész. Mindig a legjobb akart lenni mindenben, de az előző példákkal ellentétben mindig hangsúlyozta zsidóságát, jóllehet nem volt vallásos. A budapesti zsidó gimnázium legfényesebb csillaga volt. A legjobb osztályzatot kapta minden tárgyból, bár nem ő volt az egyetlen kitűnő tanuló. Meglepő módon azonban tornában és az összes más sportban is ő volt a legjobb. Ez a kombináció korábban nem fordult elő a zsidó gimnáziumban. Amikor a harmincas évek elején országos bajnokságot nyert könnyűatlétikában, a pesti zsidók az „új zsidót” látták benne, aki egyaránt kiváló testi és szellemi téren is. A várakozások még tovább növelték becsvágyát. Csapattagnak kellett volna lennie az 1936-os berlini olimpián, de a Németországban már érvényes nürnbergi törvények magyar értelmezése ezt lehetetlenné tette. Ekkor tapasztalta saját bőrén először a megkülönböztetést. Ettől kezdve vagy talán már régebb óta is, gyűlni kezdett benne a keserűség a valós vagy vélt antiszemitizmussal szemben. Olyan gondosan ápolta magában az érzést, hogy hamarosan az egész személyiségét birtokba vette. Ha felmerült benne a gyanú, hogy antiszemitéval áll szemben, nyomatékosan az illető tudomására hozta, hogy zsidó, akár alapos volt a gyanúja, akár nem. Egy éles nyelvű magyar zsidó asszony egy náci újságból kölcsönzött kifejezéssel jellemezte. Az újság azt írta, hogy az Etiópiát elfoglaló „hős olasz katonákat” „vad hegyizsidók” támadták hátba. Az asszony szerint a mi sebész barátunkra is ez a jelző illik legjobban: vad hegyizsidó.

Nem kétséges, hogy bátor ember. A vészorszokról szóló történelemkönyvek beszámolnak róla, hogy ő volt az egyetlen sebész, aki megmaradt a budapesti gettó agyonzsúfolt kórházában, miután az összes többi sebész elmenekült. Legendás harci szellem lobogott benne, melynek heve később, a nagy ellenségek eltűnése után sem csökkent. Már Amerikában dolgozott, amikor úgy érezte, hogy a felettesei lekezelően bánnak vele, és elhatározta, hogy saját kórházat épít magának. Hogy célját elérje, esténként és a hétvégeken ingatlanokkal és értékpapírokkal kezdett foglalkozni, de közben egy pillanatra sem hagyta abba sebészi munkáját. Meggazdagodott, és felépítette kórházát. Jóval később, amikor elégedetlen lett a biztosítóival, vett magának egy saját biztosítótársaságot. De a siker, az elismerés, a pénz sem gyógyította ki „alapbetegségéből”.

Amerikai birtokán ő is tart vagy egy tucat lovat. De nem azért, hogy a magyar nemeseket utánozza, akiket megvet, hanem fiatal felesége miatt, aki szereti a lovakat. Az asszony magas, szőke nő, nem zsidó. A magamfajta vacsoravendégnek és a többi jelenlevőnek gyakran végig kell hallgatnia a házigazda három, egymásba kapcsolódó és folytonosan újraéledő monológját, melyek nyilvánvalóan mutatják gondolatvilágának domináns vonásait. Az első a Magyarországon töltött ifjúkorának végtelenített törté-

nete. Főként a diszkriminációról és a zsidóüldözésekről szól, és a vészkorszak eseményeiben kulminálódik. A történet mindig visszatér kiindulópontjára, körbe-körbe jár, észre sem veszi, hogy már a saját farkába harap. Házigazdánk, anyámmal ellentétben, újra és újra fel akarja idézni a legnehezebb időket. Vajon fél, hogy az események megismétlődhetnek, és babonás módon így akarja távol tartani őket? Vagy a halottaknak akar így méltó emléket állítani? Másik kedvenc témája napjaink antiszemitizmusa, melyet minden borkorban kiszimatol. Bármilyen meggondolatlan megjegyzés vagy nyakatekert okoskodás kiválthatja belőle.

A harmadik monológnak sokféle tartalma lehet, de könnyen felismerhető a refrénjéről: „...and then you show them!” vagy „and then you give it to them!” Mit mutat meg nekik? Mit vág oda nekik? A sikert, a győzelmet, a fölényes érvelést, a bámulatos teljesítményt? A zsidó érvényesülését a nem zsidók gyakran ellenséges és megbízhatatlan világában? A siker az eszköz – az egyetlen –, hogy MEGMUTASSA NEKIK?!!!

Mit? Hogy tévedtek?

Miben? Hogy nem szerettek minket?

A gondolat soha nincs végiggondolva. Csak forog maga körül. A kígyó saját farkába harap, akár a végtelenség azték szimbóluma.

Anyám nem szenvedett egyik említett betegségben sem. Nem érezte magát másoknál sem többnek, sem kevesebbnek. A maga világában élt. Vallásos nem volt, de zsidó volt, magyar zsidó asszony. Ebben nem volt semmi különös. Azt sem akarta, hogy én „mutassam meg nekik”. Bízott a képességeimben, de nem akarta, hogy mindenáron sikeres legyek. Csak olyan legyek, amilyen vagyok. Mint ahogy ő is pontosan olyan volt, amilyen volt.

Miért lett anyám olyan, amilyen volt? Honnan vette az erejét? Hogy tudott immúnis maradni a „lőbetegségekkel” szemben, melyek ott dúltak mindenütt a környezetben? Hogy egyeztethető össze magától értetődő méltósága tulajdon nemének éppoly természetes megvetésével? Vajon úgy látta, hogy a nők jelentéktelenebbek, megbízhatatlanabbak és kevésbé pótolhatatlanok, mint a férfiak? És mi volt ennek az oka? Nagyanyám leplezetlen bánata amiatt, hogy az első gyerek lány lett? Vagy a patriarkális hagyományok?

Mégis voltak nők, akik közel álltak hozzá egész hosszú életében. Nem boldogult volna odaadó barátságuk nélkül. Elfogadta a barátságukat, gyakran hangot adott hálájának, mégis kevesebbet jelentettek számára, mint imádott fivérei és a fia. Kora egy tömbből faragott gyermeke volt, egy olyan kor gyermeke, melyre nem akart emlékezni, s melyről nem kívánt gondolkodni sem. Szeretett Svédországban élni, és rendszeresen megtanulta a nyelvet is, sokkal jobban, mint általában azok, akik ilyen idős korban vándorolnak be. Voltak svéd barátai is, akikkel minden nehézség nélkül érintkezett. A honvágy is csak ide húzta. De a lelke mélyén mégsem érdekelte az ország és a népe. Kívül álltak a világán, és az ország éppoly idegen volt számára, mint Mexikó, ahol az egyik fivére élt, vagy Magyarország, ahol a másik fivére lakott, s ahol ő maga is felnőtt.

Budapestre, közös városunkba, ahol engem oly nagy gonddal fölnevelt, nem szívesen látogatott el. Csak akkor, ha nem volt más lehetőség rá, hogy egyik vagy mindkét fivérével találkozzon. Mégis, valahányszor hazatértem valamelyik utamról, mindig megkérdezte, hogy jártam-e Budapesten. A nyilasokról és a nyilasuralom koráról soha nem beszélt. Ha felidéztem valamelyik akkori élményünket, emlékezett is, meg nem is. A két nővért úgy elfelejtette, mintha soha nem is éltek volna.

Bizonyos vonatkozásban paradigmaticus zsidó anya volt, más vonatkozásban viszont nem. Reakcióit legtöbbször előre lehetett tudni: logikusan következtek merev világfelfogásából, pedáns rendszeretéből és szigorú önfegyelméből. Mégis tudott meglepetést szerezni. Két évvel a háború után, 1947-ben nagyon féltem, mert nem tudtam, hogyan közöljem vele elhatározásomat, hogy elmegyek Svédországba. Már látni lehetett, hogy a vasfüggöny hamarosan leereszkedik, és nagyon kicsi volt a valószínűsége annak, hogy később viszontláthatjuk egymást. Attól tartottam, hogy a maga kérlelhetetlen módján ellenezni fogja az utamat, és ezért szinte csak az utolsó pillanatban mondtam el neki. A szeme felragyogott. „Nem kívánhatnék neked jobbat, mint hogy ilyen csodálatosan szabad országban élj”, mondta. Teljesen elképedtem. Nem tudtam, hogy sejti, hogy Magyarországon nem lesz olyan szabad az élet, mint ahogy azt az akkori, még nem kommunista, koalíciós kormány ígérte. Azt sem gondoltam volna, hogy bármit is tudhat Svédországról, melyről nekem magamnak is csupán halovány és ködös elképzeléseim voltak.

Örökös foglalatoskodása az ételekkel, ruhákkal és a jó anya számára természetes háztartási kötelességekkel eltávolított tőle, és feltehetőleg ez volt az oka annak, hogy alábecsültem. Elvárta tőlem a szeretet konvencionális megnyilvánulásait a születésnapokon és ünnepeken, és ezzel meggyökerezett bennem a mély belső ellenállást mindenféle ünnepléssel, kivált a családi ünnepekkel szemben. Ez aztán a maga idejében fájó hiányt és örök vágyódást ébresztett a saját gyerekeimben az ilyen alkalmakkor megteremtődő családi közösség iránt, melyet én soha nem tudtam megadni nekik.

Repülőgépen ülök az Atlanti-óceán felett. Hat hete fekszel már mélyen a föld alatt. Lakásod még érintetlen, a telefon is ott van még, ugyanaz a telefon, amelyiken fel szoktál hívni, hogy elpanaszold a fáradtságodat, a gyengeségedet, és közöld velem, hogy ez így nem megy tovább, valamit tenni kell, mire valók az orvosok.

Rideg voltam veled. Kértelek, hogy ne hívj olyan sokszor; elutasítottam követelőző, de sztereotip kérdéseidet: „Jövő héten eljössz?” „Elutazol?” „Hová utazol?” „Mikor jössz vissza?”

Soha nem emlékeztél rá, mikor utazom el vagy jövök vissza, és arra sem, hogy hova utazom. Amikor vasárnaponként meglátogatlak, gyakran azt hitted, hogy Budapesten jártam. De nem akartad, hogy meséljek régi városodról, csak tudni akartad, ott jártam-e. Mindig megkérdezted, láttam-e valami szépet az útjaimon. A bennem lakó kis ördög azt felelte, hogy a világból én csak repülőgépeket, szállodai szobákat, taxikat és üléstermeket látok. Ami nagyjából igaz is.

Tudni akartad, mi van a gyerekekkel és az unokákkal. Szinte soha nem látogattak meg. Kezdetben keserűen panaszkodtál miatta, aztán beletörődtél. Tőlem érdeklődte felőlük. Nem akartam és nem is tudtam válaszolni neked, mivel úgysem hallottad volna, amit mondok. Lassan el is felejtetted az unokáid gyerekeit. Csak az unokáidra emlékeztél, különösen a fiamra, Peterre.

Azt álmodom, hogy ott vagyok a lakásodban. Alkonyodik. A porcelánmacska, melyre mindig nagyon vigyáznom kellett, rám függeszti tekintetét – ugyanazzal az átszellemült komolysággal, mint azelőtt is mindig. A falakról a fényképeim néznek rám: a csecsemő, a felnőtt, az ifjú házaspár, az előadó. Sablonos, beállított fotók a gyerekkoromból, a cserkész, a jó tanuló diák, retusált, merev, holt képek. Nevetős, vidám felvételek a fivéreidről és saját magadról. Kép rólad és apámról, fiatalok vagytok, fogjátok egymás kezét. Az órád, amit mindig látni akartál.

Hol vagy? Elmentél sétálni?

A gobelin. Ámor és Pszükhé. Te magad hímezted fiatalasszony korodban. Nagy és szép munka. Mindig megvolt, amióta csak az eszemet tudom.

Most minden el fog tűnni innen. Négy héten belül. Feltéve, ha tényleg nem csak sétálni mentél.

A beszélgetésünkből most már nem lesz semmi, anya. Sokáig hittem a lehetőségben. Te is sokáig hittél benne, legalább ötven-hatvan éven át. De nem ment. Amikor úgy húsz-harminc évvel ezelőtt elolvastam Camus KÖZÖNY-ét, az algíri francia férfi történetét, aki egyedülálló anyja egyetlen gyermeke volt, elkapott valami bánat, mely mintha a tudatom mélyéről kúszott volna elő. A regényhős keserősége kapott el, mely abból fakadt, hogy anyja és ő nagyon közel álltak egymáshoz, mégsem tudtak már semmit sem mondani egymásnak.

Az utóbbi néhány évben egyre rosszabbul hallottál, és ha felhívtalak, mindig azt kérdezted: „Hol vagy? Itt vagy Stockholmban?” Ha azt válaszoltam, hogy Amerikában vagyok, megkérdezted, eljövök-e hozzád délután? Végül én is mindenre ugyanazt mondtam: „Nem tehetek róla.” Bármit kérdeztél, mindig ezt válaszoltam. „Most hol vagy?” „Nem tehetek róla.” „Mikor látlak?” „Nem tehetek róla.” „Hogy vannak a gyerekek? Van valami híred Peterről?” (Mindig Peterről.) „Nem tehetek róla.”

A beszélgetésünk, amiből nem lett semmi. Pedig lehetett volna. Ha belementél volna, hogy hallókészüléket viselj, ha nem lettél volna olyan makacs!

Akkor beszélgethettünk volna?

Nem. Nem tehetsz róla. Én sem tehetek róla.

Isten veled, anya. Megtartom a macskádat. És a gobelint. És a génjeidet. És a fényképet, melyen ismeretlen apám kezét fogod.

Nem tehetek róla.

(Georg Klein stockholmi orvos, egyetemi tanár, rákkutató ezt a tanulmányát svédül, svéd közönségnek írta, ez indokolja a magyar történelemre vonatkozó magyarázatokat.)

Erdélyi László

BESZÉLIK

...hogy lakott *.isk...é.eg.há.n*, a ma *.l.si*-háznak nevezett egykoron sárga épületben (burkolózzunk az enyhe diszkréció leplébe, nem kevervén hírbe az ottani népeket, hisz sok-sok év eltelt azóta!) Schneider Fáni. Ha lakott, ha nem lakott, mindenesetre nótába foglalták a nevét. Úgy-amúgy! És nemcsak az itteniek! Ami egyrészt azt jelenti, hogy nótába van foglalva; másrészt egyéb mindent is jelent. De ez nem fontos. Vagyis nem *annyira* fontos. Főként nem a következők alátámasztására. Egy azonban bizonyos; a platánok már akkor is hatalmasak voltak. Vastag volt a törzsük és foltos. Világos és sötét foltos. Nagy koronájúak voltak és büszkék. Bölcsek. És sok volt belőlük, ahogyan még ma is sok van belőlük. Egymás után, lágyan kanyarodó sorban állottak a kissé po-

ros, széles utca két oldalán. Az állomástól végig, befelé a város közepébe. Ahogyan ma is állanak, őrt állanak a még mindig arra kanyarodó széles utca két oldalán. „*é.eg.há.i utca ligetös, ligetös...*” Csak az idő változik. Egyéb semmi. Ezt bárki tudhatja. Puha cipellőkben karcsú bokák ringatták a karcsú lábszárakat, az ívelt combokat és a formás csípőt; a Nőt, aki ott lépkedett a platánok alatt, s figyelte nagy békéjüket. Fejében ártatlan kis gondolatok szálldostak, vagy talán siratta a lelkét, ha arra gondolt, hogy másként is lehetne élni. De nem akart másként élni. Nem is gondolt erre. És nem is sírt-rítt. Azzal az irdatlan sugárzásával haladt a ritkás napfényben, amit soha nem tudott meghamisítani, nem tudott levetkezni, bármerre járt (ezt nem lehetett aláhengeríteni, mint a finom harisnyát a finom lábikrán), s amit a jó nevű leányiskolákban szölettak le a magasan gombolt ingnyakú kisasszonyok, ha a női ledérségről folytatták a trécszet, és hát amilyen volt is ő valójában, bárhogy csűrnenk-csavarnánk tovább a szavakat. Hiába öltözött egyszerű ruhába – mert szeretett néhanapján egyszerű lenni, mint ahogyan néha mindenki szeret. Hiába volt az arca kisimult, szép (de vágykeltő). A nagy élete, a nagy bujasága, a nagy fényű, rongyosra dorbézolt éjszakák sötét zegzugai, az összegyűrt paplanhuzatok, a langyos ölelések, a perzsaszőnyegeken tovauguruló csiszolt köves mandzsettagombok, és minden, ami ezzel együtt járt, és amit ő jól tudott, ha pedig hazudni akart magának, szeretett is, szeretett is nagyon, most ottan hancúroztak az egyszerű szoknyája fodraiban. Szentelenül fickándoztak. Mert az egyszerűség rosszul takar. Hogy akkor miért jött mégis ebbe az alföldi városba? A nagyságból a kicsiségbe? Menekült, vagy a szíve húzta? Ha volt egyáltalán... szíve. Persze volt. Apró darabokban. Talán életet akart mutatni az itteni szürke szombat estéknek, a fakó vasárnap délutánoknak? Vagy meg akarta szeplősíteni a városka ártatlan szerénységét? Vagy nyugalomra vágyott? Vagy Isten tudja, miért épp ide, miért épp most, egyáltalán miért jött? Ő persze tudta. Csodálkozott is rajta, hogy a híre nem előzte meg. Miért előzte volna? Hát ki volt ő? Egy courtesane – amúgy franciásan? Nem, nem amúgy franciásan! Mindegy. Talán bizony tereket fognak elnevezni róla vagy utcákat? Vagy csak egy nótában marad meg a neve, mint a hajdani betyároknak? Egy kupléban? Egy rekedtre ordított torokban: „*Schneider Fáni azt mondta...*” Semmi több?! Hát ez nem elég?! Nevetséges! Míg így töprengett, odaért a házhoz, melyet a *passzív* 1860-as évben emeltek, a mostani *.l..si.* házhoz (az enyhe diszkréció továbbra is fontos!). Ám a furcsa gondolatok csak nem akartak tovaröppenni. Verdestek, mint ketreche zárt színes tollú madarak. Az emeleten bérelt szobát. Ízlésesen rendezett, világos szobát. Éppen csak elintézte a formaságokat, amikor megérkezett poggyásza lovas kocsival az állomásról. Fiatal gyereklány pattant elő valahonnan, fogta kezébe a nem túl nehéz bőröndöket, s sietett fölfelé velük a lépcsőn. Schneider Fáni lassan lépett utána. Ismerte a járást. Csak ő tudta, honnan. A szobában azután a lány föltette a drappérral takart franciaágyra a legnehezebb bőröndöt, ami önmagában nem volt ugyan túl súlyos, hiszen a többi csomagnak, a pár hónapra előírányzott itt-tartózkodás kellékeinek csak később kell érkezni Pestről, ezek a mostaniak inkább amolyan legszükségesebb női holmik voltak, mikor megpillantotta rajta a címet. Azt a pesti címet. Azt a híres, hírhedt címet, amit sokan ismertek. Ami közszájon fordult nemcsak az úri népek diskurzusaiban, de az egyszerű emberek között is. A lány izgatott lett. A nagyságos asszony...?! És valami csuklás keveredett a hangjai közé. Schneider Fáni mulatott magában. Várta már, hogy visszazökkenjen oda, ahová való. Abba a *szépen* megjátszott életébe. Nem szólott semmit. Nyugodtan odaballagott az elfüggönyözött ablakhoz, ami a platános utcára nézett. Az ablakhoz, amely párkánya alá két, serlegbe karmoló kőoroszlánt fa-

ragtak (tíz homlokzati ablak három középsője alá két-két kőoroszlánt, tehát mind a hat Schneider Fáni szobaablakait díszítette kívülről), és ahol most csak úgy nyomakodott be az Alföld babonázó szaga. Dagasztotta fehéren a függönyöket. A lány pedig fecsegni kezdett, hogy milyen fényes élete lehet a nagyságos asszonynak, ami életet bizony ő is szívesen megpróbálna, mert itt, ebben a kisvárosban soha semmi nem történik. Ahogy a dal beszéli: „*Ez a .é.eg.há.. helyes város, amikor nem poros, akkor sáros...*” Csak a fakerekű lovas kocsik zörögnek a peckes, keményített gallérú uraságokkal, akik egymással vitáznak a politikáról, az inflációról meg ki tudja még miről. Bálók is ritkán vannak, de ha vannak, hát zöldfülű kamaszok tátják ott egész este a szájukat, és hogy azok milyen mamlaszok! Az összes szórakozása annyi, mikor elmegy a fogadóba – hisz ha nem itt, a (!) házban segít, a kocsmában szolgál fel oly kis pénzért! – hogy az egyik-másik zsíros tenyerű zsellérgyerek rálegyint a fenekére. És ő amúgy finoman még pofon is vágja a szemtelenjít, pedig jó, jó, hogy valaki legalább legyint, rálegyint. De szerelem, az nincsen itten. Pedig nagyon kellene, nagyon! Schneider Fáni hallgatott mélyen az ablaknál. Mélyen, mint a csönd az imitt-amott hullámráncos rónák felett. De közben az egyik szeme sírt, a másik meg nevetett – ahogyan mondani szokás, mert tetszett neki a cserfes lányka parázlása. Hiszen szeretett volna ő is egy kicsit unatkozni már. Csak a kocsizörgéseket hallgatni a ház előtt, és hogy szerelem...? De ekkor egy másik lány – aki jóval haloványabb volt, mint a bent lévő – nyitotta az ajtót üzenettel, hogy a nagyságos asszonyt egy úr várja lent a hallban. Schneider Fáni kimerevítette derekát. Megfordult. Hamar tovatűnt belőle az ábrándos mindenség. Hiszen ő mégiscsak... Hát elindult, le ahhoz az ismeretlen úrhoz, aki elsőként neszelte meg valahonnan érkezését. Mert Schneider Fáni jól tudta, hogy a keménygalléros urak nemcsak a politikát szeretik. Nem bizony! És sietett, mert azt még jobban tudta, hogy az uraságok várakozni igazán nem szeretnek. De hiába sietett, mert a szoknyájára, az egyszerű szoknyája suhanó szélére így is rátapadt valami. Valami, ami aztán ott maradt, ami nem múlt onnan, nem múlt el soha. S hogy mi volt az, hogy mi tapadt oda? A por, az édes alföldi por...

Déri Balázs

SORSVÁLASZTÁS

Elnézed, amint a bizonytalan kézzel feldöntött pohárból kifolyó víz görbülve tör előre a láthatatlan domborzat völgyeiben. Útját állja talán egy zsiradékfolt, a reggeli süteményről lefoszlott hártya, a tányér, a kávéspohár. Míg körbefolyja őket, sodra lassul, mintha keresgélne, majd megtalálja ágyát, s nekilődül.

Egy-egy ág az asztal peremén
megáll, reszkető tócsába
gyűlik össze, úgy várja be
az ellentmondást nem tűrő
szalvétát, vagy hogy arra
vetődik egy fénypászma,
s eloszlik a langyos, híg
levegőben. De némelyik meg-
kockáztatja az ismeretlen
tébolyát és örömét.

Ha teheted, válaszd a zuhanást!

NAGYON LASSAN ÉS ÜNNEPÉLYESEN

Kroó György emlékére

Ma újra a XV-ösben vagyunk, tanár úr,
a pad másik oldalán, szemben ül. Fölnéz,
megfogja a karom, és újra kérdezem:

Hogy fogadták,
hogyan fogadták a hősök?
Aztán meg:
ízlik-e a mennyei cibereleves?
Hogy szólnak ott
azok a pontos szavak:
Ton, Schall, Stimme?

Szól-e a Desz-dúr,
törli-e már a bünt?
Alkony ez vagy már derengés?

Úgy van?, úgy, tanár úr,
hogyan nincs más, csak a részvét,
nincs más, csak a megváltás?

MORALIA

Az önmagába fordult délután
milyen tanácsadó lehet? A perverz
túlélés reménységével kitervelsz
saját utakat, ám a léthiány

beér estére s fölismer. Silány
védelmet nyújt a póz, a jelmez
s a cinkos szürkület – az éj leleplez:
sötét tükrében látod igazán,

szánalmas vagy, rossz színész rossz szerepben,
aki rosszul színlel, rosszul tagad,
hiszen ha hazudik, a szeme rebben.

Valódi létben kettős önmagad
erővel bár, tartsd egyben! Itt a reggel:
az új esélyt fogadd lehajtott fejjel!

Győri László

LEFELÉ

Elindultam a lépcsőn lefelé.
UTOLJÁRA. Ez azt jelentené
hétköznapi nyelvre fordítva, de
ilyet az ember úgyse írna le.
Leírom hát: a lépcső fokain
bicegtem alá, térdemben az ín,
a csontkalács recsegett-ropogott,
miközben a lány így szidalmazott:
„...” Az apja viszont: – Várja a család.
Elbocsátott, mint aki megbocsát.
Később azonban, akkor, amikor
ezem-azom elhozza, úgy letol,
olyan szavakkal illet, amiket
akárki más is meg-megemleget,

el is fogom gyorsan felejteni –
gondoltam s ma tényleg mind néhai.

LEMEZLOVASOK

A tóba követ hajigálnak,
és lejátsszák a vízgyűrűket,
a fű hegyén a csigaházat,
tócsán az esőkarikát,
az összecsődülő tömeg
bámész körét,
a kerek tükröket.

Fölraják a gépre tűnődésem is.
A sebességet váltogatják,
tekergetik a gombokat,
de egyre némább.
Aztán élére fordul.
Ez a *disc* lejátszhatatlan.
Letépik, s térdükön összetörve
a kutyák elé vetik.

Csengery Kristóf

MINDEN, AHOGY VOLT

Ajándékaid: mindig más. Ma éppen
a fázás, újra – hosszú ideig
nem éreztem. Az óraketyegésben
kétféle súly. Egy kis pók (kint lakik

a kamrapolcon). Ajándékod: álom
és ébredés. A hűvös foglalat,
amely megtart magamban. Változáson
segít át, cérnát túl fokán, s marad

belül minden, ahogy volt. Kibotorkál
reggel az ember a másik szobába,
s ahogy nyújtózik ásítózza, szétnéz:

ajándékok mindenhol. Sárga por, száll
a fény a levegőben. Mintha várna:
asztal és szék, papír és toll. Tej és méz.

AZON A SÚRÚ

Van úgy, hogy az ember csak él: csak ül,
csak áll. Szájából apró, zöld szavak
peregnek tompán és éretlenül;
néz és nem lát, s amikor lépne, csak

botolni képes. Kifordítva húzza
fel kedvenc krémszínű pulóverét.
A teáscsésze, ha most érte nyúlna:
egy érintés – máris robbanna szét.

Jó, hogy otthon gubbaszthat. Még a boltba
se megy le, inkább eszi azt, ami
maradt tegnapról: emészti magát,

lassan, rágódva. Ezer dolga volna,
s egybe se kezd. Ma, érzi, nem jut át
azon a sűrű... – kár is mondani.

Domokos Mátyás

PETŐFI NOSTER

Ki(k) a legnépszerűbb klasszikus és élő magyar költő(k) 2000-ben? – Ez a kérdés, ki-próbáltam, mindenkit felvillanyoz, és nyomban találgatni kezd, aki (még) verset olvas napjainkban Hunniában. A véletlen hozzájuttatott engem egyfajta, számokkal is alátámasztható válaszhoz. 2000 májusában a Magyar Rádió Rt., a XXI. század magyar drámájáért Alapítvány és a Magyar Versmondók Egyesülete *A magyar Messiások – ezred-évünk sorsfordulója a magyar lírában* címmel országos versmondó versenyt rendezett, melyen a versenyzők négy fordulón keresztül öt szabadon választott verssel vehettek részt. Összesen 750 vers címe és költőjének a neve került rá a nevezési lapokra, s ez a szám, ahogy hallom, a hivatásos közvélemény-kutató intézetek vizsgálódásai számára is figyelemre méltó mintavételnek tekinthető. Ezen a versenyen az ország minden részéből való s a társadalom minden rétegét életkor szerint is reprezentáló versenyzők vettek részt a tizenévesektől a hazai átlagéletkort jócskán meghaladó nagypapáig és nagymamáig; a versválasztások tényében megnyilvánuló ízlés-színkép és vonzódástrend tehát a lehető legsokrétűbb, amit – szerencsére! – a rendezvénysorozat hivatalos címébe foglalt kíváncsi sem befolyásolt, mert a zsűri (melynek elnöke voltam) egy-

öntetűen érzekelte, hogy minden résztvevő azokat a verseket választotta, amelyekhez a hivatalos elvárástól teljesen függetlenül leginkább vonzódik, s azokat adta elő, amelyeket a legjobban szeret.

Összesen 118 magyar költő 750 verse került tehát a nevezési listákra. (A szám egyébként nem egészen pontos, mert azokat a versszerzőket, akiket legfeljebb egy-egy község helyi, falusi rigmusfaragóiként regisztrálhattunk, nem szerepelnek az általam készített összesítésben.) Nos, a legnépszerűbb magyar költő, eleveneket és holtakat egyaránt beleértve: PETŐFI SÁNDOR. Meglepő és megnyugtató eredmény ez; meglepő, mert bárki irodalmárt megkérdeztem, mit gondol erről, senki sem tippelt Petőfire; s megnyugtató, mert a számok tükrében vagy, ha tetszik: a magyar líra szerelmeinek a szívében, Németh Lászlóval szólva, a jelszó változatlanul Petőfi. „*A magyar irodalomnak Petőfi a legnagyobb fénye*” az ezredfordulón is, s amit Németh László emlékezetes cikkében már 1934-ben diagnosztizált, hogy tudniillik „*sokan és sokféleképp akarták megszabadítani a magyar irodalmat ettől a mindent elnyomó Petőfi-emléktől*”, azt megvalósítani újabb hetven esztendő során sem sikerült, mert 81 Petőfi-vers címe szerepel a versválasztások egyesített listáján, ami az összmennyiségnek több mint tíz százaléka. S hadd tegyem hozzá, hogy nem az idősebb, hanem inkább a fiatalabb korosztályok favorizálták Petőfi Sándort, ami azt sugallja, hogy az ifjúság a mindjobban ránk burjánzó virtuális valóság korában is fogékony maradt a Petőfi-versben megjelenő „*nyílt csodára*”, ahogyan Kosztolányi mondta, változatlanul vonzó „*az ő isteni prózaisága*”, amelyvel ez a „*kedves lángész*” szemlélte és láttatta a világot.

De menjünk tovább, s nézzük: kik követik Petőfit? József Attila 77 és Radnóti Miklós 70 verssel, majd Ady Endre (67). Ettől a négyestől kissé leszakadva, de még mindig tekintélyes versszámmal következik Vörösmarty Mihály (34), Arany János (33), Kosztolányi Dezső (32) és Szabó Lőrinc (31), s őket követi Babits Mihály (27), Pilinszky János (24), Reményik Sándor (21), Nagy László és Tóth Árpád (20-20). A legkedveltebb élő költő pedig Kányádi Sándor (23). A felsorolt tizennégy költőtől származik a választott versek túlnyomó része, több mint hetven százaléka; a fennmaradó szűk harminc százalékon ezzel szemben több mint száz költő osztozik.

Hogyan alakul ennek a száz költőnek a sorrendje? Csokonai Vitéz Mihály (16), Dsida Jenő és Váci Mihály (12-12), Weöres Sándor (11), Márai Sándor és Ratkó József (10-10), Juhász Gyula (9), Szilágyi Domokos (8), Wass Albert (7), Berzsenyi Dániel, Csoóri Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Zelk Zoltán (egyenként 6-6), Garai Gábor, Illyés Gyula, Reviczky Gyula, a „*rímhányó*” Romhányi József, Vajda János, Vas István (5-5) valamint öt népballada. Négy-négy verssel szerepel Baka István, Gyóni Géza, Hegedüs Géza, Helldor Jenő, Kiss Anna, Kölcsey Ferenc, Utassy József; három-három verssel pedig Áprily Lajos, Bella István, Kálnoky László, Kecskeméti Vég Mihály (!), Mécs László, Sajó Sándor, Tompa Mihály. Két-két verssel következik Ábrányi Emil, Ágh István, Buda Ferenc, Csanádi Imre, Csorba Győző, Endrődi Sándor, Hajnal Anna, Horváth István, Janus Pannonius, Juhász Ferenc, Lakatos István, Madách Imre, Petri György, Rab Zsuzsa, Szentmihályi Szabó Péter, Szécsi Margit, Szép Ernő és Veres János. – Végül, de (ahogy mondani illik) nem utolsósorban egyetlenegy verssel szerepel ezen a listán Anavi Ádám, Balassi Bálint, Batsányi János, Benjámin László, Bertók László, Bisztray Ádám, Döbrentei Kornél, Fodor József, Gál Sándor, Gárdonyi Géza, Gulyás Pál, Gyulai Pál, Gyurkovics Tibor, Hárs György, Horváth Elemér, Jobbágy Károly, Karay Ilona, Keszthelyi Zoltán, Képes Géza, Király László, Kisfaludy Sándor, Kiss József, Komjáthy Jenő, Kormos István, Kovács András Ferenc, Lévay József, Magyar Lajos, Nadányi Zol-

tán, Nagy Gáspár, Orbán Ottó, Ozswald Árpád, Parancs János, Pátkai Tivadar, Pék Pál, Rákos Sándor, Rónay György, Szepesi Attila, Sziveri János, Szócs Géza, Tandori Dezső, Tompa László, Tóth Erzsébet, Tóth László, Várnai Zseni, Veres Péter, Végh György, Vészi Endre, Vihar Béla, Zalán Tibor.

A költőink népszerűségét firtató kérdésünkre tehát ezt „súgja” 2000 tavaszán a számok tükre, amiből persze botorság volna messzemenő és árnyalt következtetéseket levonni, de néhány tüneten nem árt elgondolkodnunk. A magam részéről meglepőnek és nyugtalanítónak vélem Weöres Sándor költészetének viszonylagos háttérbe szorítását, hiszen nemzedékek nőttek és nőnek fel változatlanul az ő gyerekeknek szánt versein, de úgy tűnik, hogy a BÓBITA, a GYÜMÖLCSKOSÁR, a GYEREKJÁTÉKOK, a ZIMZIMZIM, a HA A VILÁG RIGÓ LENNE anyaga és társaik, bár az egyetemes magyar líra csúcsteljesítményeihez tartoznak, a jelek szerint mégsem gyakoroltak, sajnos, maradandó hatást a lelkekre. Kisebb mértékben ugyanez elmondható Kormos Istvánról is, ha a VACKOR-versek hatalmas és tartós népszerűségére gondolunk. – Nem tudom, hogy mennyire meglepő, de mindenesetre nyugtalanító viszont a kortársi magyar líra roppant szerény jelenléte a verskedvelők körében: a választott versek alig hét százaléka, több mint ötven költőtől. (Hogy ezen belül az úgynevezett szövegköltészet, kísérletező, neo- és poszt-avantgárd líra jóformán semminémű konnexióval nem rendelkezik a verskedvelők körében, már jóval kevésbé meglepő, s minden előzetes közvélemény-kutatás nélkül is eleve nagy biztonsággal prognosztizálható fejlemény...) – Végezetül pedig ennek a váratlan és véletlen mintavételnek a legfőbb és legörvendetesebb tanulsága, szerintem, hogy e számok az irodalomtörténeti kánon, az irodalmi közízlés és a versolvasók ítéletének a maradéktalan egybeesését tükrözik a lista háromnegyed részét verseikkel elfoglaló tucatnyi költő esetében. Úgy tűnik, ebben az egyben még megvan a valódi nemzeti közmegegyezés 2000-ben.

FIGYELŐ

S-O-H-A

Jeles András: Büntető század
Kijárat Kiadó, 2000. 206 oldal, 980 Ft

Claude Lanzmann: Soah
Simone de Beauvoir előszavával
Fordította Ádám Péter
Kossuth, 1999. 186 oldal, 1200 Ft

*„A kerti szikla magasában verdes – maga a kő:
fehér lepke iszonyú súllyal.”*

(Jeles András)

Úgy hozta a véletlen, hogy egy láthatatlan (később megtestesülő) dossziéban összekapcsolódott számomra Claude Lanzmann SOAH című filmje és Jeles András könyve, a BÜNTETŐ SZÁZAD. Mit sem tehettem, a kapcsolat felbonthatatlannak bizonyult, már nem gondolhattam egyikre a másik nélkül, és – átjárva a médiumok közt – magam is belekeveredtem ebbe a viszonyba, mint egy álomba, amit nézek is, és a szereplője is vagyok, utazom benne, de az ösvényt is töröm. E véletlennek szeretnék most utánajárni, bízva abban, hogy közben, ha tévelyegve is, némi oldalfényt derítsek mind a filmre, mind a könyvre (magamon keresztül), ha már így történt, ha már menni kell. Így kellett-e történnie vajon?

Muszáj-érzésekkel kezdődött. Pontosabban a nyári szabadsággal beköszöntő, szezonális tanácstalansággal, melynek kellemetlen feszültsége ismételten megerősítette a tényt, amit elfedni vágytam: hogy szellemi világomban semmi sincs, ami megállná a helyét, ami a helyén volna és hazavárna. Következésképp szellemi világhiányról beszélhetnék inkább. Ekkor nem jutott eszembe Jeles egyik helyre kis paradoxona, miszerint: „*Rossz mondat*» – *de egy jó gondolat zavarta meg!*”, s vakon nyúltam a már olvasott könyvhöz, mely nemrég még elégedetlenséggel töltött el. Olyasféle érzéssel tettem rá a kezem, hogy ez a könyv is bajban van – nézzük, mi lehet mindennek a hátterében; mitől történnek folytonos (vagy folyamatos?) félresiklásaink, és mért nincs szabadság,

ha van. Így, némi szolidaritásra is vágyódva adódott a muszáj, hogy végig kell böngésznem a BÜNTETŐ SZÁZAD-ot alaposan. Meg aztán az ifjúkorom miatt is: amikor ott tolongtunk több százán a füleddt, nyáresti Múcsarnok előterében, és alig láttunk valamit A MOSOLY BIRODALMÁ-ból – bábok, égő szemek –, meg amikor egy kis moziban káprázott a szemem a meg nem értett ANGYALI ÜDVÖZLET-től. „Talán saját hazugságainkra ébresztett rá ez az előadás?”, jegyeztem fel személyemben egy utópikus szellemű lány az 1986. június 17-i, „*zenés életképek*” alcímmel meghirdetett előadás utáni krízisben, ami azóta, ha belegondolok, csupán stílusát és áttételeit változtatja. Az emlékszilánkok miatt (egy egészen más korból), de korántsem csak azért vonzott ez a könyv; hanem mert ihletést adott, bár fogalmam sem volt, mire. Mint a hólapocskák, hívogattak a fragmentumok.

„Juditka az épülő vasúti pálya közelében, az öreg templom dombján talál egy gyerektenyérynnyi hófoltot, később még egyet. Óvatosan tenyerére is fekteti az éles fényben szikrázó pregnáns kis dolgokat, elviszi magával haza, azt mondja. Sajnos, azt nem lehet, mondom, mert útközben elolvad. Akkor szertartásosan a fűre helyezi, egymás közelébe a hólapocskákat, e hívős rejtvényeket, szegény havak, mondja hal-kan, és vörös ujjával végigsimít rajtuk, búcsút int, mintha egy induló vonatra szállna.” (201.)

Végigböngésztem megint nem is egyszer, és alig láttam belőle valamit. Szétesőnek gondoltam – az is –, ugyanakkor csavarog benne valami örvényerő. Úgy éreztem, hogy ez a sok kavargó töredék szúr. Nem tudom feledni, miközben emlékezni sem emlékszem rá, mert nem áll össze a kép. Ha egészében veszem, elmosódnak a részletek, ha a részleteket nézem, elvész az egész. Fenntartásaim vannak a könyv szerkezetével kapcsolatban. Hiányolom a minimális koherenciát, sokallom az elegyességet, morzsálékosságot, a halmozott gondolatjeleket és három pontokat, melyek – akár a szakadások a vezérfonalon. Nem a műfaji meghatározatlanság zavar, az inkább inspirál, hisz kedvenc műfajom a *kevert* – hanem a munka eldöntetlensége. Mindaz, ami magamban is bánt: az alaptalanság; az ívelés hiánya; a még

csak számba sem vehető romok. Nem látom az alaprajzot sem.

Ekkoriban történt, hogy a Francia Intézet meghirdette a Lanzmann-film vetítését. Valamikor régen olvastam valamit (furcsákat) a filmről; muszáj megnézni, döntöttem el, és a tündöklő nyári kora délutánon – vasárnap volt – el is mentem a vetítésre. Egy fiatal barát-nőmet hívtam, hogy jöjnek velem, Katit, aki ápolónő a szívórházban, és az általam ismert emberek közül ő a legkedvesebb és legmosolygósabb teremtmény. Mellesleg nagy mozizó. Katira az első három óra után olyan fázásroham tört rá, hogy haza kellett mennie, és forró fürdőt vett otthon. Én nyolc óra hosszat néztem a filmet; nem vártam ki a végét, mert elment volna az utolsó buszom. A buszban olvastam végig a SOAH szöveggönyvét. A film végét, amit nem fogok látni soha.

A természetképek fogták össze bennem rögtön a két művet, a Jelesét meg a filmet. Jeles regényében – elszólás ez a műfajmegjelölés, nem helytálló (vágyat jelöl), de ez jön a nyelvemre –, mint amikor az ember a szabadban olvas (keret téma: koncert a szabadban), vagy a könyvből felemelve fejét, az ablakon át rálát egy égdarabra, szakadozva végigvonul a Nagy Természet, a „physis”, azaz az ég, egybeöltve a földdel, a levegő a föld fölött, a zöldek, a táj kicsiny részletei vagy tágas látványa. Mintha ez az ember *kint* írta. „EZEK A HABZÓ NYÁRI FELHŐK! / Évmilliók óta ugyanezek az unalmas díszítések!” Egészen elképedtem és megvigasztalódtam attól a fragmentumtól, hogy:

„ERDEKES,

olvasás közben, a nyomtatott sorok között hirtelen mintha látnám a ragyogó, kék eget!” (73.)

Az elképedés és a sajtó vigasz ilyen együttesét szoktam átélni a valóságos *ragyogó, kék ég*-re nézve, amikor felpillantok valamely könyvből vagy a magányomból. A fenti töredéket olvasva pedig itt bent a városban (égtelenül) látam a *ragyogó, kék eget*, amit pedig a szerző így, ilyen keresetlenül tett oda a mondatba „a sorok közé”, stilizálás nélkül, kezdetlegesen, mint egy gyerek, amikor zsírkrétával, széles és sebes mozdulatokkal satíroz. Nem a jelzőkön múltott, hogy megelevenedett. Hanem a környezeten, a betűk és nyomtatott sorok szakaszos fekete-fehér vonulásán, ahova egyszerűen besütött ez a tág, örök égszínké.

Lanzmann filmje gyönyörű tájjal kezdődik, és később is megjelennek a paradicsomian dús lombok, az ég, a napsütés, az árnyas, kanyargó folyócska, rajta egy ladik. Minden olyan, mint akkor volt, mondja az egyik szereplő. „*Itt mindig ilyen nyugalom volt, mint amilyen most is... Csönd volt. Béke és nyugalom. Úgy, mint most.*” Lanzmann sem „csinál” semmit, csak felveszi a chełmnoi, treblinkai, auschwitzi tájat. Magától olyan szép az a film kontextusában, s ezzel mintha valamit üzenne. „Auschwitz után” is isteni kódot keresünk a fizikai és a szellemi szépségben; csak más világi kontextusban.

Az olvasó tájékoztatása végett elmondom, hogy a SOAH című kilenc és fél órás filmet Claude Lanzmann francia filmrendező tizenegy évig készítette (öt és fél évbe telt a háromszáz órányi anyag összevágása), s 1986-ban mutatták be. A film a holocaustról szól, de régi dokumentumfelvételek, archív fotók, muzeális tárgyak nélkül. A túlélőket látjuk (többnyire meglett férfiak), akik beszélnek a *történekről*, meg a mai helyszíneket, a tájat, amilyen ma, vagyis a helyszín gyakran majdnem nyomtalan nyomát. Megszólal néhány volt náci, náciiszolga is, meg egy amerikai történész. És a lengyelek, németek, akik annak idején *látták*. Nem „művészfilm” ez. A művészkedést a rendező nyilvánvalóan nem tartotta a témával összeférhetőnek. Nincsenek vizuális trükkök, stílusbravúrok. Olyan „simának” tűnik az egész. Ahogy a vonatok – mai vonatokat látunk – simán futnak a síneken *oda*. (Sokan bizony *tudták*.) Látszólag egyszerű a film. Nehezen mondható rá, hogy „művészi alkotás”. Nincs benne semmi megszépítve (tragikus értelemben sem), hatásossá fokozva – sem kihegyezve, sem lekerekítve; stílustalannak, naturalisnak látszik – ahogy Isten adta. Még a gondos komponálás sem tűnik fel a nézőnek. („Az egész műnek pedig a haláltáborokba tartó vonatkerékek katonogása adja meg a ritmusát”, írja Simone de Beauvoir.) Dokumentumfilm? Épp Jeles András volt az, aki 1976 májusában – tehát amikor Lanzmann a nagy munkához hozzálátott – egy tanulmányában erősen megkérdőjelezte a játékfilm/dokumentumfilm „mesterségesen kialakított, hazug és hamis distinkcióját”, és felhívta a figyelmet a játékfilm dokumentarizmusára, valamint a „dokumentáris fikció” sablonjaira. A SOAH nem dokumentumfilm, és nem is játékfilm. Lanzmann a szereplésben, eljátszásban

véletlenszerűen feltámadó színigazságot és a dokumentaritásban ólálkodó fikciót egyaránt ismeri, mértékére veszi, és a kettőt keresztezi. Rá se ránt „a kívülről kialakított mű-műfajok diktatúrájára” (J. A.). Az kormányozza, ami van: a túlélő emberek és a „túlélő” táj, meg a kérdező-rendező problémái. Ezeket vizsgálja, az embereket meg a kamerát *azután*, és a tulajdon kérdéseit is, a kamerával meg a nyelv – kérdés, válasz, elbeszélés, hallgatás – révén. Hagyja, hogy az ő kérdéseit is formálja a szemünk előtt elögmolygó valóság.

Az emberek a kamera előtt természetesen rögtön szerepelnek; nem úgy, mint a színészek, hanem úgy, mint mindenki, aki érzi, hogy rajta a világ szeme. A való igazság – a történetek – darabkái mélyről, nehezen, rendszeretlenül törnek föl, szilánkosan, az arcok képe ilyenkor furcsán megborzong – a tulajdon, hangosan kimondott szavaiktól –, mint a víz a széltől. Érződik, hogy ezek az emberek idegennek érzik a szavakat. Az emlékek, betonszarkofág alá temetve, de megvannak. A megrendülést a kimondás kényszere – amit a rendező ébresztett fel – váltja ki, a belül elsúlyosodott valóságdarabok és az ellebegő szavak közti ambivalens feszültség. Világosan látható, hogy ezek az emberek mennyire *nem hisznek a közlésben*, ugyanakkor fontos nekik Lanzmann hite (vagyis a munkát illető eltökéltsége). Azt hiszem, ez ebben a filmben a gyönyörű: a megszólalás (az arc is megszólal, nem csak a hang) rejtett katarzisa, a némasággal és a hitetlenséggel való birkózás.

Megszólal a táj is, mely nem azért szép, mert ügyesen van filmezve, hanem mert ilyenek van teremtve: megszégyenítően szép. De a kamera, közelebről, felfedezi benne a borzalmas hegeket: a barakképületek, kemencék nyomait, a gazos sínpárt. Ahogy egy férfikaron a számjegyet, egy szemhéj moccanásán a szégyent, vagy a szemben az emlékek robbanása miatt létrejövő, szabadjárá nem engedhető katalizmat, ami csakis az érdemi dialógushelyzet révén elviselhető. A beszélgetés az élővilággal is létrejön: a füvek, a kövek is vallanak. Ez a film ajándéka.

Múzeumot, archívumot Lanzmann nem mutat – nem bürokratikusán dokumentál, ami ez esetben ember ellen való vétek lenne –, hanem az élőket (s a bennük lakozó halált) meg a holtakat mutatja még emlékkövek (elvéte

egy-egy réges-régi fénykép) és körvonalazódó üresség/némaság formájában. A treblinkai emlékműegyüttesen időzik el gyakrabban a kamera, vagyis a legkülönbébb formájú kisebb-nagyobb sziklákon, köveken, kőrengtetegen, melyek a legkülönbébb meggyilkolt embereket jelzik. A halottak így, ilyen formában szerepelnek. (Mint semmik, amúgy is jelenvalók. Benne vannak a filmben.) „*Mert nagy anyánk: ez a föld; s a kövek testében a mondott / csontok: hát ezeket kell nekünk hátradobálnunk.*” (Ovidius.)

Ilyen szétdobált kőrengetetre és romos, az időtől feldúlt zsidó temetőre is „emlékeztetett” engem Jeles könyve, vagyis ilyesmire asszociáltam róla. Nem találtam benne, a könyvben a rendet, legfőljebb csoportozatokat itt-ott. A töredékek nála valóban (mint Treblinkán) kiválogott töredékek (nem művészi torzók), letisztítva, címmel (névvel, jelzettel) el látva, vagy anélkül. A füzeteiből, noteszeiből, naplóból szedegette ki őket – szászámra –, letisztázta, és beledobálta ebbe a könyvbe. Nem érttem, hogy minek. Emléki? Önmagát dokumentálva? A legkülönbébb darabok: gondolatok, gyakran felibe-harmadába maradvá, „ötlek” többé-kevésbé kidolgozva (inkább kevésbé), intuíciók, paradoxonok bőven, rövidre zárt eszmeftuttatások, hajmeresztő spekulációk, felszedett idézetek rövid kommentárral vagy anélkül, aperçuk, néha csak egy-egy mondatszilánk, gondolatrepesz, szeszély. Ezenkívül képek (zsánerképek, alakrajzok, csendéletek, tájképek, városképek, önarcképek, profilok); lírai futamok (olyanok, mint a versrészletek); lírai futamok (olyanok, mint a versrészletek); lírai futamok (olyanok, mint a versrészletek); apró mozzanatok az életből, műélvezet és műbosszúság-fragmentumok (festészet, zene, fotó, média, könyv), esztétikai és társadalom- meg kultúrkritikai gondolatok. És még: nagy csomó bizarr hír és álhír, talált szövegek – elképesztő példányok – megfélemlve vagy önmagukban díszelve, abszurd fantáziajátékok, melyek az újságokban talált szenzációk paródiáiként hatnak. Aligha lehet megkülönböztetni, mi talált és mi kitalált, mi paródia s mi társadalmunk önparódiája. Mindeközött akadnak laposabb, élettelelenebb darabok, akadnak elevebbek, vannak könnyedek és súlyosak; végső kérdések, impromptuk és bagatellek. „*És a kövek (hinnéd-e, ha nem tanúsítja a régmúlt?) / már a keménységük levetik, már nem merevek, már / lassan lágyulnak, lágyan formába simulnak. / Majd, hogy*

megnőttek, természetük is szelídebb lett, / és valamely, még nem tisztult, ám emberi formát / sejtetnek, de csak úgy, mint kezd alakulni a márvány, / s még nem eléggé kész, még nyersek rajt a vonások.”

Ellenállhatatlan volt a treblinkai emlékhelynek, pontosabban a SOAH-ban látott filmkockák emlékének (egy elváltozott, a konkrét helytől elszakadt sziklás-köves, halálos jelenségeket hordozó tájképnek) a BÜNTETŐ SZÁZAD struktúrájára-faktúrájára való ráfényképeződése. Az Ovidius nyelvén megfogalmazott Deucalion és Pyrrha-mítosz itt a harmadik, homályos asszociáció, mely nem fut végig, megáll a „még nyersek rajt a vonások” sornál; nem megy el a megszületésekig, vagyis a mitikus feltámadásig-újászületésig, amikor férfiak és nők lesznek a hátradóbaált kövekből. A kövek nem homályosak, közsínekben mutatkoznak, szivárványszínekben – őket jegyeztem meg legjobban a filmből. Felszisszentem: nem morbid-e, balsejtelmű, sőt gonosz dolog egy élő, cselekvő művészember – Jeles András – szellemi világára temetőt rávetíteni? Mit projektálok én itt?! És nem az én recepciómból hiányzik-e a formaelv?

Mindenekelőtt határozottan kijelenthetem, hogy én a sírkerteket (különösen a zsidó temetőket meg azokat, amelyek nincsenek kicicomázva) nem holt térségnek érzékelem. Nehéz ezt megmagyarázni, de szeretni tudom azokat a köveket, valamiféle néma életet érzékelek bennük, kőéletet. Szeretem az ujjbegyem alatt a szemcséket, elnézem az elszíneződéseket, mohát, zuzmót, kőport, a kopó betűket, mállásokat, repedést, kikacsintó vermet. Titokzatosak is számomra a temetők, persze, a múlt, az idők titkát rejtik. És amikor benövi őket a televény, akkor a gazosan burjánzó életét is. De nincsenek semmiféle vallási képzeitem között.

Az az érzésem, hogy a Jeles könyvében összehordott gondolatok sosem lesznek sorjában végiggondolva és rendszerezve, az ötletek nem lesznek megvalósítva, a képekből nem lesz film, a figurákból nem lesz színpadon kibontakozó lények. A szemlélethől nem lesz világnézet, a tűnődésekből filozófia, a verssorokból vers, a törmelékből összefüggő elbeszélés. Ez a könyv így kész, ahogy van. Hézagait teljes. Nem vészmadárérzés ez: ha Jeles színházban, filmvásznon alkotni fog, az valami más lesz. Ha e könyv anyagából valami újászületik, az új lesz. A színház és a film sokkal

életszerűbb, mint az irodalom, kiált belőlük az élet, az írás hozzájuk képest melankolikus, mert szublimáltabb, szükségképp szellemibb. Ahhoz képest, ahogy a színházban megelevenül egy konkrét lény (ahogy azt Jeles elképezi), az irodalom csak az élet „égi mása”, szinte anyagtalan, hisz a szavak jószerűen láthatatlannok, szenzualizmusuk sokkal légiesebb, elvontabb. „Nézzhetjük így is: *IDŐ*, de így is: *ÖRÖKKÉVALÓSÁG* – ezek eltérő ábrázolatai ugyanannak.” Az irodalom, pláne a költészet inkább az utóbbi – vagy az utóbbi felől – nézi ugyanabban: a szavak miatt, melyek változásaik ellenére mégis örökkévalók a színház és a film anyagához viszonyítva. Van egy enigmatikus szentencia a könyvben: „*Halál-angyal: a nyelv*” – miszerint tehát a nyelv örökké halállal legyint. Főleg egy színházi ember tudja ezt ilyen pregnánsan észrevenni, az, akit lenyűgöz a színpadon mozgó eleven lény érzéki aurája, aktuális jelenléte, aki szerint a színház „*egy lényegű az élettel: most és soha többé*” (Bérczes).

Az írás nem pótolhatja a színházi, a filmi alkotást, nem is azt teszi, hanem a saját dimenziójában – a szellemiben – mozog. Jelesnél az írás az egyedülálló műfaja (a magányban összefolynak az idők), és a szellemi élet (az elmetáj) rögzítésére, ugyanakkor a megmozgatására (sőt trenírozására) szolgál. Míg a színház az élőket szolgálja, őket bontja ki, mutatja fel az élőknél, a film pedig víztükre a világnak, képzeletnek, együtt a kettőnek, addig az írás a holtakkal tart szorosabb kapcsolatot és a halállal. Hisz a nyelv a múltak kútjából merít, ősrégből fakad, és olyan fura-finom anyag (akár a neutrinók a kvantumfizikában), hogy át tud szüremelni minden repedésen, és az időkön is áthatol. Holtak ajkán születtek, éltek a szavak, szókapcsolatok, amelyeket használunk. Nincs olyan mondat, melyben ne volna ott valamely halott leheletéből szemernyi. „*A szavak úgy állnak a nyelvben, akár kövek a földben*”, mondja Jeles, és én itt emlékkövekre is asszociálok, melyek elmúlt életek jelei, meg emlékkavicsokra, melyek az emlékezéséi; átváltozó-, illetve átváltozóképes kövekre, melyekben a holt anyag és a szellem közti távolság követhetetlenül összerándul.

Képzavarba bonyolódtam az imént, hol éterinek, hol kőszerűnek hive a szót, és az átváltozás mitológemájába menekültem. A szó halmazállapot-váltó dolog. A beszéd és az írás

tényleg lehet oly eleven, mint a szél, és oly merev, titokzatosan holt, mint a kő. (Lehet hazug is, hamis, de ez most nem tartozik ide.) A Jeles-írás, azt hiszem, a köztes (meta- és anamorfotikus) térben mozog – szétporlik, felszáll, elhal, megébred –, amit ritkán látunk papírra vetve. Ha érne valamit az a szó, hogy „irodalom”, mondhatnánk, hogy egy irodalom előtti dimenzióban – de hát nem ér; a készáru-irodalom felől nézve mindenesetre egy mögöttes tartományban. A „tudatalattijában” az irodalomnak. Ez az alvilág nyugőz le engem is.

A treblinkai sziklák és kövek elmúlt életek jelei. Kihasított szikláknak, lehasadt köveknek látszanak, és zúzaléknak; mert megsemmisített, elpusztított embereket jeleznek. Azoknak az embereknek a pusztulása ott van a fű alatt, a földben, beleszívárgott a kövekbe, ott van az árnyas fák alatt, a zöld vizű folyóban és az élő agyakban – ezt mutatta meg Lanzmann filmje. A *láthatatlant* tehát – ahogy azt, filmesként, Jeles is tenné. Lanzmann fő kérdése nem az, hogy mi volt, hanem az, hogy mi van most, ha az volt; hogy az a múlt, az a pusztítás, erőszak és halál hogy s mint van benne – lefojtva – a jelenben. Beleégve, belenőve. Mint nyom, jel, heg, zúzottság, repedezés és *létező semmi*. Mondjuk, nincs most ott semmi, ahol az a képmény emelkedett. Odaáll egy javakorabeli férfiember a fűre, mond ezt-azt, hebeg (nem sír), nehezen emlékezik, hogy mit mond, azt a tolmács (ráadásul a francia–magyar szinkrontolmács) közvetítésével tudjuk meg (tudtuk a dolgot *nagyjából* azelőtt is), *töredékek* jutnak az eszébe, és erre ott a pusztá földön körülötte – a filmben – láthatóvá válik a létező semmi, az elpusztított életek utáni semmi, ami fáj. Nem a tények a legérdekesebbek (remeg itt ez a szó) a filmben, melyek jóvátehetetlenül elmúltak, hanem az, ami mögöttük van, és ami egyáltalán nem múlt el. Ez pedig a „soah” jelentésbokra: vihar, vész, pusztulás, szerencsétlenség.

Jóvátehetlenné gondolni sem lehet. Hisz azok az emberek és gyerekek tényleg meghaltak, elpusztították őket, nincsenek, soha, de soha többé. Ez történt. Ezt nem lehet, nem szabad föllazítani, elmosni, meghazudolni. Mint jóvátehetetlenre, csak úgy volna szabad gondolni a koncentrációs táborok által jelzett eseményekre. A „megbocsátás” csupán eléggé lila szó ezzel kapcsolatban; mernéd te ezt mondani annak a túlélőnek, akinek a saját feleségét

és gyerekét kellett bekísérnie a gázkamrába, vagy annak, akinek lábszárcsontokat kellett porrá zúzni, és a csontport beleöntenie abba a zöld folyóba? („*Nagyon finom por volt az a csontzúzalék*”, mondja Simon Srebnik, mint aki ma is az ujjbegyei közt érzi.) Lanzmann azt hangsúlyozza, hogy „megértés” sincs, hogy a holocausttal kapcsolatban minden megértés egyenesen obszcén, és ő elutasítja azt, hogy mondjuk a náci szolgák lelki életével foglalkozzon, és bármi megértést tanúsítson irántuk. A holocaustot egyáltalán nem kell megérteni. Nem-megérteni kell. Ő a túlélőket sem megérteni akarta (a film semmit sem pszichologizál), a feledésüket sem igen akarta megérteni, pedig az természetes, hanem feltörte az elnémulás betonját. Filmkritikájában Bíró Yvette e faggatást esetenként erőszakoskodásnak és kegyetlenségnek érzi, és Lanzmann hibájául rója fel. Szerintem nem így van. Az orvos és a művész kegyetlensége ez. Lanzmann attitűdje szerint az iszonyatot nem való szem elől tévesztetni. Az bele van írva immár a Föld sorsába örökre. Aki elnéz felette – elnézi –, az, ki így, ki úgy, de csal. Rosszul vigasztalódik, ami megboszulja magát, mint a félresiklott gázszmunka.

Jeles, mondhatnám kissé frivolán, szintúgy fogékony az iszonyatra, van hozzá idege, a figyelme nem siklik el elegánsan az iszonyatos momentumok, jelenségek fölött. („*Nem úri dollog szerzőnek lenni*”, idézi Szép Ernőt.) Rájuk tapad és felveszi a szeme; felírja az agya. Pedig érzékeny embernek ez nehéz, ilyenkor reflexszerűen szemet hunyunk vagy összeszorítjuk a szemünket, elkapjuk a tekintetünket, és nem emlékszünk. Jelesnél ez az egzisztenciális minőség, ami az iszonyat, konstans létező (nem tudjuk, hogy miért, s talán épp ezért az, ami), nemcsak a szörnyűben, csúnyában, véresben, ott van a szépben is. Nézzük, példának okáért, hogyan ír le „*egy szép nap*”-ot, csupán zárójellek között, közbevetőlegesen; hogyan fordítja le az említett minőséget viszonylag barátságos emberi nyelvre:

„(tényleg szép: tiszta, hideg levegőn cirógassa a dolgozót a téli napocska, s csak a szív klattyog félreérthetően, hebegve-nyögve, mint félkegyelmű egy hókásás, agyagos udvaron – lóhúgy és kerék szag-gatta sár; egy lavórban égaljzímekben derengő, osz-ló halhólyagok)” (118.)

Rilkére asszociálunk ilyenkor – „*Mert hisz a*

szép nem más, / mint az iszonyu kezdete”, csakhogy Jelesnél ráadásul ott van a Rilke utáni történelem sara-mocska-hidegvére is, rákenődve az esztétikára, lerántva a fenségességet (ráhúzva a vizes lepedőt). A rilkei tónus az elmúlt évtizedek során elhervadt. Az „*iszonyú angyal*” lebukott. Besározódott a szárnya, a haja, és széttaposták (tuk). Micsoda képek, íróilag milyen remekül szavakba foglalt, lélegzetelállító képfoszlányok és hasonlatok vannak ebbe a könyvbe belemorzszálva, nem győzném idézni. Rógtón a másik oldalon:

„CSENDELETT

Odakinn a párkányon, a pogány hidegben hús-vágó deszkára kötözve – akár egy szent – madárcsőröktől fátyollá lyuggatott császárszalonna dermedez, bentről büzlő vízében állva, hervadó szirmaival egy díszcsokor bólogat fölötte.” (119.)

Más ez, mint Rilke esztétizált tárgymisztikája. Az ellentétek (fátyol/szalonna, szírom/bűz, hús/madár stb.) feszítvja a késő gótika heveny szenvedélyességét idézi – csöndbe, fagyba fojtva. Álljon itt egy mai városkép is a sok közül:

„*Szilbundás, katzérceipejű hajléktalan a kihalt Almássy téren, kézikocsiján az obligát műanyagszínű koszlott csomagokkal, gavallérsarkú, buja női papucsban billeg át a békés, kora tavaszi délelőttön.*” (85.)

Lanzmann-nál van egy emlékezetes jelenet egy férfifodrászról. Régimódi, precíz munkát végző fodrász, aki nagy szakértelemmel lapogatja, simítja a haját, hol jobbról, hol balról nyír bele még érzéssel egy picit, munka közben látjuk őt. Közben azt meséli el – megmegáll a kezében az olló –, hogy Treblinkán hogyan kellett villámgyorsan lenyírnia a gázkamra előterében várakozó férfiak és nők haját („*a németeknek haj kellett*”). Megakad, elnémul, a rendező rászól, biztatja – láthatólag már ő is tudja, hogy beszélnie kell, akkor is, ha ez neki szörnyű. A gátlások, fojtások, a nem tudás – a feledés/némaság – áttörését, aminek ezt a jelenetet nézve tanúja lehettem – ahogy egy arcon látszik, hogy nyomja vissza, és kínlódva hogyan tör föl az emlékszilánk a hanggal –, hogy mennyire elviselhetetlen a létezés bizonyos dimenziója az embernek – ilyet én még sohasem láttam. Kérdés mármost, hogy mi a nyomósabb valóság: a fodrászszalon vagy a másik, az elnyomott, csupán derengő mélytudás?

A posztmodernnek van egy hülye, hülyítő

vagy hülyéskedő vonulata, amely Disneylandet csinál a világból, és ezt lezseren természetesnek, magától értetődőnek igyekszik föltüntetni. Hogy szemünket az urbánus élet ékes-és éktelenségeire, derűs baromságaira, tarkaságára és groteszk kis szimpatikusságaira vessük, afféle vállvonogató *c'est la vie*-szemlélettel, ökörködve, fanyarul vigyorogva, élvezkedve inkább, semmint siránkozva. A kétségbeesés vermét eltömve, hogy puhára essék az ülep, mint valami rajzfilmben. Ez a vigyori posztmodern utálja a komolyságot, és divatjamúltként veti meg az apokaliptikus (azaz: feltáró) szemléletet, a jelenben lébecol, és a cicomát veszi csak a múltból, a jövőre pedig fütyül. Hívei vagy infantilis ábrázatot öltenek, vagy – intelligensebb kiadásban – „*derűs maszkot*” erőltetnek az arcukra; ezzel a „*derűs maszk*”-kal kezdi Jeles a könyvét, lerántva azt. Közelebb állnak hozzá „*a rosszkedv túlzásai*” és a fekete humor. Később azt is kifejti, hogy a nevezetes „*élni kell!*” mondás „*mindennapos és emlékezetes aljasságok kísérszövege*”, az Illyés naplójából, mégpedig 1956-ból kiszemezett, s nemzeti klasszikusunk által a világ legtalálóbb szólásmondásának tartott „*mert még sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna*”-életfilozófiánál pedig az asztalra vág, miközben az olvasó felhördül. („*Persze, az élet ment tovább*”), mondja a filmben egy treblinkai lengyel paraszt, aki látta; szántás közben „*páholyból*” nézhetne.) Nem a posztmodernnel, nem a népiességgel, nem is a butasággal van itt bajunk, hanem sokkal inkább a le- és elhazudással, a „*nem tudtuk*” mögött megbúvó cinkoskodással meg az álnaivitással, ami végül is közmegegyezéssel represszióhoz vezet, „*a hús alatti, izlésen és esztétikán túli, rejtegetett, véres tartomány letagadásához*”, mint Jeles mondja, és azoknak a megtagadásához, akiknek nincs módjuk lazázni. Nem elég, hogy az egónak belül is van egy „*bűntársa*”, aki a tudattalant és a lelkiismeretet kijátszva „*gondoskodik az én biztonságáról*”, mellette ott a yuppie-pöffeszkedés, szolidaritás helyett a betagozódás és a (politikai és kulturális divatnak, az egyre rejtettebb hatalomnak való) behódolás csúfondáros categoricus imperativusa. Ezt Jeles, amikor nem volt hajlandó becsiszolódni a film- és színházcsinálási mechanizmusba, elutasította. Amilyen kritikus viszonyult a „*lidércnyomások*” kommunista világhoz, olyan kritikus most a rikító ka-

pitalizmussal szemben, amit egyszerűen szölvé „a bűnözés pragmatizmusa” jellemez. A könyvön végigvonul egy társadalomkritikai él, mely szarkasztikus és horrorisztikus látleleteket vág ki a múltból és a jelenkorból. A ludvérces fantázia és a lidérces valóság képei egymásra licitálnak. Voltaképpen egy agyament, pokoli-alvilági társadalomról (és történelemről: „Nagy Szecsavágó”, „Nagy Fogaskerék”) forog a szó, mely valamiféle, mondhatni posztmodern avagy nejlón apokalipszisbe fullad bele. Végtelen, mert a véget bepakoló, befóliázó, tartósítószeres végbe, mely így persze nincs is. Buli van helyette. Alap gondolatnak vehető például ez a mondat:

„Hiába áll előttünk a teljes História, hogy elretentsen tőlük, hiába tudjuk és érezzük, hogy vezetőink, e privilegizált paraziták bünszövetkezetet képeznek, mégis, baromi jóindulattal, a hülyék optimizmusával tekintünk rájuk, akik minden biztonnyal csiklandásszerű kellemetességként érzékelik az alattvalók kűszködéseit és áttekinthetetlen nyomorúságát, nyilván úgy veszik, hogy ez a Nyöszörgő Kórus legitimálja kiváltságos helyzetüket, innen van, ebből a zenéből táplálkozik letagadhatatlan jókedűnk, humoruk, minden emberi mértéket és ítéletet túlhaladó sötét arroganciájuk.” (114.)

A hosszú mondat még és még bővíthető lenne, kiegészíthető a mindenkori elvtársak, a politikusok, a „seggelűkszájak”, az üzletemberek, a „kollégák”, a szolgalelkek csoportképeivel, és a „Nyöszörgő Kórus” is részletezhető az összeomlottak, leselejtezettek és görcsösen kapaszkodók árnyképeivel. Hátterként pedig ott a roncsolt, elcsúfított környezet, a megtépázott természet, a sok mocskok, műanyag, beton és kacat: „Már csak a csendes belemosódás az ismerős piszokba, a saját szennyüinktől mérgezett altalajba – neveléses volna jeleket letűzni az égő gumiabroncsok, pévéczészkák és fluoeszkáló flakonok közé...” Hátborzongató, bámulatos képeket tud ceruzavégre kapni Jeles a városi utcákról, jeleket, figurákat, abszurdumokat; egy mállott, kiégett (kifűjt), éremlyító profanitásba fűlt apokalipszis (jel)képei ezek:

„HAJNAL

Nézem: a városközpontban, a nyílt utcán, vad fényreklámtól csapzottan kövér patkány dűcög egy meredek pilléren a dolga után – akár egy álmos takarítónő, aki elsőként kel, hogy a hajnali kivégzés színhelyén megjelenjen.” (89.)

Nota bene: Jeles nem beszél „apokaliptikus

hangnemben” (Derrida), nincs meg benne a próféták, intellektuel guruk és a bajt habként verők buzgósa, sem a végkifejlet költői miszticizmusa. Nincs meg benne az, hogy „érzékenységekre apellál, akár egy temetésrendező”, se semmi világvégi ezotéria. Nem éli bele magát az alászállásba. Intellektuális attitűdje távolágtartó; olyasféle, mint Lanzmanné a táborok üres helyén, meg a feledő túlélők és tettesek közt: óvatosan és kitartóan, ha kell, kíméletlenül firtat, faggatja az életet, jegyez, tolmácsol, nyomoz, beleszól – ekként feltár –, vág, összerak – felmutat. (Mindezt magával is megteszi.) Nem krónikási szándékkal, hanem inkább meglepetten a darabokban feltárolótól. Nem naiv, hanem ellenkezőleg, az ész határait kikezdő meglepődöttséggel vagy megrökönyödéssel. A magától értetődő – a közmegegyezésszerűen értelmesként elfogadott, az agyba-lélekbe beágyazott – dolgok felpiszkálásáról, közelebbi megvizsgálásáról van szó egy más fényben, a nem-megértés fényében („Lemondok az evidenciákról, lassan haladok, tapogatózva, mint a vakok.”) Tulajdonképpen egy antihermeneutikai attitűdről, ahol nem is az erkölcs szűl közbe, hanem maga az emberi megértés válik kérdésessé, az eszköz, amivel megértenénk, meginog, gyanúba keveredik, a mélyebb, diffúz, de súlyos felismerések aláásásák; van valami, ami ezt az ingó értelmet is látja – szédítő érzés –, s a kilengéseit érzékeli.

Lanzmann úgy vette fel s vágta be az arcokat s beszédjüket – a kamera előtt fellépő emberi fő és beszéd eleve értelmességet sugall –, hogy közben sikerült érzékeltetnie, amint a kérdező s válaszoló, értelemmel megáldott lények arctükrén maga a beszédaktust lehetővé tevő princípium kileng. Ebben a filmben a logosz kétségessége és alaptalansága mutatkozik meg, mint valami elcsíphetetlen kísértetiesség; elcsíphetetlen, hisz minden oly tényszerű: maga ez a tényszerűség mint az ész tartópillér-szerkezete van kiborulóléfelben. Lanzmann nem a pszichés kiborululás érdeklé, hanem a mögöttes (meta-) alapok hintájá. Raoul Hilberg amerikai történész például elmondja, hogy a koncentrációs táborokba vivő szerelvények pontos vasúti menetrend szerint közlekedtek, rendes úton-módon, „ezt az egész ügyet, mint minden más csoportos vagy egyéni utazást, utazási iroda intézte. A számlákkal, menetjegyekkel a »Kelet-Európai Utazási Iroda« foglalko-

zott... Ugyanaz az utazási iroda küldte gázkamrába az embereket, mint amelyik a nyaralók menetjegyeit intézte. Ugyanaz az utazási iroda, ugyanaz az ügyrendi eljárás, ugyanazok a díjtételek... Háború ide vagy oda, a rendszer nem változott: a tíz éven aluliak féláron, a négy éven aluliak ingyen utazhattak, és csak az odautat kellett megfizetni. A keretszemélyzet esetében viszont a visszautat is belefoglalták a tarifájába... A Reichsbahn csoportkedvezményt adott. A zsidókat olyan díjtételekért utaztatták, mintha kirándulni mentek volna”. Gondolom, így, kép nélkül – egy papírok fölé hajló, higgadt, túlon túl lehiggadt, szemüveges történetészfejet láttunk –, a szövegből is érzékelheti az olvasó az ész – az Ész –, az egész elme elszédülését és a megértés ellehetetlenülését, hisz sokkot kap a megértés eszköze.

Marad a hőderlini „szentjózsánosság”, a kiélezett józsánosság, a faggyal, halállal is ismerős, valamint a halált megvető révület, a lobogó illumináció, vízió, sőt párban a kettő. Mikor megszólalnak az ércakások. „Auschwitz, a Szörny pottyantott ki magából”, írja Jeles András (született 1945-ben, élt öt éves koráig intézetben), mint aki egy fix pontra talált. De miféle?

Azt mondja, a gyerekkorára nem emlékszik (Bérczes). A „Szörny”, miként a film is mutatja, elrohad az emlékezetben, csontjai maradnak. A hetvenes évekbéli Oświęcim is feltűnik a filmben, olyan, mint egy korabeli magyarországi kisváros, csúnya, kopott, szocialista. Lanzmann nem kitömött állatot csinál a „Szörny”-ből (nem muzealizálja), hanem a tetemet röntgenezi, a maradványait veszi szemügyre, mondhatni, a halál utáni kísérteties életét produkálja. A „Szörny” hála istennek halott, s ez higgadt tónust ad a filmnek. A gyászolók, temetőjárók higgadtsága ez, különös nyugvás, helyénvaló, még sincs vele valami rendjén: a végső kérdések szörnyei lelakotva alszanak vagy hánykolódnak alatta. Minden temetőlátogatót fenyeget a nagy, a végső kérdések csapdája, ezt borítja márvánnyal, szűr belé feszületet, ülteti be virággal. Van, aki emlékmű- és sírboltpárti („AZ IRODALOM /lásd: hullafestészet”). És van, aki átjárót képez ki a holtak és az élők birodalma között, és ide-oda ereszti őket. Aki e két nézőponttal dolgozik egyszerre, annál mindkettő elbizonytalanodik, mint egy valódi párbeszéd esetében, ahol egymás nézőpontjait fel kell venni s cserélnetni.

A halál nézőpontjában lenni annyi, mint

képzeletben a végpontba mintegy beleállni, az élet/halál mezsgyéjére magunkat áttenni (a senki földjére), ahonnan más rálátás esik mindenre. Lanzmann ebbe a pontba is átpenderítette beszélgetőpartnereit, főleg a túlélőket (a tettestársak, akik a halált praktizálták, erre nemigen mutatkoztak képesnek). Innen „az Élet... csak töltelékanyag. (Marad az »esszencia« – idővel ez is elillan, elszökik)”, így Jeles. Innen nem az ember s nem az én a csúc, hanem tébolygó lény más lények – állatok, növények, gyerekek, nők, „uracsok, úrfiak, ficsúrok, deli legények” azaz (sic!): „faszok” között, Senkik és Valakik, emberek és nem emberi létezők, furcsa fényben úszó tárgyak közt, a létben, amit különleges tájnak érzékelünk, mely ezerféle-képpen leírható; álljon itt két látkép a könyvből a kedvenceim közül:

„Meredek tetők, csúcsok, templomok. Kilátszanak a tájból a szögek, mint egy tortúra dokumentumai.” (135.)

(Meg kell jegyezni, hogy Jeles gyakran és nagyszerűen forgatott stíluseszköze a hasonlat és az inverzió, mellyel a fantáziája valóságos trapézjátékokat művel.)

„Vönuló felhők homályán át vagyogás járja be a nyirkos dombokat – így világítja meg a születés fény-e egymás után az Idő ligeteiben reszkető lelkeket.” (117.)

De lehet táj egy arc is vagy egy kertrészlet, egy üres lakás. A halál nézőpontjából kitágul a kép (még akkor is, ha egy zugra összpontosul), vagy egy-egy dolgot megtapadva a tekintet áthatol; nem foghat be mindent, s a minden is csak rész. A legpregnansabb kép erről a hihetetlen kitágulásról s ugyanakkor töpörödésről – anamorfitikus elváltozásról – a következő:

„A LÉT

Káoszban lebegő buborék

anyaghiba a Mindenség-acélban” (45.)

(ahol a címszó ironikusan meg van lábjegyzetelve: „figyelem! Nem tárgyragos névszó”), de, mint mondtam, kicsiben is nézhető a dolog, mely nem dolog:

„VILÁGÍTÓTORONY:

harmat kristálya egy fűszálon billeg, s

hűsíti az iszonyú Napot” (42.)

Nyilván megkérdőjelezhető, hogy mért nevezem ezt halál felőli nézőpontnak. A létezők relativitása és együttlátása (az ego kikezdése) miatt, amit csak ez a távlat tesz lehetővé, a mindenek elmúlását felfogni képesítő időér-

zékélés miatt – az időnek a múlása, globálisan, csak onnan látszik, ahol nincs idő –, a kicsit nagyoknak és a nagyot kicsinek látni tudó, a hierarchiát teljesen felforgató tekintet miatt, az iszonyatot és a gyönyört egymásba csúsztató érzésmód miatt:

„Sárga, napsárga őszi lombok:
egy roncs klavír –

Évilág és Iszonyat határán” (178.)

az Én felfüggesztése miatt, mert az ilyenkor transzparenssé válik, és az enyhe (szinte kellemes) vagy erős szívszorulás miatt is, ami – lévén szó élő szemről a holtpontra – elkerülhetetlen, legföljebb morbid humor tárgya lehet.

Fix pont a holtpontra, de ha jobban megnézzük, kiderül, hogy nem is olyan fix és nem is olyan pont, hanem szakadékokat jelző repedés, lékkel fenyegető rianás.

„AUSCHWITZ

repedés a porcelánon

köböcsésze vagy piszoár?

nekünk ez a villám formájú írásjegy adatott” (63.)

A SOAH-ban a beszélő túlélők szemgolyóján és hangjában jelenik meg ez a repedés. Aki nem hiszi – a film őrzí. Áll például Simon Srebnik, aki *akkor* tizenhárom éves volt, ősz hajú férfiemberként – Lanzmann állította oda – a chechnói katolikus templomkapu előtt a Szűzanya születésnapján, templomjáró falubeliek (bruegheli parasztok) csoportja közepette, szó szót követ, körülzsongják az embert (visszaemlékeznek a láncos bokájú kislányra), addig-addig (Lanzmann kivárja), míg ki nem bökik, hogy a zsidók halálra ítélték Krisztust, ergo visszahullt a vére a fejükre, egyre hevesebben mondják, miközben ott állt köztük az a túlélő izraeli ember, szemérmesen mosolyog, nem szól egy árva szót sem, csak ott az a repedés a szemében.

A katolikusok meglincselték e szavakkal.

Mindig is kerestem egy fix pontot, ahol megvethetem a lábam. Ilyen nincs. Csak olyan pontok, ahol az ember talpa alatt megnyílik a föld. A „villám formájú írásjegy” egyik repedésvonalra elnyúlik egészen idáig, ahol ezeket a sorokat írom. A monstrum, ahonnan jön: a Világszellem, melynek égi mását, szebbiknek hitt felét sokan Istennek nevezik. „I-S-T-E-N”, írja Jeles gyakran, hogy kifejezze jel mivoltát. Jelentése ismeretlen: X. Auschwitzot nem lehet az ő számlájára írni – Lanzmann filmjéből

abszolút világos, hogy kisebb-nagyobb emberi igyekezetekből és iparkodásból jött az össze. De talán a „villámcsapást” igen, az ütést, ami az emberiséget érte, s melynek döngése máig visszhangzik. Enélkül a holocaust csak pusztaság lenne, melynek rajzát láttuk is a filmben (a treblinkai lágér helyszínrajzát), precízen, *érthetően* elmagyarázva (Franz Suchomel SS Untersturmführernek köszönhetően).

Amikor az első két óra után kimentünk a vetítésről, zavarban voltam, amiért ezt a kedves lányt elhoztam ide. Nem annyira a borzalom miatt – ez a film egyébként a játékfilm-hatásokhoz mérten nem is borzasztó –, hanem mert attól tartottam, hogy unja a kemény tények e hosszú szerelvényeit, és feszeng. Ő valahogy túl szép és nőies ehhez. Megtényleg ártatlan. „Hát – mondtam neki –, akárhogy is, de ebben a században éltünk.” Elég időtlen mondat volt. „Ezt látni muszáj”, tettem hozzá. Hebegtem. „Még nem mondtam el Fannynak. Ő 1988-ban született. És mégis. Hozzá is elér”, mondtam még hitetlenül. Kati mosolygott, mintha mindez nem is volna igaz. A halálgyárak, meg az én vidám kislányom, meg libamájas szendvics a Francia Intézetben, ahova az üvegfalon át belátszik a Duna vize – nem értettük.

Nyilván jó mondat is van, amit egy rossz gondolat zavar meg, akárcsak fordítva. E habogás közben csatoltam össze a könyvet meg a filmet, a füledtségből az ólomszín folyóra kinézve. Szemben a Parlament. Az ember nincs is tudatában annak, hogy a büntető században él, voltaképp nem veszi észbe, nem fér a fejébe, a kislánynomnak meg végképp nem. Amikor a vetítési szünetben ránéztem Katira, aki oly türelmes, nyitott meg értelmes is, akkor – a kontraszttól – döböntem rá egy másodperc erre a háttérre.

Mi közünk nekünk, akik a hatvanas években születünk, Auschwitzhoz? Pláne a gyerekek?

„Megszokjuk, persze, sőt félő, hogy lassan a szívünkhöz fog szólni ez az egész, ez a – hogy mondják, ez a... – szép neve van – ez a korszak. De addigra már, hálaisten, bután és kedvetelve nézelődünk – akár gazdája búzában, egy hajléktalan rongyai között, tudod: egy olyan rekedt, ekémás kutya.” (60.)

A gyerek apai dédanyja a gettóban halálosan megbetegedett. Apai nagyapja azért került a frontra (s pusztult el valamikor, valahol

Szibériában), mert nem volt hajlandó elválni félzsídó feleségétől. Az én barbár apai nagyapám a háború után egy *kiürült*, pompás zsidó házat vett meg potom pénzért, abban nőttek fel. Apai nagyapám a németek ellen a dunai hajón... Országok szakadása... Felrajzolhatnék még, vékony ecsettel, pirossal, sok hajszáleret a családörténétől, a mai szétszórt, csonka családokig, a mai lelki betegségekig, mosolygós némaságokig vezetőt. Kati anyja szarajevói árvaházi lány volt. Ikonijának hívják; csöndes is, mint egy ikon. De hisz beleér a születésünk a második világháborúba! Ami azt illeti, elég árván élünk itt a fővárosban, Kati is, meg én is. Metaforikus értelemben: hajléktalanul. Szellemi értelemben mégúgy. Nem szoktuk használni a „haza” főnevet. Nem tartozunk sehová. Nem véletlen, hogy reá nézve csapott meg a „kortudat”: többes számban beszélhetünk csak erről. Magányában boldog vagy boldogtalan időtlenségbe süpped az ember. Mégiscsak jó volt, hogy egy darabig ott volt Kati, és kimondhattam neki azt a szimpla kis mondatot, és érezhettük a szolidaritás lehetőségét. Egymással, az elpusztítottakon keresztül. Csak egy pillanatig tartott.

Ezek csak gyenge, gyengéd és felületes életmozzanatok, az írás azonban arra való, hogy a dolgok mélyére nézzen. „*Mit jelent lefilmezni a valóságot? Képeket készíteni a valóságból kiindulva annyi, mint lyukat vágni a valóságba. Képbe foglalni nem más, mint elmélyíteni*” – mondta Lanzmann egy interjúban. Ezen a lyukon keresztül susterog be a múlt a jelenbe, s valóik érzékelhetővé életünk anyaga, az idő. (S jön „*a keserű lelkiismeret-furdalás az idő múlása miatt*” – J. A.) Jeles ennek a könyvnek az anyagát szintúgy jó tíz év szellemi munkájának termékéből hasogatta, mazsolázta ki. Hogy mi történt vele, annak regénye a „*lyukak*”-ból érződik. Életfordulat történt, gyerekek születtek, cseperedtek, vidéki, szellemileg magányos (korszerűtlen) ember lett belőle, aki jobbbára képzeletben filmez, magában éli meg a drámákat – „*a lelkiismeret-furdalás s a kétségbeesés operáit*” –, s az írásban talált olyan médiumra, mellyel önnön eltűnését fékezi, kijelzi. Látni, ahogy a maga módján kapcsolatot tart az Egésszel – nemcsak az étellel, hanem a halállal, holtakkal is –, s igyekszik épen tartani érzékelő-, képzelő- és felfogóképességét, ami nem könnyű. Ő, akinek erős közösségi vénája volt és a csapat-

munkát szerette, most írva beszélget, nem csak emberekkel és nem csak szavakkal. Tanulja például az állatok és a növények nyelvét, a természet olvasását. (Egy helyütt a sünt mondja „*kollégá*”-nak.) Egy én mozgó-árnyképpel is megismerkedünk a BÜNTETŐ SZÁZAD-OT forgatva, de nem Jeles András, a film- és színházi rendezőével, nem egy *perszonával*, hanem a büntető századiak egy transzparens énváltozatával. Azaz látni – magunkat. Belelphetünk a saját árnyékunkba akár.

„*Nem dolgozom?! Hát ez mi: életben tartani magam?! Szakad rólam a víz (nem, nem a rémülettől!), tehát meglehetősen munka ez az életben levés – ez egyelőre a munkám.*” (197.)

Metaélet a metafizológia, metatudományok és metanyelvészet korában, magát az életet tárgyaló – faggató, analízáló és szintetizáló – élet, mely nem bír csak úgy lenni (sem nem lenni!), hanem közben folyamatosan a saját alapjait nélkülözi és keresi. Száműzött élet – hogy honnét, már arra sem emlékezni, tán csak az álomban –, túlélő élet, melynek története homályba vész. A „nem emlékszem” pecsétje, ami a film minden szereplőjének arcán ott volt, míg Lanzmann kéméletlenül föl nem törte, mindannyiunk arcán díszileg. Nem emlékszem A MOSOLY BIRODALMÁ-ra, nem emlékszem a Dobozy-műből csinált nyökögő előadásnak még a címére sem (bár hallom a dadogást, és sziklákat látok), nem emlékszem a halottaim arcára, az életemre; az eltűnés a BÜNTETŐ SZÁZAD egyik rejtett fő motívuma. „*Talán eltűnök hirtelen, mint az erdőben a vadnyom, elpazaroltam mindenen, amiről számot kéne adnom...*” – így emlékszem a versre, és most szándékosan nem nézek utána. Az eltűnés nem eufemizmus a halálra, hanem annak egy modern módoszata: az érthetetlen, nyomtalan megsemmisülés. „*Csak valami nagy-nagy csönd volt, valami nagy-nagy nyugalom.* A csönd értette meg..., mi is történt? *Igen, a csönd.* Le tudná írni azt a csöndet? *Különös csönd volt... Nem hallottunk semmit. Semmit sem láttunk. Mintha a tábor üres lett volna*” (egy lengyel paraszt és Lanzmann párbeszéde).

A fennen hirdetett kommunikáció korában a fedőbeszéd alatt természetellenes elnémulásokra és elhallgatásokra lehetünk figyelmesek, és meghallhatjuk az egymást „*víz alá süllyesztő*” meg a „*szögbeverő*” hangokat, amelyeket Jeles észrevételez. Rendzéseiből emlé-

kezhetünk rá, mennyire izgatja őt a kifejezés problematikája, a kommunikációs zavargás s a traumatikus mélypszichológiai „nyelvezavar” (Ferenczi). A legerőteljesebben ő kutatta a sokat idézett hölderlini sorok egzisztenciális értelmét: „*Csak jel vagyunk, s mögötte semmi, / kín nélkül vagyunk, s már-már elfeledtünk / beszélni is a messi idegenben.*” A BÜNTETŐ SZÁZAD írója töredékekben bár, de letisztított, képekben gazdag és szabatos nyelven ír, váltakozva egyes szám első, második és többes szám első személyben, ám mindezek – még az én is – akárha fiktív személyek volnának: a könyv alapvetően egyszemélyes – az írástérben visszhangoznak a mondatok, a magányban, szellemek színe előtt. Hogy mik ezek a „szellemek”, azt e sorok írója nem tudja tolmácsolni. Feltűnedezhetnek sok mindenben: egy festményen, fényképeken, gyerekek arcán, a hallgatag „*feldúlt lelkek*”-en, váratlanul feltoluló szavakban, az udvarban:

„SZEMBESÍTÉS

Hóval lepett kert; a telten ragyogó ég kékjében a fák hókontúros, eksztatikus ágaikkal – igen, felismerem: a híres NÉMA KÓRUS!” (21.)

Mint írja, ő a „*senkiföldjén*” megtalálta a helyét. Egy másik metaforával kifejezve: a „*vil-lanyszékben*”, amit egyszer kétségtelenül bekapcsolnak, halálközelségben tehát, ugyanakkor s épp ezért felfokozottan létközelségben is, az élet apróságait – gyerekeket, állatokat, gyümölcsöt – és fenséges dolgait – mint egy vihar, egy virágba borult fa, az alkony vagy a Hold – jobban látva. S lévén, hogy tisztán ír, láttatva. Számomra a lét gyűrűjének víziója ugyanúgy adódik e láttatásból, mint a halál egyetlen láthatatlanja, mely egyszerivé és intenzívvé teszi ezt a látomást; az örök létben a *soha* szíve ver, a most és soha többé. Ez abszolút élmény!

„HAJNALI HANG

*Kicsi sárga villám
aranyírás
szalagocska
támad a sötétben*

(egy csecsemő pisilni kezd)” (26.)

De még egy gyűrű van, mely az éntől – az egy életem, egy halálomtól – független, s amely egy olyan megsemmisülést foglal magába, mely már az életben kifejti hatását, miként a *soah*. „*Auschwitz a túlvilágot is megfertőzte, az életem túl levőt is megkeserítette, azt sugallva, hogy a halál is a Náci Birodalom iránnyútsa alatt áll,*

hogy az valami kiségitő láger, Központi Készáru le-rakat – vagy valami ehhez hasonló.” (J. A.) A szellemi vagy imaginárius (mitológiai) univerzum felbomlását illetően keményebb szavakat is lehet használni: az öntudat széttüzléséről s az ezzel járó lealjasodásról van szó, valamiféle bűnről vagy tévedésről, elhibázásról, amit nem tudunk meghatározni, csak a hatását ismerjük, amikor – jogosan – elhibázott teremtményeknek érezzük magunkat, s élettől, embertől, könyvtől undorodva elfordulunk. Közben rettegünk. Jeles többféleképpen közelíti, egy helyütt az élet, az emberi lény rágalmozásának mondja ezt a komplexust, melytől maga is szenved; amitől folyton elfog bennünket a „*rossz szédület*”, a gyűlölet, a rosszindulat; amitől kicsinyes számítássá silányul az élet, a halál pedig túl korán elkezdődik, és „*semmi említésre méltót nem érzünk*”. Ezt a szellemi állapotot számomra legjobban a következő kozmikus allegória érzékelteti:

„A HENTESÜZLET

előtti járdán nagy halom törött tojások között kotorász egy klinikai szájszésznek öltözött elegáns illető zöld gumikesztyűben.

A henteskesztyű szemérmetlenül siklik az égites-tek és ködök egyberontott, nyúlós plazmájában, hogy egy bűzös vödörbe terelje az egész reszkető univerzumot.” (126.)

Jeles szemlélete mégsem katasztrofista (miként Lanzmanné sem az); mélypont van, de nincs ünnepélye, a hentes „*elegáns illető*”, játszik a „*Nagy Európai Zenekar*”, és nem várható már a Megváltó. Istenből (így egybeírva) „*egy mozdulatlan, hűvös farhát*” látszik, jelkenti meg mindenre illik, de semmit sem mond. Kisebb katasztrófák történnek – mindenütt, minden-
kiben, elaprózva –, amelyeket alig lehet észrevenni, kinek is lenne szeme rájuk – megszoktuk. Nem tűnik fel, hogy eltűnnek közülünk az emberek. Még a legokosabb koponyák is későn (vagy nem) kapcsolnak a politikai perverziókat illetően. Közügyek nincsenek, legfeljebb köz-botrányok. Jeles annyiban apokaliptikus szemléletű, amennyiben mindenkinek megvan a maga világvége. Ez tagadhatatlan. Ám együtt már nem tudunk gondolkodni, a gondolatok csak véletlenül csendülnek össze. A mű különös koincidenenciák kiváltója lehet, mikor a holtak is hangot kapnak. Fatalizmus, az van Jelesben, azaz bizonyos intuitív törvénytisztelet, mely visz, ahova visz. A komplex én saját tör-

vényeiről van szó, melyeket úgyszólván egyeztetnie kell kinek-kinek azokkal, amelyeket a létből olvas ki. (Nehéz olvasmány.) Jeles végben gondolkodik, de a véghelyzetekből folyton-folyvást kezd. (Innen ez a rengeteg elvágás és új bekezdés a könyvben, e szakadozottság és szakadárság.) Ezzel, azt hiszem, megtiszteli a napot, ami együtt a Nap is. „A szeretet gyakorlata mindig előlről kezdődik”, írta Ruusbroeck, a középkori flamand szerzetes. De a „szeretet” szót nekünk immár illetlenség a szájunkra venni. „Egyetlen napunk is felfoghatatlan, mire este lesz, elfelejted, hogy ki voltál reggel.” Elszólásaikkal, álmainkkal, ráhibázásainkkal, fantáziáinkkal, kósza gondolatainkkal emlékezünk, összefüggéstelenül. Jeles a félreolvasásokat, félrehallásokat, másoktól vagy a saját félálmból véletlenül a fülébe jutott dődögéseket, a hallucinációkat, illuminációkat, a vadon termett gondolatokat meg a hasonló „bolygóaromokat” jobban fogja, mint a közrendű valóságot. Ezeket az elvételeket a bennünk lévő másik (aki ezeket a sorokat írta) gyűjti, akivel csendes vagy toporzékoló viszályban vagyunk. Ő gyűjt, mi feledünk. Nem lehet nem meghasonlottan élni. Talán, paradox módon, a hasadásnak – vonala szintoly girbegurba, mint a villám – a fessegetése az összetartó erő, nem tudom. Immár munkafüzetként használom a BÜNTETŐ SZÁZAD-OT, van még benne, szétszórva, elég néma és üres hely.

*

Az írást imígyen befejezve már nem annyira a könyvvel, mint inkább a saját reflexióimmal való elégedetlenség furdalt. Ha az ember nagyon sokat foglalkozik egy könyvvel, megérzi annak szívverését, és összekeveri a sajátjával. Projekció vagyunk. De mitől? Mitől támadnak ezek a kivetítések? Az árvaságtól? Azt nem tudtam megfogalmazni, hogy végül is mi az az energia, ami ezt az írást viszi. Annyit biztosan éreztem, hogy ez nem egy letargikus műkönyv, hanem eleven, lüktető dolog – a lelkiismeret ama paszternaki „égő, füstölgő, téglalap alakú darabja”. A film esetében Lanzmann (egy interjúban) megfogalmazta a „lényegét”: „A film a feltámadásról szól. A zsidók magányosan és elhagyatva haltak meg. Azt akartam, hogy a filmben újra életre keljenek, így én másodszor is megölttem őket, de tudtam, hogy ezúttal már nem lesznek egyedül.” Az írás azonban, mint jeleztem, szerintem magányosabb és melankolikusabb mű-

faj, nem élő emberekkel dolgozik, és nem tud olyan módon interveniálni – tenni –, mint, néhanapján, a színházi meg a filmesemény; más-ként történik meg. Hatása bűvópatakszerű, időközön átszivárgó; fantasztikus például, hogy tud ma felbukkanni egy Rilke- vagy Hölderlin-verssor vagy egy ősi mítosz-törredék. A BÜNTETŐ SZÁZAD is száz idézetet, beszűrődő gondolatot tartalmaz. Észre kellennem, hogy a diszperzív forma ellenére mozgatóereje az összegyűjtés, kísérlete: az együttlátás. A kulcsot az egészen személyes töredékek egyikében találtam meg, ahol Jeles egy gyerekkori érzéki emlékéiről ír, amikor azt érezte, hogy „a kifejezhetetlenül hatalmas helyet fog, tágul valami harmatcseppszerű semmisségben”. Ráismertem erre a kínos érzésre, mert gyerekkoromban nekem is voltak hasonló absztrakt, mégis szenzuális élményeim, amikor a képzeletemben egy geometrikus test vészesen tágulni kezdett, majd visszaszűkült, és ez félelmetes volt. Ezekben a napokban egy asztrofizikai könyvet is olvastam (ami ott tudomány, az nekem, persze, költészet), melyben a részecskefizikai és a kozmológiai elméletek és törvények folyton egymásba csúsztak, s az olvasói képzelet elképesztő csavarodásokra kényszerült. Láttam, hogy az asztrofizikusoknál az elmémunka az első, utána jön a képzelet. Az írónál fordítva van. Maga a lüktetés azonban nagyon hasonlít: „a Hatalmas a kifejezhetetlenül kicsinyben fejt ki türhetetlen terjeszkedését, tágulását”, és viszont. Azt hiszem, ez az a paradox, csavart erő, amely Jeles fragmentumait is gyűjti, szórja, összeakasztja. Lehetséges, hogy valahol, egy nem reális színtéren, mégis együtt gondolkodunk?

Irodalom

- A HELY ÉS A SZÓ. BESZÉLGETÉS CLAUDE LANZMANN-NAL. *Filmvilág*, 1989/11.
- A TÖMEGMÉSZÁRLÁS KELLÉKEI (Interjú Claude Lanzmann-nal). *Filmvilág*, 1988/3.
- Bérczes László: BESZÉLGETÉS JELES ANDRÁSSAL. In: A MEZSGYÉN. 1993.
- Bíró Yvette: A NEMLÉT EIVSELHETETLEN SÚLYA. In: A RENDETLENSÉG RENDJE. Cserépfalvi, 1996.
- Jacques Derrida: A FILOZÓFIÁBAN ÚJABBAN MEGHONOSODOTT APOKALIPTIKUS HANGNEMRŐL. *Gond*, 1992. szeptember.

Ferenczi Sándor: NYELVZAVAR A FELNŐTTEK ÉS A GYERMEK KÖZÖTT. In: A PSZICHOANALÍZIS ÉS MODERN IRÁNYZATAI. Gondolat, 1971.

Jeles András: TEÓRIA ÉS AKCIÓ. In: TÖREDÉKEK C. kiadvány, 1993.

Az Ovidius-idézetet Devecseri Gábor, a Rilke-idézetet Nemes Nagy Ágnes, a Hölderlin-idézetet Bernáth István, Ruusbroeck mondatát Balogh Tamás fordításában közlöm.

Radics Viktória

A MARNO-OLVASÁS

Marno János: Nincsen líra √ nélkül.

Válogatott és új versek

Palatinus, 1999. 283 oldal, 1200 Ft

Nyolc könyv – hat verses-, egy tanulmány- és egy prózakötet – után tette közzé Marno János ezt a kilencediket, válogatott verseinek gyűjteményét. Az összeállítás műfaját tekintve egynemű; azért érdemes ezt megállapítani, mert A MŰZSA ÉS A BÁBU című második kötetének tengelyébe annak idején a József Attila KÖNNYŰ, FEHÉR RUHÁBAN című költeményéről írott és komoly érdeklődést kiváltott tanulmányát állította, és ezzel a gesztussal magával is figyelmet keltett. Az ANARCHIA SZÖRENDJE címmel 1997-ben gyűjtötte kötetbe az ÉS Tárcatár rovatában és másutt megjelent kispriódáit. Ezek alapján tehát elképzelhető lett volna egy három műfajú gyűjtemény is, annál is inkább, mert eltérő műfajú munkáinak beszédmódja, nyelvformáló eljárásai és intonációja gyakran szinte teljesen azonos, míg a műfajilag együvé sorolt darabokat ugyanebből a szempontból vizsgálva sokkal nagyobb eltérésekkel találkozhatunk.

Azt lehet mondani, hogy a művek közt nem műfaji, hanem tematikai vagy a narrátor hanghordozása szerinti eltérések mentén húzhatunk a legkényelmesebben határvonalakat. Marno ennek ellenére még a műfajinál is szűkebbre vonja a formális korlátokat: A CSELEKMÉNY – ISTEN HA EGYSZER LÁBRA KAP című, könyvterjedelmű lírai kompozícióját *egészében* hagyta ki a válogatásból, vagyis sem egészében, sem részleteiben nem illesztette ide. A válogatás tükrében az életmű négy részre tagolódik:

értekezés, kispriódá, könyvvers és a gyűjtemény alapját képező rövidebb versek összessége.

Nehéz és bizonytalanul megválaszolható kérdés, hogy jelentést/jelentőséget kell-e tulajdonítanunk a szerkesztés eme sajátosságának. A CSELEKMÉNY... anyagának mellőzése egyaránt felfogható magabiztos gesztusként – amennyiben a művet csorbíthatatlanul értékesnek tekinti, s így a szabott terjedelemben inkább nem is idéz belőle –, de az elbizonytalanodás, a kifelé figyelés megnyilatkozásaként is, hiszen ennek a kötetnek a kritikai értékelése volt a leginkább ambivalens; az egyébként inkább csak az interpretáció útjaival, kevésbé a bírálattal törődő, elutasító kitételeket ritkán használó kritikáknak ennek a könyvnek a kapcsán hangzott el a legtöbb értetlenségről, el-lenszenvről árulkodó vélekedés.

Valójában azonban egyik magatartásformát sem tartom összegezethetőnek Marno alkotói alkatával. Igaz, arról szó sincs, hogy költészete maradéktalanul egynemű, válságok, váltást hozó kötetek és önrevízió nélkül való lenne. Ezek a váltások azonban meggyőzően levezethetők magából a személyiség önszemléletéből és költészetének belső szabályszerűségeiből. Nem látok egyetlen olyan fordulatot sem, mely kényszerítően külső tényezőkre, a bírálatok elmarasztaló vagy dicsérő megállapításaira volna visszavezethető. Ebből pedig az is következik, hogy az önrevízió motívumai között nem az egyes művek attitűdjétől való eltávolodás mozzanatára kell odafigyelnünk, hanem a válogatáskötetnek mint könyvegésznek a mentális homogenitását célzó kompozíciós elvre. Hogy egy példát mondjak: nézetem szerint az ÉJSZAKAI ELŐADÁS nem azért maradt ki az EGYÜTT- JÁRÁS anyagából, mert a költő ma már nem tartja elég jó írásnak, de nem is azért, mert az 1986–87-es kritikák egy részének szerzői a kívánatosnál jobban idegenkedtek tőle (mások pedig, akiknek értékrendje Marnoétól alapvetően eltér, kiemelték és dicsérték; így gondolhatnánk dacos elfordulásra is), hanem egyszerűen azért, mert a válogatáskötet indítása határozottan versszerű szövegekre épül, s az epikusabb és szövegében prózaibb, terjedelmesebb darab ezek közé nem illik. (Jóllehet az EGYÜTT- JÁRÁS-ba mint könyvstruktúrába beleillett. Ott mások voltak a kompozíciós szabályok, szempontok.)

A Marno-versbeszéd

1986, A KÖLTÉSZET MÁSNAPJA antológia megjelenése óta (ebben jelent meg először terjedelmesebb válogatás Marnótól, pedig akkor már negyvenedik éve felé járt) jó néhányszor láttam, hallottam költői esteken vagy hangfelvételtől Marnót saját (néha mások) verseit, prózáit felolvasni. Ilyenkor a körülményeknek is igen nagy figyelmet szentelt. Emlékszem egy esetre, amikor nem volt hajlandó elkezdeni a felolvasást, amíg nem kerítették egy tisztességes mikrofonállványt, és meg nem oldották, hogy a berendezés tökéletes minőségben adja vissza beszédhangjának tónusát. Kínos jelenet volt; már az sem látszott magától értetődőnek, hogy a cepp pinceklubban egyáltalán szükség van hangosításra. A felolvasás kezdetén aztán kiderült: Marnónak azért van szüksége hangosításra, hogy *halk* lehessen. Ülve, egy olvasólámpa fényénél, hol felemelve a fejét, hol a szövegbe tekintve olvasta a verseket, meglehetősen lassan és csendesen. Éppen ezen a módon teremthette meg az ezeknek a verseknek a befogadásához nélkülözhetetlen figyelmet – előadó és hallgató együttes figyelmét – és az ebből sugárzó együttes komolyságot. Az atmoszféra kommunikativitását.

Az első kérdés tehát ez: hogyan beszél, hogyan mondja önmagát a Marno-vers mint szöveg, közvetítő útján vagy anélkül? Én magam a fenti eset óta ezt a hangszóróból megszólaló, felerősítve halk hangot hallok a versekben. De hogyan szólalnak meg maguk a szövegek?

Amikor ezt az igealakot használjuk: *megszólalnak*, elsőként nyilván a versek kezdő egységeire kell figyelniük. Ha végiglapozzuk Marno költeményeit, azt fogjuk tapasztalni, hogy egyetlen esetben sem előzi meg a vers törzsszövegét bevezetés, az előzmények feltárása, rövid összefoglalása, tehát semmi, ami az olvasót segítené abban, hogy a közléseket megértse. *In medias res*, az első szóval már a kelles közepén vagyunk valaminek, és hogy pontosan minek, arra nézvést később sem kapunk majd kielégítő felvilágosítást. A Marno-olvasás első és legfontosabb eleme a vers narrátorára összpontosított fokozott figyelem, hiszen az egyetlen esélyünk – arra, hogy a versben foglalt közléseket megértsük – az, ha ennek a szüntelenül beszélő képzeletbeli alaknak az intonációjára, elejtett célzásaira össza-

pontosítunk. A Marno-versek között ugyanis nem a semmi van, nem a kezdetet megelőző és a véget követő normális nemlét, hanem az elhallgatás. A narrátor, akinek a beszédét a szövegben halljuk, megszólalása előtt és elhallgatása után *elhallgatja előlünk* azokat a létfontosságú értesüléseket, melyek mondandója megértéséhez az összekötő gondolati híd-szerkezeteket alkotják. Mondok néhány példát. „*legszívesebben leírnám az egészet*” (HAJNALI LEHALLGATÁS); „*hiába reméltem, hogy innen még nem szabad kilépnem*” (TÁRLATJÁRÁS); „*a fekete a gazember egyik fele*” (AZ ENIGMATIKUS KENDŐ); „*mióta elvesztettem, mióta ez a nehéz gát, miáltal ő sem lát viszont engem*” (OSTROMGYŰRŰK); „*Piran. Tó-lószékéből pillant ki rám a szláv kalóz vénasszony*” (KALÓZ KANAPÉ). Jóllehet az értelmezés nem magától értetődő, és a szintaxisban is mutatkoznak kisebb-nagyobb törések, szemantikailag a szöveg nem látszik (avantgardista módon) megbontottnak. Nem nyilvánvaló, hogy ezek a „mondatok” (nem pontosan azok, de erről később) értelmetlenek. Ellenkezőleg. Az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy *majdnem* sikerült megértenie a szöveg első szintű közlendőit, a jelentés felső rétege majdhogynem feltárult már, csak egy kicsit jobban oda kell figyelnie ahhoz, hogy ez a megértés tökéletes legyen. Ez a mozzanat pedig rövidesen be is fog következni. A Marno-versnek mindig meghatározó eleme a második indítás, az az effektus, amely azt az érzést ébreszti az olvasóban, hogy most utólag megértette azt a valamit, amiről az elején (figyelmen kívül hagyva, gondolhatja, ha például felolvasáson találkozik a szöveggel) lemaradt. Ez a mozzanat pedig általában az olvasó felé nyitott párbeszéd első eleme a szövegben. Lehet ez kiszólás („*?mi van most*” – FÉLMŰLT; AZ ERŐMŰ...), önreflexió („*az ember azt hihetné, hogy könyvet ír*” – AZI HITTEM: VAS), az időben jelentkező fordulat („*és egyszerre belecsöppen a kockába egy kisleány*” – EGYÜTT: JÁRÁS), az olvasó mellé lépve történő szövegkoordináció („*s nyomban rá, a helyébe, egy örömszó álljon: öntözőkanna*” – VISSZASZERZŐDÉS). És így tovább, ezernyi változatban. A narrátor így biztosítja szolidaritásáról az értetlen olvasót; úgy tesz, mintha ő sem értené (és csakugyan), vagy éppen felkínálja a részvételt az alkotásban. Csináljuk együtt, álljon itt az a szó, hogy... és így tovább. A vers beszéde az első hangütéstől fogva az olvasó higgadságára,

okosságára apellál, éppen úgy, mint az a bizonyos felhangosított csendes beszéd. Hogy aztán annál butábbnak érezze magát az ember? Talán nem. Talán azért, hogy megkonstruálja azt a jelentést, ami méltóvá teszi a megelégedett bánásmódra. De hogy ennek mi a módja, arról megint csak később.

Látszatsor, látszatmondat

Azok az elemek, melyeket a Marno-versekben mondatoknak tekintünk, valójában gyakran nem mondatok. De érdekes, hogy a verssorok sem mindig verssorok. Előfordul, hogy a verssoron belül kisebb-nagyobb egységeket elkülönítő / jelekbe ütközünk, amelyek általában arra hivatottak, hogy a prózába tördelt versszövegben az idézett költemény sorainak határát jelezzék. De miféle sorhatárok lehetnek magán a verssoron belül?

A versmondatokkal valamelyest egyszerűbb a dolgunk. Azt már megszokhattuk, hogy – elsősorban némelyik klasszikus avantgárd irányzat követőinél – elmaradnak az írásjelek, a nagybetűs kezdés helyén más tagolóelemek állnak, ha állnak egyáltalán, és a szöveg nem tagolódik a korábbi elvárásoknak megfelelő mondatokra. Marno kvázi-mondatokat alkot, a verssossal vagy a szakasszal helyettesíti a mondatot, illetve mondatként zár le a mondatnak szintaktikailag megfeleltethetetlen egységeket. Az egyszerűség kedvéért nézzünk ezekre az esetekre néhány konkrét példát. A FÉLMŰLT; AZ ERŐMŰ című vers egyik részlete így néz ki:

*„...a költő megszívja kialudt / cigarettáját,
megigazítja, lesimitja / a bőrt
a járomcsontján, és szétkémlél*

*?mi van most:
ha most hirtelen feltámadna / a szél
és a hullámpermet /
a szőrs krétapor /
most végül, érz magán
akármilyen megindíthatna...”*

Az idézetben nemcsak annak jelzését látjuk, hogy helyenként a látszatsor és a rejtett sor határai nem esnek egybe, de azt is, hogy helyenként egybeesnek. Ezt azonban nem mindig jelzi. Vagyis arra gondolhatunk, hogy egyes sorok valódi sorok, mások csak látszat-

sorok, melyeken belül a rejtett sorok végződését is felismerhetjük, s végül vannak olyan sorok is, melyek ugyanott fejeződnek be, mint a bennük foglalt sor; a rejtett sor és a látszatsor egybeeső végződése azonban nem teszi a sort valódi sorrá. Vajon miféle sorok rejtőzhetnek az álsorokban? Talán a leginkább kézenfekvő magyarázat szerint ez a gesztus azt jelezheti, hogy a mű létrejöttét megelőzte egy korábbi, talán „az eredeti”, az ősmű (I. ŐS-FAUST) megalkotása, és az itt szereplő részletek ennek a *fél-műltben* keletkezett *előműnek* az idézeteit foglalják magukban helyenként megváltoztatott, másutt változatlan tördelésben. Egy másik, lényegét tekintve ezzel egyenrangú értelmezése lehet a kettős sorvégzésnek, ha feltételezzük, hogy a költő nem tudta/akarta eldönteni, hol végződjének a szóban forgó sorok. Nem ismerem azonban olyan grammatikai, retorikai vagy poétikai szabályt, amelynek az egyik tördelés megfelelné, a másik nem. Arra gondolok, hogy ha például az első szövegegység helyén ez állna:

*„a költő megszívja kialudt / cigarettáját,
megigazítja, /
lesimitja a bőrt a járomcsontján,
és szertekémlél”*

– akkor azt mondhatnánk, hogy a /-lel jelzett sorhatár egy hozzávetőleges sorhosszúság szerinti tagolás elvét követi, a látható/látszólagos tördelés pedig grammatikai elvek szerint tagol, amennyiben egy-egy állítmányt és a hozzá tartozó tagmondatot veszi figyelembe. Itt ilyesméről nincs szó, ezért ezt a lehetőségét elvetem.

Az álmondatnak két fajtáját különítem el: a jelekkel határolt és az ezen túl nyelviileg is mondatnak látszó típusú. Például: egyes versek szövegében gyakran találkozunk kérdőjellel, felkiáltójellel, pontos vesszővel. Ha beidegződéseinkre hallgatunk, azt gondoljuk, hogy ezek mondatokat, illetve tagmondatokat választanak el: „...*tegnap nem volt víz; / fűtyült, döfte a másik / torkát az ultralevegő – / most bezzeg ugyanő / lenne a váza; csordultig / áll a faképmása helyén: / még megadja magát, meg én!”* (A MŰZSA ÉS A BÁBU). Valójában ezek az írásjelek nem a szöveg grammatikai, hanem dramaturgiai tagolását szemléltetik; a felkiáltójel és a kérdőjel az előtte álló tagmondat hangsúlyozását,

„mondát”-fajtaját határozza meg, a gondolatjel és a pontosvessző a szünetet, a kettőspont a két szövegelem egymás iránti kapcsolatosságát, dialogicitását jelzi. A szöveg gondolatokra tagolását külsőleges elemek nem segítik, ez kizárólag az olvasó feladata.

Az álmondat másik típusa így néz ki (a DIES ILLA kezdősoraiban): „*Éppen távol, álla miatt távol / a kicsi nővér – s azonfelül amit még / tőlem is, visszamenőleg, rossz néven vett.*” Ez a szövegegyesség ránézésre mondatnak tűnik, mindenféle mondatrész, alany, állítmány (ha rejtett létige is az) van benne, tehát minden okunk megvan rá, hogy mondatnak tekintsük. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egészében mondatként nincs értelme. A hiányos közlés persze felkínál kiegészítési lehetőségeket. Így arra is gondolhatunk, hogy a kicsi nővérnek valami baja van az állával, megsérült vagy valami ilyesmi, és most egy másik kicsi nővérhez ment kötözésre; egyúttal azt a dolgot, aminek mibenlétére nem derül fény, de amit a vers beszélőjétől visszamenőleg rossz néven vett, például egy ajándék kutyát (ami aztán megharapta az állát) szintén elvitte, adott esetben nyilván a kötözőbe, talán mert nem volt kire hagynia. Ebben az esetben az indító *éppen* szó játékosan magában foglalva az *épen* kifejezést, annak elmentésére utalhatna, az *álla* pedig éppen ellenkezőleg, csonkított megidézése lehetne a nehezeltetés tárgyát képező *állatnak*, ami (már-mint a verbális megcsonkítás) a bosszúállásnak felülmúlhatatlanul a leghumánusabb módja. Ez a jelentéstételezés aztán a vers folytatásában felbomlik, más jelentéseknek adja át a helyét. A mondat azonban visszatekintve sem nyer majd félreérthetetlen és meghatározott jelentést. Mégis, minden meghiúsuló újraértelmezés azt a *hiú* reményt ébreszti az olvasóban, hogy a hibát (ami persze benne van, nem a versben) ezúttal sikerül majd elhárítania. Ennek pedig az az oka, hogy a Marnomondat nagyon erős gondolatosságot, értelmességet sugall. De ez már külön fejezetbe kívánkozik.

A Marno-mondat

A fentiek fényében nyilvánvaló, hogy mondatról Marno költészetében csak szélesebb és lazább értelemben lehet beszélni. Azok az egységek, melyeket mondatnak tekintünk, nem

mindig mondatok, a mondatok pedig nem mindig kerek gondolati egységek.

A Marno-„mondát” (nevezzük annak, akár-mi legyen is valójában) általában hosszú, szövevényes, sokszorosán összetett, pozícióváltó – gyakran kérdéseket, felkiáltásokat, önálló rövidebb mondatokat is magában foglaló –, kontextusába mind grammatikailag, mind textológiai és szemantikailag szakadósan illeszkedő szövegegység. A rövidebb verseknél gyakran a mű egésze belefér, hosszabb munkáknál sokszor a (ritkán rövid, többnyire négy-nél több sorból álló) szakasz határán is túlterjeszkedik. A MÖGÖTTES című sorozat EX LIBRIS című darabját teljes egészében idézem: „*becsukom a könyvet, belebújok / a felöltőmbé, és utamat a temető / felé veszem, persze, továbbra sem abban a tév- / hitben, hogy halottakkal inkább szót érthetek, / értsen velük szót a halál, hanem azért / tartok a temető, és nem, mondjuk, a kávé- / ház irányába, mert ápolatlan, dúlt külsőm / még egy olyan lepusztult szórakozóhelyen / is, milyen csak egy kávéház tud lenni, / visszatetszést keltene, botránkozást bomlott / viszonyaimtól a fejekben, megborzongok, / hogy már eddig hány főzettel voltam egyenlő.*” (Ez a pont az én mondatom vége. Az idézetet nem zárja írásjel.) Ebben a mondatban történetesen nincsenek felkiáltások vagy kérdések, a „*megborzongok*”-tól azonban kerek almondatot foglal magában, mint ahogy az „*értsen velük szót a halál*” rejtett felkiáltás (szólás) is egészként illeszkedik a mondategészbe. Talán Nádas EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ-nek hosszú és sokszorosán összetett mondataira emlékeztetnek ezek a szövegegységek – amelyek viszont Thomas Manntól származtathatók; ez távolról egybecseng a recepcióban többször olvasható vélekedéssel, mely szerint Marno költészete a késő modern paradigma része volna.

A rövidebb mondatok esetében kevésbé problematikus nyelvtani szerkezeteket figyelhetünk meg, ez azonban nem jár együtt azzal, hogy a mondat érthetőbb volna. Néhány példa: „*Idézem. A macska elszókölt. / Szegycsontomra azért ne kösse / fogadást. Lányom ma kész felnőtt – / az éjjel villámló halkések*” (KALÓZ KANAPÉ); „*barátom verset szótáraz / a versben nincs, csak jelenidő / roppan a fedél szárazföld / forgatja szavát az emésztő*” (A RÉZBŐRŰ MÉDIAMIX); „*Ócskásnak útfélen út a helye, / szívében meghal folyvást előre, / bak- / ra ül fel, ha fűtyöl a szél*” (EGÉSZ ÚGY VAN). A mon-

datrészek jórészt a helyükön vannak, és ahol nem látszanak értelmesnek, ott is behelyettesíthetők lennének azonos típusú mondatrészekkel. Például a „szegycsontomra azért ne kösselek fogadást” helyére a *fejemre ne kösselek fogadást* (ne kockáztassam az életem), vagy ha „*az éjjel villámló halkések*” helyett azt olvasnánk: *az éjék villámló halkések*, szürrealizmuson edzett értelmünk gond nélkül elfogadná a metaforát, anélkül, hogy szoros értelmezését igényelnénk. Ez azonban már más lapra, a jelentés elterítésének kategóriájába tartozik.

A legfontosabb, amit funkcionális szempontból a Marno-mondatról elmondhatunk, hogy az értelmesség és a rendezettség látszatát kelti, jóllehet köznapi mentalitással megközelíthető közléseket nem tartalmaz; hogy szóválasztásában és (olykor körülményeskedő) szerkesztésmódjában az értelmezhetetlenség ellenére valami rejtélyes pontosságra való törekvés tükröződik, tehát azt érezzük, hogy ennek a mondatnak pontosan így és nem másképp kell értelmetlennek lennie, és ez a pontosságra törekvés nem ellentétben áll, hanem éppen harmonizál a jelentés- és szerkezetroncsoló eljárások nyelvkritikus gesztusaival. Kézenfekvő tehát, hogy innen, a mondattól, ami a szövegben az értelmesség meghatározó egysége, térjünk át magának a Marno-szövegnek az értelmességére, jelentésségének kérdéseire.

Az értelmesség kérdése

Ha azt tapasztaljuk, márpedig azt tapasztaljuk, hogy Marno a szövegszervezés valamenynyí szintjén, grammatikai, retorikai és poétikai szinten egyaránt roncsolt alakzatokat alkot, semmiképp sem kereshetjük többé ezeknek a szövegeknek a szerző szándékával egybeeső, leghitelesebb, pláne egyetlen hiteles vagy releváns értelmét. Ebből a szempontból AZ ALBÁN SZÁLLÓ néhány darabja és az utóbbi években megjelent egy-két vers jelent változást, melyekben ép mondatokkal találkozunk. Fordulatként azonban ezek sem értékelhetők, hiszen megjelenésüket követően újra roncsolt nyelvi elemekből formált munkák sorakoznak az életműben. Joggal kijelenthetjük tehát, hogy ha azt tapasztaljuk – és ismét csak: azt tapasztaljuk –, hogy a Marno-költészet jelentést jelenít meg az olvasó eszméletében, akkor ennek a jelentésnek éppen ezzel a roncsolt nyelvi anyaggal kellett közvetítődnie.

Ennek a problémának a jelenléte az első kötet megjelenése óta folyamatosan tárgya a bírálatoknak. Nyilasy Balázs például így fogalmazott az EGYÜTT: JÁRÁS kapcsán: „...a versekben a költő erőteljesen törekszik a megkötő, konkretizáló szálak elvágására, a készen kapott szójelentések megszüntetésére, a jelentésnek egységes atmoszférával való helyettesítésére. [...] ...nagyobb kompozíciómak sem annyira a szó szoros értelmében vett »jelentésük« van, mint inkább egységes látomásviláguk”. (A KÖD VETÍTŐVÁSZNÁRA, ÉS, 1987/29.) Dérczy Péter A MÚZSA ÉS A BÁBU-t elemző írásában az ehhez a következtetéshez vezető olvasói stratégiákat vizsgálja: „...e szövegek olykor nagyon erősen tárgyiaságot sugallnak, ám ha közelebbről vizsgáljuk meg őket, mindig kiderül, hogy egyrészt: a beszédben nem mint külsők, mint valóságos tárgyak jelennek meg, hozzáteszem, töredékesen; másrészt: úgy sem, hogy mint nem valóságos tárgyak valamiféle szimbolikus jelentéssel, illetve funkcióval töltődnének fel. [...] ...e gondolat sor mentén haladó elsajátítási, értelmezési próbálkozások [...] arra vezetnek, hogy a szövegek értelmetlenek, vagy pedíg arra, hogy metaforikus értelmeket hordoznak, melyeket a szövegből verifikálhatóan nem állíthatunk fel”. (VONZÁS ÉS VÁLASZTÁS 9. MÁSKÉP, *Jelenkor*, 1990/2.)

Úgy gondolom, hogy Marno költészetében a nyelvi alapanyag roncsolása, illetve a retorikai alakzatok elhajlítása elsősorban a jól értés, a hermeneutikai hódolat elutasítását célozza. Részben és erre nézve ellent kell mondanom tehát Kulcsár Szabó Ernőnek, aki Varga Lajos Mártonnal folytatott párbeszédében azt állította, hogy „...ezek a dekonstruált versszerkezetek mégiscsak arra várnak, hogy valahol, valamilyen transzcendentális vagy metafizikai akarat majd versegésszé építse őket. [...] ...verseiben távolról sem valamiféle poszt- vagy újavantgárd alkotásmód működik, hanem egy eléggé pontosan meghatározható századfordulós modernségbeli világkép. Ami a versbeli alanyra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a személyiség itt a maga cselekvési terére korlátozott lehetőségek körében megpróbál valamit a művészet, a vers által újból egészé építeni”. (KÜZDELEM A FORMÁÉRT, *Jelenkor*, 1991/4.) A világkép és az igény talán elhelyezhető a késő modernség horizontján, de maga a szövegszervező eljárás megítélésem szerint nem. Az a sajátosság, hogy a jelentés megalkotását a szerző az olvasóra bízta, nem a késő modernitás, nem Rilke és nem is Nemes Nagy Ágnes (akikhez Marnót

a leggyakrabban hasonlítják) művészetének jellemzője. A kreatív felülírás jelentésképző gyakorlata tipikus avantgárd stratégia, amit megtalálunk Balaskó szövegeinek, Szentjóby akcióinak, Najmányiék színházi akcióinak befogadási eljárásrendjében, és így tovább. Marno deklarálja is ezt a kontinuitást, egyebek mellett Belaskóról szóló áltreceziójában – talán helyesebb volna visszatekintő tudósításnak nevezni –, és személyes kapcsolata ezeknek az irányzatoknak a művelőivel közismert.

Természetesen ez a részleges avantgárd eredet nem ad lehetőséget *kimerítő* interpretációra. A Marno-versek korábban említett komolysága, az az olvasóban kialakuló benyomás, hogy valami hallatlanul intenzív pontosságra való törekvésnek lehet tanúja, eltávolítja ezeket a szövegeket az avantgárd irodalmiság nyelvkritikus hagyományától.

Persze borzasztóan nehéz a jelentés és az értelmesség fogalmával operálni, mert a XX. század második felének irodalomtudományos, nyelvészeti, retorikai, szemiotikai és egyéb irányzatai ezeknek a fogalmaknak nagyon pontos és egymásnak tökéletesen ellentmondó meghatározását adták. Talán romantikus léleknek tűnök, ha megpróbálom ezeket a szavakat a civil kommunikációban használni. Azt gondolom, hogy a *jelentés* fogalma értelmezhető úgy, mint egy objektum (adott esetben szöveg) megjelenése által mozgósított asszociációrendszer (mező, lényeg, üzenet stb); egy szöveg *értelmessége* pedig abban áll, hogy az olvasó intellektusának (értelmének, eszméletének) működése (azaz dekódolás, gondolkodás, elvonatkoztatás) segítségével tapasztalathoz, benyomáshoz, élményhez jut az olvasás útján. Ez persze nagyon tág meghatározás, de nem is szeretném szűkebbre vonni. Igaz, ellene vethetnénk, hogy az emberi értelem természetéből adódóan minden objektum vizsgálata során tapasztalathoz jut. Ez így is van. Én azonban azt hiszem, hogy ennek a tapasztalatnak mindkét oldalon van egy terjedelmi határa. Az értelmetlen szöveg olvasását az olvasó, előállítását az alkotó rövid időn és szövegterjedelmen belül megelégedi és abbahagyja, mert nem teremődik újra az alkotás öröme és a műélvezet, az a két faktor, ahonnan a művészi tevékenységek motivációjukat merítik. Nyilván érdekes lélektani és szociológiai kérdés lehet, hogy pontosan hol húzódik

ez a határ. Én ezzel most nem foglalkozom. Beérem annak deklarálásával, hogy nem lehet kötettség hetet-havat összeírni, illetve összeolvasni, mert ebben az embert az unalom (szemben mondva az orientáció-habituáció törvényének) áldásos hatalma megakadályozza.

Az általánosságok után három szintjét különböztetem meg a szövegben az értelmességnek, melyek hierarchikusan rendezettek: a szavak, a szókapcsolatok (fordulatok, szólások, állandósult szerkezetek) és a mondatok értelmességét. Marno valamennyi szinten átrombolja a nyelvet, ezért röviden mindegyikre kitérek.

Marno szavai

Azoknak a szavaknak, melyekkel Marno költeményeiben találkozunk, a döntő többsége természetesen része a beszélt nyelvnek. Olykor, elvéve akad egy-egy idegen nyelvű kifejezés („*suicid textus*” – MI TÖBB), de nemcsak a szaknyelveknél, hanem a mindennapi nyelvnél is ritkábban. Ebből a szempontból Marno majdhogynem purista. Előfordul, hogy nem igazán érthető, talán hangulatfestő céllal eltorzítja egyes szavak helyesírását („*ttömeg*” – FÉLMÚLT; AZ ERŐMŰ). Másutt ez a helyesírási játék már a jelentéssel való játékká válik: „*fősvény*” (VISSZASZERZŐDÉS), „*szörmentén*”, „*varjó*” (VAN GOGH-MÁSOK). A szójátékok egyik végelete szintén ehhez áll közel: „*redőnrég*” (AZT HITTEM: VAS), „*ökölnyár*” (VISSZASZERZŐDÉS). Itt azonban már intenzív jelentéskiterjesztés történik azáltal, hogy a betűcsere félreolvasatokat állít egymás mellé. A *redőrség* és a *redőnyrés* hangzason alapuló összevonása az alattomos leselkedés képzetét állítja az átrombolt szó mellé. A brutális képzeteket keltő *ököl-nyár* és a könnyűséget, idillt, sőt a rónaság tájélményét és az ehhez kapcsolódó irodalmi topológiát is mozgósító *ökörnyál* összevonása még alapvetőbben bizonytalanítja el az olvasót, hogy milyen hangulatúként olvassa a kifejezést. El lehetne képzelni olyan nyelvi közeget, melyben ezek a szófacsarások mulatságosak lennének. Szitányi György utal is arra, hogy hasonló eljárással találkozott Rejtő regényeiben. (CS. DICTUS MAGISTER SZERELMESE, *Kortárs*, 1990/2.) Marnónál ezek a szavak kevésbé mulatságosak, mint ahogy az ő szövegvilágából a szó bevett értelmében vett humor általában is hiányzik.

A szójátékoknál gyakrabban és nagyobb

retorikai súllyal fordulnak elő a költő eredeti szóalkotásai, elsősorban egyedi szóösszetételei. Olyanokra gondolok, mint az „örömszó” (VISSZASZERZŐDÉS); „verdesészej”, „ribanczselé”, „gyerekkísértés” (A MŰZSA ÉS A BÁBU); „kifestőtéhen” (AZ ALBÁN SZÁLLÓ); „zugkert”, „telefonüszök” (VASKOR); „emberhó” (BETŰVETÉS) vagy a címként kiemelt RÓZSAMARÁS. Itt már eszébe sem jut az olvasónak, hogy tréfára gondoljon. Ez a legelenebb példája annak a bizonyos komolyságnak és pontosságra törekvésnek, ami mindenféle nyelvkritikának ellene mond.

Ha ennek a költészetnek a szókészletét most már egészében nézzük, azt tapasztaljuk, hogy hangulatukat és referenciabázisukat tekintve rendkívül széles spektrumon elhelyezhető szavakból épül fel; és ezek a szavak nem kontrasztálás céljából állnak egymás mellett, hanem szakadámentes hangulati mezőt alkotva. Az egyik végponton olyan szavak, szókapcsolatok vannak, mint „hócsipke schubert”, „lányka” vagy „sűrűvaló”, a másikon olyanok, mint „kecskeszar”, „kinyír”, „dögölj meg”, „rovararcú kurva”, „mit izélsz itt”. Nem az az ellenpontozás tehát ez, mint amikor Nagy László egy színárnyalatot „apokalipszis-lóhúgy-sárgá”-nak nevez (LÁTOGATÓK). Ez a fajta kontrasztálás megtorpantja az olvasót, az olvasás folyamata megszakad; a műélvezet részét képezi az, hogy az olvasó váratlan szemantikai akadályba ütközik. Marno nem arra törekszik, hogy maga a szó vagy a szókapcsolat állítsa meg az olvasás folyamatát; számára a nagyobb gondolati egységek ismételt olvasása, az egymásba skatulyázott egységek feloldása, „kicsomagolása” a kívánatos lassító-nehezítő tényező.

Torzított és összevont szólások

A szólások torzítása elsősorban a diákság kultúrájára, a kollégiumi hagyományra megy vissza. Funkciójukat tekintve szinte kizárólag tréfas torzítások ezek, zömmel latin szállóigék kifacsarásai. Az 1980-as években főként Parti Nagy Lajos és Kukorelly Endre dolgozott bele áldilettáns darabjaiba efféléket. („*Nem varietas, de laktat*”; „*sic itur Adacsra*”; „*tempósan reparálom a fugát*” stb.) Marno ritkán él ilyesmivel: „*memento mundi*”; „*blues, de floribus*” (QUO VADIS); „*morbus delicti*” (TÜNDÉRI REALIZMUS) stb. Gyakoribb, hogy „röptében” téríti el a szólás jelentését részben vagy egészében. Így lesz a DIES IL-LA második szavából „*illa olajzöld*”, bevonva az

illóolaj szót a játékba. A leggyakoribb azonban a két szólást összevonó gyakorlat, amikor a két sztereotip szólás vagy szállóige kölcsönösen kioltja egymás jelentését, illetve az egyik alkalmazatlan céltárgyat kap. Erre is néhány példa: „...állat a borítón bal keze mutatóujjába temeti” (BÁBSZEM); „*Hamvába hült a kicsi nővér...*”; „*Másolni magam – és netovább*” (SZÉTFOGLALÓK); „*télvíz beálltával*” (FAGYÖNGY); „...*üzületeim viselik szokatlanul jól, megadólag a frontot*” (TRÓFEÁK); „...*a cigánysoron vonszol magával, oltani a füstön kalimpáló purdét*” (VASKOR – VASAKARAT), és még bonyolultabban: „*te is csak erre kerülgeted a dolgod / balek kacsá a bakelit ágytálat*” (OSTROMGYŰRŰK).

Megállító elemek ezek is, de akkor torpantják meg az értelmezés folyamatát, amikor figyelmünk már túlhaladt rajtuk. Vagyis általában nem arról van szó, mint az imént idézett Nagy László-toposz esetében, tehát hogy az olvasó megáll, figyelme gyönyörködve elkalandozik a váratlan asszociációkat felvillantó szóképen – elsősorban a vizuális képzettársítások területén –, hanem hogy a valamilyen irányban megindult dekódoló folyamatot a félrevitt jelentésű szólás kiveti eredeti irányából, és az olvasónak felül kell vizsgálnia formálódó olvasatát vagy azt a modellt, aminek a felépítését az előzetes befogadás alapján megkezdte, sőt olykor magát az olvasási stratégiáját is. A felülírt korábbi „megfejtés” azonban, mint tudjuk, nem semmisül meg azáltal, hogy áthúzzuk, hanem éppen áthúzottágában őrződik meg, akár a szó szoros, akár csak képletes értelmében. Minthogy rengeteg ilyen elbizonytalanító, a korábban követett fonalt összegebancoló effektus fordul elő a versekben, végül roppant szövevényes olvasat alakul ki; olyasféle szálrengeteg, ami a Tandorikrimik cselekményét juttathatja az eszünkbe. De ez a párhuzam már messze vezetne.

A Marno-mondatról, még egyszer

Építőelemeinek vizsgálatá után Marno álmondatáról ismét érdemes egészében is elgondolkodni, és erre a célra a lehető legmegfelelőbb a SZÍVFLAPÁT című vers első szakasza. Már maga a cím is jellegzetes, a „posztmodern” egyik kedvenc toposza. (Ámbár nem vagyok biztos benne, hogy mindegyikük élményvilágából közvetlenül került az általuk művelt irodalmiságba. Kevés pocscékkabb szerzőszámot ismerek; alakjánál fogva – fölfelé szé-

lesedik, és öblös, csakugyan szív alakú – meglehetősen billenékeny, ugyanakkor ráfér vagy tizenöt kiló szén, és a fejtésnél nemigen marad hely forgolódni, lendületet venni; hétszentség, hogy a kezdőnek kifordul a csuklója. A „nagy generációs” urak, Császár, Hajnóczy, könnyebben balettoztak a kazán előtt a habos kokszal; valahogy mégsem szerettek bele ebbe a szerszámba.)

A vers tehát így kezdődik: „*ha valami, akkor mellettem / még az asztma szól / zsgori, koromszínű lepke / nyomában némely hab, kondenzcsík – / nem múlik, a mulandóságról / mintha nem is tudna*”. Mindjárt a második sor „*még*” szava arra utal, hogy a szövegnek előzményei voltak; talán az ajánlásban megszólított Fogarassy Miklóssal beszélhettem meg ezeket a költő. Azért gondolok magára a költőre, azonosítva versbéli alteregójával, mert ennek a narrátornak önálló szituáltsága nincs, ezzel szemben az első sor „*mellettem*”-je közvetlenül az ajánlás után a maga egyes szám első személyű meghatározottságával episztolaszerűvé teszi az indítást.

Látjuk: a kezdés, kiegészülve a második sor állítmányával, máris visszafordította az olvasót: gondolja végig még egyszer, hogy ki beszél, kivel és miről. Például hogy jön ide az asztma? Létezik persze szívasztma is, ez kapcsolódhat a szívlapáthoz; illetve arról is szó lehet, hogy éppen asztmája menti fel a hang tulajdonosát a lapátolás kényszere alól. Ugyanakkor a „*mellettem*” többjelentésű szó, gondolhatunk arra, hogy a vers beszélője kórházban fekszik, és a mellette lévő ágyon *szól az asztma*, azaz valaki (például egy szénportól asztmát kapott bányász, vö. szívlapát) köhög. A „*zsgori, koromszínű lepke*” nem kapcsolódik semmihez, ezért a „*zsgori*”-t eltehetjük későbbre azaz a megjegyzéssel, hogy az égés, akár heves, akár lassú oxidáció (az étellel járó lassú égés is) részint a folyadékhánytól való pánikszerű szorongással és az anyag *zsgori* megtartásának kényszerével szokott összekapcsolódni Marnónál. (Ha hinnék a reinkarnációban, azt mondanám, hogy Marno az egyik korábbi életében szomjan halt valami forró, száraz helyen.) Ugyanakkor értelmezhetjük perifériás jelentése szerint zsgorodottan, tőpörödötten könnyűnek, amilyen a pernye. De azt is megtehetjük (vissza az elejére!), hogy a bányász ágyába inkább kazánfűtőt fektetünk, így már is a helyére kerül a lepke *koromszínű* és maga a pernye *koromszínű* lepkéje is. Aztán a realitás-

tól kissé eloldódva olyan pernyepillangót is elképzelhetünk, amely a köhögéssel szakad fel és ellebeg, „*nyomában némely hab, kondenzcsík – / nem múlik, a mulandóságról / mintha nem is tudna*”, tehát a köhögés nem szűnik, nem is tud a mulandóságról... Vagy ez már inkább az emberre vonatkozik, aki köhög, köhög, nincs kedve abbahagyni a lélegzést? Persze eközben ki is nézhetünk az ablakon, a köhögés egyszerre mintha nem is lett volna; fekete pillangó, ami ebben az esetben csak a repülőgép metaforája, húz kondenzcsíkot, és az nem akar eloszlani, habos sávban metszi az égboltot. Itt végre szünet következik, vége a versszaknak és egyben a mondatnak. Miről is szólt? Az egy másra irkált jelentések kusza összegabalyodva hol ki-, hol eltakarják egymást.

Nagyjából így tudom modellezni a Marno-versszöveg mentén képződő olvasat épülésének lélektani motorikáját. De ezzel még nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy hogyan lesz ebből poézis és egyáltalán esztétikum. Ugyanakkor azt gondolom, hogy ezekre a kérdésekre önmagukban nem, csak az eddigiek mentén és a versekben foglalt önreflexiók, „szándéknyilatkozatok” figyelembevételével lehet választ keresni.

A vers legyen...

Bőséges anyagból válogathatunk, ha azt igyekszünk számba venni, hogy milyen szándékokat és várakozásokat támaszt Marno a verseivel szemben. A technikára és a megformáltságra vonatkozó megjegyzések a nyolcvanas évek verseiben gyakoribbak. Kettő ezek közül: „*azt hittem: vas // amikor láttam / hogy nem az: elhajítottam / amit én csinálók / az kifogástalanul / elszigetelt*” (AZT HITTEM: VAS); „*a vers legyen, / miszlik-be aprítva, / sűrű, sűrűn szedett, és szikár; / mint a kecskeszar, / védje magát a szó, a szó- / tag, a hang, a kopogászaj – — —*” (VISSZASZERZŐDÉS). Fontos észrevennünk: a hangsúly a létigén van. A vers legyen, és hogy milyen legyen, az csak a vessző lélegzetvételnél megállása után következik. Ugyanakkor lét, hogyan-lét és miben-lét egymástól elválaszthatatlan, ez nyilvánvaló. A vers léte Marnónál egyfajta térben létezést jelent. A szöveg is térképzetet kelt: „*a verstér // széthull...*”, maga is térben áll: „*ez lenne tehát a mű / holtbiztos helye?... s a többi / örökség pedig legyen / elbugyolálva a múzsa / cidrijétől?...*” és térként létesül: „*...a vers szétnyílik, / kitágul, mint egy holtág, / mint valami idilli / verdesészaj, ovális,*

/ matt fényű ribancszelé –” (A MÚZSA ÉS A BÁBU). Ez a térbeliség azonban nemcsak úgy absztrakt, ahogy egy szövegbeli tér mindig csak elvont és fogalmi lehet, hanem magához az alkotásban meghatározódó minőséghez és a létesülés-alkotás poétikai, lélektani útjához-módjához is térszerű képzeteket kapcsol: „*az asszony szabad bal / kezével végigsimít a szemed körül [...] majd hirtelen teljes / erőből rátenyerel az orrodra; ez / az, ugrik meg a szíved, mintha fenn ülnél / józan távolságra a képtől, ez a vers / áthatolhatatlan rózsaszínje – ehhez / kell mindenáron hozzáidomulnod; még s még, / mielőtt a kijutás kényszergondolata innen / elapasztja az utolsó képességedet*” (A KÖLTÉSZET MÁSNAJJA). Az egzisztenciális késztettség elszenvető állapota és az ebből az állapotból megpillantható esztétikum kapcsolódik egy ségégbe ebben a térszerűségben. Nem formálódik azonban körüljárható fikciouniverzummá: „*nem, nem külön (világ), nem (külön) világ, / inkább afféle membrán, mely az elhajlót hely- / reegyenésíti, míg az elvontnak rugalmas, bármely / hajlékba beillhet, görbülekenyebb kül- / alakot kölcsönöz – – – – / »át kell jutnom a repedésen!*»” (REKONSTRUKCIÓ). A rés, a hézag, a ki- és átjutás „*kényszergondolata*” valahová és ennek elvetése, a védekezés ellene, a harc, polémia ezzel a valamivel egyrészt egy különös referencialitást tételez, ami ebben a nyelvközpontúnak kezelt poézisben talán váratlan, másrészt az egzisztenciális lényege Marno költészetének. Az alkotás mint aktivitás: „*mint író nem, mint költő mindig / is mint szöke néztem magam elé*” (ÉKÍRÁS) – passzivitás is: „*...kövéren, puhán / hullámzik együtt a sok néma szótág / boldog mind, hogy nem vesződöm / vele – lusta békén vannak / s benem sincs az a kíváncsi / izgalom, mely úgy válogat // közöttük, hogy közben magát / egy másik elemére teszi föl*” (NINCSEN LÍRA). Az intellektuális kontroll állandó, felismerhető jelenléte akaratlanul felmerülő ötleteket, álmokat is a versbe fogad: „*feketezuhany; ilyes képzavar hoz / mozgálabba verset, költőt rossz hírbe...*” (GUTENBERG – A CÍM); „*...egy veszett, mély / álom vetette elem a takarítónő / tövis alakját...*” (FAGYÖNGY 7.).

A költészet célja a gyakorlati igazság, mondhatnánk Lautréamont-nal, és ennek az előállításnak a kiinduló anyaga lehet álmok, benyomás, ötlet, gondolat, következtetés; az értelem működésének a legszélesebb spektrumon elhelyezkedő jelenségei. Hogy mire irányul ez az előállítás, az azonban már csak paradoxonként mutatható meg: „*nem úgy értette, mondja*

K., hogy / az írás révén minden tisztázódni fog, de / rosszabb is lesz minden, hanem tisztázódik / és romlik tovább az egész, így értette / egyféleképpen a dolgot...” (FEJ ÉS CSUTKA – FONOGRAFIA). Az egzisztenciális bevetettségétől – „*hogy állsz tehát a közönséges / halál larmájában / mint egy főzelekből / kikapott gyufásdoboz / holott mindenki más már / alszik, megalvad és repül / a mű, a bűn...*” (EGYÜTTJÁRÁS) – az érzéki és nyelvi létesülés (tér)hídján át ismét csak a halál felől tételezett egzisztenciához jutunk: „*...illeszkedő formák adják ki / a halálatomat végül*” (MI TÖBB). Ennek az alkotói ívnek valóságos metodikáját adja ki egyik versében: „*egy példamondat nem feltétlenül / szíve a versnek, sőt, egy vers inkább elvan / példamondatok nélkül, én például sokkal / szívesebben szólok homályosan, már-már semmit- / mondó dolgokról, semmint hogy mindjárt az eleven / középebe vágjak; tartózkodásom mégsem / ingyenci, nem a vért, a sejtelmeket hűtöm, / a szóban forgó pára páráját; ezt hagyom / állni, ehhez jön kapóra az idegen szöveg – / a halálhír felnyitja a látogató szemét – / és inentől fogva a többi kérdés már mind csak / szerkezeti: mi mire néz, mitől fordul el stb.*” (KETTŐSÖK – PARADIGMA).

A hézag, a rés, a szétnyíló verstér vonzása, az ennek való ellenállás és a megnyílás személyes élményként, sebként való szenvedő megélése a Marno-líra életanyaga. A MÚZSA ÉS A BÁBU című kötet (az itt elemzett kötetből kihagyott) SZÍNRE SZÍN című versében szerepel ennek programszerű összefoglalása: „*...a fejtés- / fal első szűk kis padkáját elérve / majd hanyatt számolni kezdek hogy mennyit / szánhatok órá a maradék veszténi / való időmből – abból a nyílt inter- / vallumból melyet a nyers seb s a vershíd / sajnós rugózása tart velem ébren*”. „*Az intervallum seb voltára*” emlékeztet A MÚZSA ÉS A BÁBU című kötetről szóló kritikájában Szitányi György is. Ugyanakkor itt sebként illeszkedik a térbe az idő is, megjelenése bányaszerű képzeteket, térerztetbéli és vizuális benyomásokat kelt. És – megint csak: mire megy ki mindez? – „*...eddig a tanfilm, mondom, amiből / elszór vagy kiürit egy kockát a szél / s nem marad benned utána más, csak egy szál / kés meg egypár nyaláb leírt farost*” (SZÍNRE SZÍN). Végül ez a seb-intervallum nem tűri a végtelenségig a benne időzést; a benne létet követő kivetődés és a világba történt bevetettség-beletartottság (*Hineingehaltenheit*) egyfajta erotikus dialektikában együtt jár: „*...érezem volt, mindig is mennyire / a begyében vagyok a (hézag) legjavának*” (VASKOR).

A létesülés esztétikuma

Ennyi különös és egyedi kategória után talán meglepő módon a Marno-költészet esztétikáját Platónról látom kiépülni. A legegyszerűbb kiindulás az imitáció, az érzékek közvetítette látszatvalóság megragadása lehetne: „nézd ezt az erdőt: elfér / egy kézitükörben...” („FORRÓ KICSİ ERDŐ”). Ezúttal nem a barlang fala az, ahová a tárgyak árnyképe vetül; éppen nem a bezárt-ság, hanem a *kizártság* jelen médiumunk létmódja, ahol a határt és egyben a vetítőfelületet a tágasságban gomolygó létközeg, a köd alkotja: „...*mintha valaki szüntelen marékszám szórná / a kavicsot a köd vetítővásznára*” (HAJNALI LEHALLGATÁS). Az igazi érzékelés nem az érzéki tapasztalás, mint ahogy az objektum maga sem feltétlenül eleve adott, hiszen kívülről éppúgy erre a ködközegre vetül a dolgok képe, mint ahogy a képzelet teremtette dolgok is ott jelennek meg. Az igazi érzékelés módja tehát az ittlét egészének médiumléte, aminek a működését (mint az ironikus megjegyzés tanúsítja) a túlzott tudatosság olykor akadályozza is: „...*elnyúlsz [...] mint egy párás / üveglap, s csupán a fejed lesz mindenütt útban*” (A KÖLTÉSZET MÁSNAJJA). És ez már igen távol van a kiinduló Platón-toposz által sugallt érzékelés- és alkotásmodtól. Hiszen az az idézet, melynek segítségével Platón ideidéztem, maga is folytatódik, méghozzá önmagát kiterjesztő, meghaladó módon: „*nézd ezt az erdőt: elfér / egy kézitükörben / csupa kijárata van / halványkék üvegből // állsz bent az állézagban / tótágast...*” („FORRÓ KICSİ ERDŐ”). Az állézag szellemi helye, a hasadásban való benne-lét az ideák felől történő továbbbaraszolás útja és módja.

Nagyon érdekes megfigyelni azt a folyamatot, ahogy a Marno-költészet meghódította magának a recepciót. Nem egyszerűen arról van szó, hogy sokak tetszését nyerte el; ez valószínűleg nem is lenne igaz. Sokkal inkább az történik, hogy ez a különös nyelviség a hatása alá vonja azokat, akik a befogadás szándékával, nyitottságával és érzékenységgel közelítenek hozzá. Aki megnyílik a Marno-nyelv előtt, az a várakozásával ellentétes jelenséget fog tapasztalni: saját maga fogja elárasztani a Marno által teremtett hasadékteret, grammatikai, retorikai, poétikai struktúrát, és nem Marno költészetét, nem a Marno által készített, az ő valóságát megszövegező beszámolókat fogja megérteni és átélni, hanem a sajátját. Betelje-

sül a vers akarata. Csak három szemelvényt hozok példának: „*Föld- illetve szarszagu, bolyhos nadrágrongyokkal kibélelt bugyor, kormos, vakító villanyégő reflektor, vagyis nap gyanánt – a szemünk előtt, in actu kibontakozóban lévő nagymetaphora, éppen csupaszságával és csupáltságával sugallatos, eleven tér-kép.*” „*Ezek az elemek valami gyermeki, szorongó álomjárás folyosóján vezetnek – »vasvesszőre forrt horog«, egy »tárház« sötéte lát-szik, »színzaj« szeleteli fel a teret.*” „*a verset szölongatja, párbeszédet vele folytat, csak ő lényeges, ő az igazi szerelme, neki szól, kelj fel én mátkám és én szépem és jöszte, és már nincs is más, ha valami még elérhető ebben a kinnal teli várakozásban, az csak annyi, hogy mellé lép valaki, s már ketten várják, hogy*” (sic! – az eredeti végződik ezzel a megszakadással). Tételés ne essék, ezek nem Marno-szövegek, hanem a róla szóló kritikák részletei; szerzőjük Radics Viktória, Fogarassy Miklós és Ambrus Judit. Kitérő írások egyébként, de félreérthetetlenül megmutatkozik rajtuk annak a szövegnek az uralma, amelyet le- vagy felülírni, ad absurdum uralni akartak. (Radics Viktória: OLVASTAM EGY VERSET, *Holmi*, 1992/8.; Fogarassy Miklós: A SZENVEDÉLY VISSZAHAJLÍTÁSA, *Jelenkor*, 1987/9.; Ambrus Judit: BETELT, MAMA, A HAMUTARTÓ, *Holmi*, 1993/6.)

A radikális gesztust tehát ott kell gyakorolni, ahol Platónról továbbindulunk. Nem Arisztotelész *hermeneutikája*, a szöveg felbontva elemző uralásának kísérlete felé kell folytatnunk a processzust, ha tanúi szeretnénk lenni az esztétikum megjelenésének, hanem az olvasat létesülésében kell társul szegődniünk az alkotóhoz. A kulcsot, hogy bizarr képpel éljek, már első könyvének a címében a kezünkbe adta: EGYÜTTJÁRÁS, *co-itus* ez, a szó nem is olyan nagyon áttételes értelmében. Amíg a hatalmi tényező, az uralás vagy a befogadói várakozás határozza meg az olvasói stratégiát, addig ez a szövegegyüttes ellenséges, néma és visszataaszító marad. Az elfogadás és az együttjárás teszi lehetővé, hogy tanúi legyünk esztétikuma felépülésének.

Egy bő évtizeddel ezelőtt Dérczy Péter A MŰZSA ÉS A BÁBU kapcsán fogalmazott meg kétségeket. E kétségek alapját ma visszatekintve úgy fogalmaznám át, hogy mivel Marno versei olvasatként konstituálódnak, variabilitásuk tehát szinte beláthatatlan, és mindaddig alkalmasak az újraalkotásra, amíg szövegük *rá nem ég a köd vetítővásznára*, egyszerűbben szólva

míg kívülről meg nem tanuljuk őket – ez a jelenség teszi őket alkalmatlanná az együtt-járáásra –, az olvasó nemigen talál késztetést arra, hogy újabb művekkel próbáljon megbirkózni. Dérczy említett írásában nem egészen erre gondolt. Így fogalmazott: „*A jelsorozattá tett versek világgépi alapjukból következően utalnak arra, hogy hol folytatható, s egyáltalán folytatható-e ez a láncolat. S az is felmerülhet, épp kép és máskép, tükkörkép szempontjából, vajon e jelsorozat melyik eleme az, amely szükségszerű, s melyik, amely csak esetleges, akár el is hagyható, s ad absurdum nem elégséges-e két szöveg e jelentésalakításhoz. Kétségeim röviden úgy is megfogalmazhatók: nem az elhallgatás felé törekszenek-e ezek a szövegek?*” A Marno által folytatott magányos játék, világának megnyitása az irodalomtörténeti utalások és az önéletrajzi tényanyag felé, eszközeinek sorába az epikus és dramatikus alkotásmódok felvétele arról tanúskodik, hogy az együtt-járáás az ő számára is továbbhaladást, ha nem is célra, de lépésről lépésre irányuló mozgást jelent. A cél persze az a halál, amit *illeszkedő formák adnak ki végül*. De, ahogy Heidegger mondja, „*a jelenvaló létnek van egy olyan megszüntethetetlen, állandó »nem egész volta«, amely csak a halállal ér véget*”. Ez a „még nem”, ez a „*kintlevőség az összetartozók még együtt nem létét jelenti*”. (LÉT ÉS IDŐ, 48. §.) Marno szövegstruktúráiban az együtt-járó összetartozók egy új ontológiai státus betöltésére törekszenek. Belépnek egy körbe, amelyben mindig új minőségben térhetnek vissza önmön kezdeteikhez.

Bodor Béla

FÓNAGY IVÁN ERÉNYEIRŐL

Fónagy Iván: A költői nyelvről
Corvina, évszám nélkül (1999). 525 oldal, 4200 Ft

A könyv szerzőjét jó tíz éve jellemezte így az azóta elhunyt Hetzron Róbert: „*Fónagy Iván teljesen sajátos jelenség. Az az anakronisztikus típus, aki igazi humanista, nagyon szereti, amit csinál, és nagyon sok mindent csinál*” (Hetzron, 1991: 69–70.). Nevezetesen, népszerű könyvet írt például egykor a mágiáról (1943¹,

1989²), melynek alkémiáról szóló részletét első megjelenése után negyvenhárom évvel a tudománytörténész Gazda István méltónak tartotta arra, hogy újra megjelenjen a legátfogóbb magyar alkémiatörténeti mű reprintje kiegészítéseképpen (Szathmáry, 1986: 9–49.). Az ezoterikus tudományokhoz való vonzódását jelzi, hogy 1950-től a budapesti Nyelvtudományi Intézetben meglehetősen kezdetleges körülmények között, de behatósan foglalkozott fonetikával. Ennek gyümölcse a hangsúlyról (1958) és hanglejtésről (Fónagy & Magdics, 1967) írt könyve, s közben matematikai (elsősorban statisztikai, információelméleti) és pszichológiai alapokon vizsgálta a költői (1959, 1974), a gyermek- és tudományos nyelvet (1963), különös tekintettel a hangstilisztikára. Munkásságát 1967-től Párizsban, illetve alkalmanként szerte Nyugat-Európában és az USA-ban folytatta (Fónagy, 1991: 32–33.).

Ami új könyvét illeti, ebben elsősorban az alakzatokat tárgyalja, mintegy kiegészítve korábbi munkáját, amely kimondottan a költői nyelv hangtanáról szólt (1959¹, 1989²). Rendszeresen verstanall viszont sem 1959-es, sem jelen könyvében nem foglalkozik.) Jelen kötet bizonyos értelemben a szerző munkásságának összegezése is – leszámítva fonetikai műveit. A könyv központi témájául szolgáló metaforáról szólva például egyaránt megemlíti Vico és Max Müller nézeteit, s kitér az 1980-as évektől jelentkező kognitív nyelvészek felfogására is (201–210.), előszeretettel tárgyalva az olyan, számára különösen kedves témákat, mint például a szerelmi csata (78., 203.). Fónagy az alakzatokat tárgyalta már számos, javarészt Párizsban írt VILÁGIRODALMI LEXIKON-beli szócikkében s egy korábbi könyvecskéjében is (1990). Most megállapítja, hogy „*A költészet a mágiikus szertartások leszármazottja*” (451.), s így a költői nyelv tárgyalásakor visszanyúl 1940-es évekbeli munkásságáig. Ami pedig az elmúlt hatvan év során felhalmozott eszköztárát illeti, ez szinte változatlan: nyelvészeti, ezen belül fonetikai, valamelyest fonológiai alapok, zenei vonatkozások, a pszichológia (elsősorban a pszichoanalízis, sőt a pszichoterápia) iránti erőteljes érdeklődés, hihetetlenül gazdag példatár (elsősorban a magyar és nyugat-európai irodalom számára kedves szerzőitől, továbbá valamelyest a primitív népek költészetéből és a legkülönbözőbb tudományok művelőitől),

némi statisztika (nem különösebben modern kísérleti alapon is), és információelmélet, valamint olvasmányos stílus. (Fónagy 1942-től franciából és németből számos műfordítást is készített, többek között Brechtől és Mérimée-től.) Általában nem használja az általa illő részletességgel leírt alakzatokat, stílusában talán csak a halmozás feltűnő.

Ami pszichológiai érdeklődését illeti, Fónagyra visszaemlékezései szerint Freud mélyebben hatott, mint nyelvészideáljai (1991: 34.), s jelen könyvének egyik központi témája, a metafora keletkezése kapcsán is tárgyal pszichotikus szimptomákat (177–180.). A kreativitás körlelektanának gazdag szakirodalmához (például Pertorini, 1984) értékes kiegészítés Fónagy jellemzése a nyelvészről, akinek egyéniségjegyei kapcsán a következőket állapította meg: „*A nyelvvel való foglalkozás önmagában is ellentétes dolgokat tételez fel, a kutatónak árnyalatnyi pontossággal észlelnie kell a nyelvvel kifejezett tartalmi különbséget, és ugyanakkor tökéletesen el is kell vonatkoztatnia a nyelvi sajátágok leírásánál a nyelv által közvetített tartalmaktól. A nyelvészet, ebből a szempontból tekintve, tudománnyá szervezett kényszerneurózis. A nyelvész maga olyan normális lelkiállattal rendelkező egyén, aki el tudja fogadni a tudomány szintjére emelt kényszerneurózis játékszabályait, és az adott keretben szabadon, otthonosan mozog*” (1991: 31.).

Ami emberi tulajdonságait illeti, érdemes megemlíteni Fónagy szerénységét és emlékezőtehetségét, amelyekre mostani könyvének előszavában (11–13.) találunk példákat.

Jómagam a televízióban a Tátrai Tiborral és Teller Edével készült interjúkat kedvelem a legjobban. Például Tátrai, a XX. század utolsó negyedének talán legjelentősebb magyar rockgitárosa szinte egyetlen vele készült interjúban sem mulasztja el megemlíteni, hogy ő mindent Radics Bélától tanult. (Ilyesfélék szoktak lenni a kicsit bárgyú szövegek: „Milyen volt az első gitárom, Tibi?” – „Arra már nem emlékszem, de Radics Bélának csehszlovák Jolanája volt.”) Ugyanez jellemezte Teller Edét, akivel szintén számos interjú készült, s mindegyiknek feltűnő vonása volt, hogy Teller lépten-nyomon Kármán Tódorra hivatkozott, állandóan őt idézte, mintha önbecsülő énje Kármánba bújt volna.

Fónagy Iván így válaszolt a XX. század második fele magyar nyelvészeit meginterjúvó kötet szerkesztőinek arra a kérdésére, hogy

„*Őn hogyan vált nyelvészé?*” – „*Nem szívesen mondom ezt első személyben, amióta egyszer Fokos-Fuchs Dávidtól azt hallottam, hogy ő nem merné magáról azt állítani, hogy nyelvész. Ilyen szerény és szemérmes volt legjelentékenyebb finnugor nyelvészeink egyike, és ilyen nagyra tartotta a nyelvészetet*” (1991: 31.). Itt tehát a nem egészen egyértelmű megfogalmazásból azt vélem kivenni, hogy Fónagy, Fokos-Fuchs példájára hivatkozva nem is meri magát egyértelműen nyelvésznek tekinteni.

Ugyancsak figyelemre méltó, s már-már Tátraira és Tellerre emlékeztet az a ragaszkodás, amellyel az időközben elhunyt Telegdi Zsigmondot követte: „*A legtöbbet, a leghuzamosabban, 1945-től máig Telegdi Zsigmondtól tanulhattam, tanuló*” (1991: 32., érdekes még ebből a szempontból is Fónagy, 1996–97: 45–48.).

A XX. század nyelvészetét és poétikáját több ízben is forradalmasító Roman Jakobsonról a következőket említette meg: „*Szerencsés véletlen révén megismerkedhettem Roman Jakobsonnal, és így a strukturalista tanítások újabb fejlődését a forrásuknál tanulmányozhattam, írásban és élőszóban. Ő erősített meg abban a hitemben, hogy a nyelv bármely aspektusa méltó és alkalmas a tudományos elemzésre*” (1991: 33.).

Érdekes itt megjegyezni egyrészt azt, hogy Fónagy készítette az egyik utolsó interjút Jakobsonnal (Jakobson, 1982: 5–9.), másrészt pedig azt, hogy maga Fónagy is jelentősen hatott Jakobson kései munkásságára. Jakobson Linda R. Waugh-val írt, kissé már megjelenésükre is korszerűtlen, de hangtörténeti és poétikai szempontból máig hallatlanul érdekes könyve, egyik legutolsó munkája köszönetnyilvánításaiban („acknowledgements”) megemlíti Fónagyot, s őt (két-két német és francia, valamint egy angol nyelvű) művét idézi. Fónagnak a világ nyelvészetében, az 1970-es években elfoglalt helyére jellemző az, hogy Jakobsonnal a következő témáknál kerül említésre: a különböző érzelmek hangokkal való kifejezése (Jakobson, 1988: 45.), a gyermeknyelv intonációja (1988: 167.), a dinamikus szinkronia (1988: 170.), a világos-sötét hangszimbolika (1988: 189.), az [i] és [u] hangoknak tulajdonított tulajdonságok (1988: 191.), valamint hogy a tabu elkerülése végett szokás megfordítani a hangok sorrendjét (1988: 211.). Ami a dinamikus szinkronia kifejezést illeti, ez alatt Fónagy azt érti, hogy „*a változás forrását a jelen ÁLLAPOT ellentmondásai alapján*

lehet csak megérteni” (1991: 33., erről korábban 1964, újabban és bővebben 1996–97., érdekes még 1990: 33.).

A szocialista Magyarországról távozott Fónagy és a forradalmi Oroszországból, majd a jelentős részben fasiszta megszállás alá került Európából menekült Jakobson nyilván az élet egyéb kérdéseiben is jól megértették egymást. Jelen művből is kiderül, hogy Fónagyra jelentős hatással volt az Európából a II. világháborút közvetlenül megelőzően vagy az alatt az USA-ba menekült különböző tudósok nagy nemzedéke, hogy csak az ebben a könyvében idézeteket említsen (zárójelben az USA-ba távozás dátuma): a pszichológus William (Wilhelm) Stern (1933) és Karl Bühler (1940), a matematikus Hermann Weyl (1933), a stiliszta Leo Spitzer (1936), az esztéta Rudolf Arnheim (1940) és persze maga Jakobson (1941), aki a filozófus Ernst Cassirer társaságában szelte át az óceánt. Jelen könyvben bántó a feleségével, Clara Sternnel közös gyermeknyelvi tárgyú könyvet írt Wilhelm – utóbb William – Stern és a svéd Gustaf (és nem Gustav) Stern ismételt összekeverése (234. és 515.).

Ami emlékezőtehetségét illeti, Fónagy jelen könyve előszavában megemlíti, hogy a szöveg zenei szerkezetéről szóló fejezet lényegében már az 1940-es évek első felében elkészült, mégpedig Kolozsvárt, ahol nem túl hosszú ideig a szintén nem tősgyökeres kolozsvári Koszój János oktatta (11.). Szintén nem mellékes, hogy ugyancsak az előszóban kétszer is elmondja, hogy Király István és Szerdahelyi István biztatására, támogatásával írta azokat a cikkeket a VILÁGIRODALMI LEXIKON-ba, amelyeknek anyagából ez a kötet összeállt (11–12.).

Nagy tévedés lenne azonban azt hinni, hogy jelen könyve a VILÁGIRODALMI LEXIKON-ba írt szócikkek átdolgozott újraközlése. Például az antonímiáról írott szócikke (1970) tartalmilag nem is hasonlít az új könyv idevágó passzusaihoz (36–39.), s tegyük hozzá: az 1970-es változat sokkal bővebb. Azonban míg korábban illusztrációképpen csak Victor Hugót és Catullust idézte (1970: 364.), most egy sor szerzőtől (Catullus, Villon, Henry Vaughan, Heine, Kosztolányi, Szabó Magda, Louise Labé, Nagy László, Pilinszky János, Karinthy, Corneille, Maurice Scève, Rutebeuf, Chrétien de Troyes, Shelley) hoz rövid idézetet. Amit tehát a VILÁGIRODALMI LEXIKON-ba írt s amit jelen könyvébe, azok tulajdonképpen kiegészítik egymást.

Fónagy ebbe a kötetébe igyekezett beletenni számos olyan érdekességet, így a *wawirit* (50.) és a *krát* (26.) is, amelyeket már első, 1942-es *WAWIRI* című könyvében is említett. Ennek a kötetnek a címe szerteágazó jelentésével mintegy összefoglalja a kora mitológiát. A kora nyelv az uto-azték nyelvek szonorai ágának vicols csoportjába tartozik, Mexikóban (Nayarit, Jalisco) beszéli kb. 13 ezer ember. „A mitikus-mágikus világnézet egységként fogja fel a számunkra semmiféle kapcsolatban nem álló képzeteket. A kora-indián wawiri szó, melyet Preuss (1912) »Lebenswasser [életvíz]-«-zel fordít, egybefoglalja a szeszestalt, melyet csak a harcosok és vének ihatnak; az alvilági tengert, mely a földet körül folyja, és a föld színén folyók, tavak alakjában jelenik meg. Wawiri az éjjeli ég, hiszen azonos az alvilági tengerrel; wawiri az esőt hozó felhő; az érett kukoricacsövény csillogó esőcsepp; wawirit tartalmaznak a termékenység szertartások alkalmával hordozott tollasbotok is” (Fónagy, 1996–97: 61.). „Az éjjeli égbe, a wawiribe viszi Tatéch a föld- és holdistennő a lehullott virágokat, hogy ott fenn ragyogjanak tovább. A megfőzött kukoricacső, a kukoricaisten halála után mint esticsillag jelenik meg az égen. A halott emberek leszállnak az alvilágba, és ők is mint csillagok jelennek meg ekkor a fejünk felett. Az égről letűnt csillag pedig mint ember jelenik meg a földön. A születés és halál összetartoznak. Az alvilág, az éjszaka istennője, Tetewan, egyúttal a föld, a termékenység istene is. Hiszen:

Ott lakik, ahol minden, ami a földön megjelenik.

Ott a wawiriben, az éjszakában” (Fónagy, 1942: 14–15.).

Meg kell említenem Fónagy Iván néhány hibáját is. A legérdekesebbet ötvennyolc éve követte el, s talán másoktól vette át. Az említett, huszonkét évesen szerkesztett *WAWIRI* című kötetében és jelen munkájában is az epifora ismertetésekor (26., idézi még Szepes, 1989: 505.) szerepel egy a *krá* refrénszót ismételtető maláj-félszigeti népdal, s ez a *krá* pedig az egykori jegyzet szerint „gorilla” (Fónagy, 1942: 106.). Hogy került gorilla a Maláj-félszigetre? Jelen kötetből ez a hiba már kimaradt (a *krá* nem lett megmagyarázva), más hibaféleségek viszont – elsősorban nem a szerző, hanem a szerkesztő rovására – igen nagy mennyiségben akadnak benne. Például: *biztatás* (11., erről a viszonylag enyhe hibatípusról legutóbb Nádasy Ádám emlékezett meg. Kálmán & Nádasy, 1999: 198–9.), *másképpen* (423.), *parallelizmus* (248., kétszer is az olda-

lon, máskor viszont általában *paralelizmus* szerepel), nyilván számítógéptől származó *menyei* elválasztás (315.), *Orlandoja* (375.), egy bizonyos *Terják Jenő* (helyesen: Terjék József) említése (54.), *Apuleus* (313.), több önkényes egybe- és különírás, néhol kötőjeles megoldásokkal (*szín-szimbólumok*, 311., *színszimbolika*, 312., *Új-testamentum*, 282., 289.; érdekes még a kötet számos pontján a hosszú kötőjel ötlet-szerű használata). Találni még be nem zárt zárójeleket és félig kitett idézőjeleket is (példa akad mindkettőre a 203. oldalon, be nem zárt zárójel van még a 386. oldalon, van persze kétszer bezárt zárójel is: 197.). A bibliográfiában is számos hiba akad (például *Hadrovics, 1969*, *Havers, 1931*, *Sapir, 1944*, a *Sterne*k, *Szerdahelyi, 1972* esetében; teljesen érthetetlen az írás változat *Schlegel, 1980* és *Humboldt, 1985* esetében; a könyvcímek kurziválása távolról sem következetes, miként magában a főszövegben sem az). Ugyanazon az oldalon (185.) szerepel *Zuravljov, 1974* és a lábjegyzetben *Zsuravljov, 1974*, de a bibliográfiában nyoma sincs egyiknek sem. Az ezen a téren sem remeklő szerkesztő eleve lemondott egy egységes irodalomjegyzék összeállításáról, sok bibliográfiai adat csak lapalji jegyzetben található meg. Ugyancsak a szerkesztő dolga lett volna például, hogy *Navarrai Margit* (290.) és *Marguerite de Navarre* (340.) csak egy néven szerepeljen.

A gondos szerkesztő arra is felhívhatta volna a régóta távol élő szerző figyelmét, hogy számos általa eredetiből vagy angolból idézett műnek magyar fordítása is van (több nagy hatású könyv, például Freud számos munkája, Auerbach: *MIMESIS*, Austin: *HOW TO DO THINGS WITH WORDS*, Saussure: *COURS*, Weyl: *SYMMETRY*, Chomsky: *ASPECTS*, Moles: *THÉORIE DE L'INFORMATION ET PERCEPTION ESTHÉTIQUE*, angolul van említve Vigotszkij: *PSYCHOLOGY OF ART* és Vico: *THE NEW SCIENCE*, továbbá számos cikk is megjelent magyarul, például Benveniste: *LES NIVEAUX*, Meillet: *L'ÉVOLUTION*, Jakobson: *LINGUISTICS AND POETICS*, ez utóbbi ráadásul a bibliográfiában említett magyar tanulmánygyűjteményében, mégpedig részben Fónagy által szerkesztettben is benne foglaltatik, jelen bibliográfiában 505., Jakobson, 1972: 229–276., 477–480., s erről a 449. oldal meg is emlékezik). A könyv indexe (519–525.) az ígretnek

megfelelően „részleges”, ezenfelül hibás is, például a *szimbólum* és *szimmetria* címszavaknál nem ad meg oldalszámot (524.). Gondos szerkesztés mellett az sem történhetett volna meg, hogy ugyanazokat a chiazmusra példaként felhozott műcímeket kétszer is elismételje a szerző (34., 420., ráadásul a hibás *Hintika* névvaltozáttal, 34.; ugyanezen az oldalon az egyébként elsősorban *Gertrude Stein* néven ismert amerikai író nő mint *Gertrud von Stein* szerepel). A nem latin betűs nevek átírásában kevés megfontolás, szisztéma fedezhető fel (például *Sappho*, 203., *Platon*, 184., *Platón*, 203., 366., *Platón* TIMEUS-a, 282., *ILIÁSZ*, 225., *ILIÁSZ*, 247., 262., 264. és 375., *Pallas Athéné Zeusz koponyájából*, 200.; az indiai nevek is kuszán vannak írva, például *samasta*, 147., *samaszta-uisaya*, 247.). Ezek a fogatékosságok némi szakértelemmel és több korrektúrával kiküszöbölhetők lehettek volna, azonban több korrektúrára a magyar kiadók újabban egyre kevésbé hajlamosak, s jelen könyv „veszélyesen gyorsan készült” (11.).

Ezeknek és más hibáknak a kijavítása a kiadói szerkesztő feladata lett volna. Fónagynak a metaforáról írt VILÁGIRODALMI LEXIKON-beli szócikkének (1982) bibliográfiáját is érte annak idején alapos kritika (Bezeczy, 1990), de eddig többnyire igényesen szerkesztett művek jelentek meg tőle, esetenként nem kevés probléma ügyes megoldásával, például bonyolult ábrák és kották leközlésével (Fónagy & Magdics, 1967), sőt hanglemez mellékléssel (Fónagy, 1974). Jelen könyve – nagy tartalmi érdemei ellenére – a leértékelődött szerkesztői szakma szégyene.

Irodalom

- Bakró-Nagy Marianne, Sz. & Kontra Miklós, szerk.: A NYELVÉSZETRŐL – EGYES SZÁM, ELSŐ SZEMÉLYBEN. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1991.
- Bezeczy Gábor: EGY LEXIKON-SZÓCIKK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ. *Buksz* 2(1990)2: 227–230.
- Fónagy Iván: WAWIRI. PRIMITÍV NÉPEK KÖLTÉSZE. Bibliotheca, 1942.
- : MÁGIA. Bibliotheca, 1943¹. Bp.: Tinódi, 1989². Részletek in: Szathmáry, 1986: 9–49.

- : A HANGSÚLYRÓL. Akadémiai, 1958. (Nyelvtudományi Értekezések 18.)
- : A KÖLTŐI NYELV HANGTANÁBÓL. Akadémiai, 1959¹, 1989².
- : A METAFORA A FONETIKAI MŰNYELVBEN. Akadémiai, 1963. (Nyelvtudományi Értekezések 37.)
- : A BESZÉD DINAMIKUS LEÍRÁSÁNAK ELVEIRŐL. *Nyelvtudományi Közlemények*, 66(1964)2: 315–330.
- : „ANTONÍMIA”. In: Király István & Szerdahelyi István, szerk.: VILÁGIRODALMI LEXIKON 1, A–C. Akadémiai, 1970: 363–5.
- : FÜST MILÁN: ÖREGSÉG. – DALLAMFEJTÉS. Akadémiai, 1974.
- : „METAFORA”. In: VILÁGIRODALMI LEXIKON 8, MARI–MY. Akadémiai, 1982: 300–331.
- : GONDOLATALAKZATOK, SZÖVEGSZERKEZET, GONDOLKODÁSI FORMÁK. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1990.
- : HOGYAN LEHETTEM VOLNA NYELVÉSZ? In: Bakró-Nagy & Kontra, szerk., 1991: 31–34.
- : MESE A 3-AS SZÁMRÓL. *Holmi*, 6(1994)12: 1784–1808.
- : NYELVI JELEK DINAMIKUS SZERKEZETE. TELEGDI ZSIGMONDNAK VISZONZÁSKÉNT. *Nyelvtudományi Közlemények*, 95(1996–97)1–2: 45–82.
- : A BEFEJEZÉSRŐL. *Holmi*, 12(2000)2: 202–216, 3: 333–346.
- Fónagy Iván & Magdics Klára: A MAGYAR BESZÉD DALLAMA. Akadémiai, 1967.
- Hetzton Róbert: MAGYARORSZÁGON NEM RÉSZE AZ EMBERI JOGOKNAK AZ ELTÉRŐ NYELVÉSZETI VÉLEMÉNY. In: Bakró-Nagy & Kontra, szerk., 1991: 63–74.
- Jakobson, Roman: HANG – JEL – VERS. Fordította Barczán Endre & al. Gondolat, 1972².
- : A KÖLTÉSZET GRAMMATIKÁJA. Fordította Albert Sándor. Gondolat, 1982.
- : SELECTED WRITINGS VIII: COMPLETION VOLUME ONE. MAJOR WORKS, 1976–1980. Ed. by Stephen Rudy. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1988.
- Jakobson, Roman & Linda Waugh: THE SOUND SHAPE OF LANGUAGE. Brighton, Sussex: Harvester Press, 1979. Reprinted in: Jakobson, 1988: 1–315.
- Kálmán László & Nadasdy Ádám: HÁROMPERCESEK A NYELVRŐL. Osiris, 1999.
- Pertorini Rezső: A KREATIVITÁS KÖRLÉLEKTANA. In: KREATIVITÁS ÉS DEVIÁCIÓ. (Pszichológiai műhely 2.) Akadémiai, 1984²: 79–88.
- Preuss, Konrad Theodor, hrsg.: DIE NAYARIT-EXPEDITION. Leipzig: Teubner, 1912.
- Szathmáry László: MAGYAR ALKÉMISTÁK. K. M. Természettudományi Társulat, 1928¹; Könyvértékesítő Vállalat, 1986².
- Szepes Erika: „REFRÉN”. In: VILÁGIRODALMI LEXIKON 11, PRAGM–RIZZ. Akadémiai, 1989: 505–7.

Kicsi Sándor András

VITA

LEVÉL RÉZ PÁLNAK

Kedves Szerkesztő Úr,
nagyon köszönöm kedves leveledet, a szíves és figyelmes reflexiót – meg is próbálok néhány mondatban válaszolni a felvetett kérdésekre; talán ha még egyszer nekirugaszkodom, pontosabban is meg tudom fogalmazni, mire is gondoltam. Nem akarok nagyon hosszan írni, mert nem gondolom, hogy alapvető ellentét lenne álláspontjaink között.

ad 1) Én Kovács András Ferencet nem azért nem tekintem „politikai” költőnek, mert nem veszem észre a verseiben valóban nagy számban előforduló politikai indulatokat, célzásokat, a környezetre és személyekre történő utalásokat: hanem azért, mert úgy vélem, ezek a mozzanatok mind „negatív” vétetnek csak elő, azaz a költő tulajdonképpen mindig „csak” tiltakozik (vagy utálkozik) azzal a politikai környezettel és elvárásrendszerrel szemben, melyben megszólalnia adatott s kell, s épp azért veszi elő s énekl meg politikai indultait is, mert magánemberi (épp „rá” mint egyedi költőre jellemző) megszólalását érzi veszélyeztetve; a konkrét politikai céloknak vagy eszméknek, politikailag körvonalazott jövőképeknek vagy ideáknak, a Petri-féle politikát is magában rejtő „magyarázat”-nak én nyomát sem találok. Kovács verseiben én nem látok olyan politikai gesztust, mely túlmenne az egyéni szabadságnak, a megszólalás egyediségének állításán (ezért még követelésnek sem nevezném...): milyen jellemző is, hogy egyik leghatalmasabb versciklusának címe épp HADD-EL KAF lesz, egyértelműen az „elhagyás”-ra játszván rá. Kovács versei és verseiből kirajzolódó költőfelfogása talán épp arra mutatnak rá, hogy mennyire elidegenedettek lehetnek is a politizálást és képviselői költészetet egyetemesen előíró költészeti elvárások, amennyiben nem az egyén szempontjait helyezik az első helyre – s nem lehetséges-e, hogy ez a tiltakozó mozzanat is belejátszik abba, hogy költészetének legfontosabb „fogása” a szerepekkel lesz kapcsolatos? Talán még e térre is kiterjeszhető lenne a cikkemben idézett Csokonai-

példa (bár az ő költészetének politikai vonatkozásai is, azt hiszem, messze túl vannak dimenzionálva); a kétszáz évvel ezelőtti költő is tulajdonképpen el akarta volna „hagyni” azt a költészetmodellt, melyet az egyik akkori nagy irodalmi elvárásrendszer szeretett volna rákényszeríteni: „*Csak közel hozzám ne dörögjön ágyú, / Hogy barátimnak fecsegését ertsem, / Csak piciny lantom cicorázzon: ádjó / Trombita-, dobszó!*” (A BÉKEKÖTÉSRE 1799.) Kovács, egyenesen Csokonait idézve, ugyanígy jár el, mikor a háborús zajban is, természetesen fel- és elismervén a történelmi helyzet borzalmait („*Hol jázminos lugasban, / Bimbóz a kézigránát...*”), a poéta egyéni megnyilatkozásait fogja előtérbe helyezni („*A poéta hol komoly, hol / Fura szerzet, zsenge gyermek... Aki álmokat szemelget, / S elhullt szavak porában, / Mint az Alkoránban, / Csak úgy, kedvére játszik – Háfiz sírhalmá mellett*”).

ad 2) Ami a személyességet és a szerepjátszást illeti: ha a „*bélyeg*” kifejezés olvasható pejoratív is, akkor visszavonom, s majd mással próbálnám helyettesíteni: nem azt szerettem volna mondani, hogy a „személyes” jellegű költészet bármilyen szempontból alacsonyabb rendű lenne, csupán azt, hogy manapság a java költészet, még ha megőrzi is, természetesen (?), az egyes szám első személyű grammatikai formákat, egészen másként mutatja be azt a beszélő figurát, akinek szájából a verset hallani véljük, mint mondjuk a tizenkilencedik században. A költőnek ama biográfikus figurája, mely egy „önmagáról” szóló vallomásnak, erkölcsrajznak vagy arcképnek állította be a verseket, s az életrajznak visszakereshető nyomai-ként olvastatta őket, mára alighanem visszavonhatatlanul eltűnt (sőt ennek az eltűnésnek fényében elég kérdésesnek látszik az is, vajon létezett-e valaha is abban a formában, ahogy a lélektani alapozású magyar irodalomtörténeti hagyomány láttatni szeretné). Két érvet hoznék fel, inkább illusztrációul, mintsem bizonyítékul: egyrészt már önmagában az is figyelemre méltó, hogy az utóbbi évtizedekben a költészeti „szerepek” mily hatalmas mennyiségben tódulnak, Weöres Sándortól Rakovszky Zsuzsáig, Kálnoky Lászlótól Térey Jánosig, Tandori Dezsőtől Orbán János Dénesig stb. – hagyományos (és persze pongyola) kategóriákkal szólván, az „egyesen” beszédnek, a „közvetlen” „önkifejezésnek” alig maradtak képví-

selői. Másrészt pedig: ha valaki nem ismeri Kovács András Ferencet személyesen (mint ahogy pl. én nagyon kevésé ismerem), akkor számára mindaz, ami a levélben mint „személyesség” jellemeztetik, egyáltalán nem személyes vallomásként fog jelentkezni, hanem egy lehetséges fiktív alak körülírásaként, melynek elismerő olvasatában elősorban nem a személyes „konkrétság” vagy „hitelesség”, hanem a fiktivitás láttató és kifejező ereje fog dominálni. A költő „életútjáról” a versekből én (előzetes és a versektől teljesen független ismeretanyag nélkül) aligha tudnék „könnyűszerrel” bármit is kihüvelyezni – én csak egy (vagy persze: több!) különös alakot, szerepet, figurát látok, ki mindig a maga szerepszabályai szerint beszél, s kit a verseken kívül megragadni nem tudok, s nem is biztos, hogy szeretnék. Ismét csak egy régi példával élnek: az ily típusú személyességkeresésnek, életút-dokumentálásnak súlyos buktatóira is figyelmeztethet minket Csokonai példája – hiszen ismeretes, hogy az ő híres szép személyes vallomásának (A TIHANYI EKHÓHOZ) is tökéletesen bizonytalan az életrajzi háttére és így személyes őszinteségi hitele is. A vers első változata ugyanis arról kesereg A FÜREDI PARTON, hogy „*Rózsím, aki sorvadó ügyemnek / Még egy élesztője volt, / Rózsím is, jaj, gyászos életemnek / Fájdalmára már megholt*”, míg a pár évvel későbbi végleges variáns Rózsí neve helyére beilleszti a most esedékes lánynevet, a Lillát, s így kiált fel: „*Lilla is, ki bennem a reménynek / Még egy élesztője volt, / Jaj, Lillám is a tirann törvénynek / S a főkásnak meghóld*” – a költő a vers számára felcserélhetőnek vélte a hölgy nevét, az életrajzi eseményt (sok évtized irodalomtörténeti kurkászása sem tudta kideríteni, ki lehetett ez a Rózsí!), csak a vers ritmusát, mondatvezetését és a rímhangzást tartotta meg... A költő versét, ezek szerint is, legalábbis számomra, nem a lélektani őszinteség, a valósághoz ragaszkodó hitelesség vagy az egyszemélyű vallomosság személyessége fogja garantálni – hanem az, hogy ha szerepet választott magának (márpedig mindenki ezt teszi valamilyen szinten), akkor hogyan játssza és írja ezt a szerepet. Mindez természetesen egyáltalán nem érinti az alkotás lélektanát, az egyedi ihletek elképesztően különböző variációit vagy azt, hogy személyes viszonyainkban egy barátilag ismerős költőnek valószínűleg minden megnyilatkozását vala-

milyen módon személyes gesztusként is lehet értelmezni. De ez már alighanem más kérdés.

ad 3) Végül a két régi, úgy látszik, félreérthető versidézetről: nem gondoltam, hogy e versek játékos és ironikus magyarságképe, szatirikus idegenellenessége dehonesztáló lenne Kovács költészetének nemzetszemléletére – hisz magam is írtam arról, mily széles körben s mily nagyvonalúan alkalmazza Kovács a világirodalom sok nyelvének számtalan gesztusát, minden kirekesztő vagy egymáshoz viszonyító szándék nélkül... Én csak úgy véltem: ha valaki oly mélyen magáévá tette a *teljes* magyar nyelvi-költészeti hagyományt, hogy eljutott,

legalábbis az én véleményem szerint, a lefordíthatatlanság határaiig (hiszen minden sora tele van vagy magyar kulturális allúzióval vagy szójátékkal), s ha valaki hajlandó arra, hogy magyar verseit *latin* címmel adja ki, hogy verseit *táncként* prezentálja, akkor azt is megérdemli, hogy az ő *magyar táncát* a Horváth Ádám verse szerint is minimum a Szent Dávid táncához hasonlítsuk. Az úgyszólván egyszerre volt szakrális és frivol, isteni és groteszk. Mint a nagy költészet.

Még egyszer köszönöm figyelmedet s megdölgökdötötö megjegyzéseidet.

Őszinte tisztelettel

Margócsy István